



00044432



BIBLIOTHECA INDICA  
A  
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE  
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 234 253 & 259.

तैत्तिरीय-प्रातिशाख्यं ।

त्रिभाष्यरत्ननाम टीकासहितम् ।

THE TAITTIRIYA PRATISAKHYA,

WITH THE  
COMMENTARY ENTITLED THE TRIBHA'SHYARATNA.

EDITED BY 44432  
α<sup>v</sup>

RAJENDRALALA MITRA,



CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANESHA PRESS.

1872.

ZZ 675



00044432

## CONTENTS.

|         |                                                                                       |     |
|---------|---------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| I.      | List of sounds, ... ..                                                                | 2   |
| II.     | Origin of sounds, ... ..                                                              | 26  |
| III.    | Shortening of vowels, ... ..                                                          | 44  |
| IV.     | Pragraha or uncombinable words, ... ..                                                | 55  |
| V.      | Saṅhitā or combination of words, ... ..                                               | 81  |
| VI.     | Conversions of s and visarjanīya into sh., ... ..                                     | 96  |
| VII.    | Conversion of n into ṇ, ... ..                                                        | 104 |
| VIII.   | Changes of unaspirated surds, ... ..                                                  | 101 |
| IX.     | Changes of h, ah, áh, n, ṇ, ṇ, án, in, &c. ... ..                                     | 127 |
| X.      | Coalescence of vowels, ... ..                                                         | 140 |
| XI-XII. | Elision of vowels, ... ..                                                             | 150 |
| XIII.   | Elision of m. ... ..                                                                  | 167 |
| XIV.    | Duplication, ... ..                                                                   | 177 |
| XV.     | Nasalization, ... ..                                                                  | 197 |
| XVI.    | The use of ṁ. ... ..                                                                  | 201 |
| XVII.   | Various opinions about nasality, ... ..                                               | 217 |
| XVIII.  | Opinions about the aspiration of Om, ... ..                                           | 221 |
| XIX.    | Emphasis and shaking, ... ..                                                          | 224 |
| XX.     | Different kinds of circumflex letters, ... ..                                         | 227 |
| XXI.    | Division of consonants in syllabication, ... ..                                       | 223 |
| XXII.   | Formation of articulate sounds, tones, pitch, long<br>and short syllables, &c. ... .. | 240 |
| XXXIII. | Articulation, ... ..                                                                  | 246 |
| XXIV.   | Various kinds of texts, and qualifications of<br>Vedic teachers and readers, ... ..   | 253 |



## सूची ।

---

|                              |     |     |     |     |     |
|------------------------------|-----|-----|-----|-----|-----|
| १ वर्णसमाभ्यासः              | ... | ... | ... | ... | १४  |
| २ शब्दोत्पत्तिः              | ... | ... | ... | ... | २६  |
| ३ स्वरस्य शृङ्खलं            | ... | ... | ... | ... | ४४  |
| ४ प्रपञ्चाः                  | ... | ... | ... | ... | ५५  |
| ५ संहिता                     | ... | ... | ... | ... | ५२  |
| ६ षत्वविधानं                 | ... | ... | ... | ... | ६६  |
| ७ षत्वविधानं                 | ... | ... | ... | ... | १०  |
| ८ वगीयप्रथमवर्णस्य परिवर्तनं | ... | ... | ... | ... | ११० |
| ९ विसर्जनीयादेः परिवर्तनं    | ... | ... | ... | ... | १२६ |
| १० स्वरसन्धिः                | ... | ... | ... | ... | १४० |
| ११ १२ स्वरलोपः               | ... | ... | ... | ... | १५० |
| १३ मकारलोपः                  | ... | ... | ... | ... | १६७ |
| १४ द्वित्वं                  | ... | ... | ... | ... | १७७ |
| १५ अनुनासिकत्वं              | ... | ... | ... | ... | १८७ |
| १६ ओङ्कारमात्रा              | ... | ... | ... | ... | २०२ |
| १७ अनुनासिकत्वविषये मतभेदः   | ... | ... | ... | ... | २१७ |
| १८ ओङ्कारोच्चारणम्           | ... | ... | ... | ... | २२१ |
| १९ विक्रमकल्पयोर्विकारः      | ... | ... | ... | ... | २२४ |
| २० क्षिप्र उदात्तोत्यादि     | ... | ... | ... | ... | २२३ |
| २१ स्वरव्यञ्जनयोः सम्बन्धः   | ... | ... | ... | ... | २३२ |
| २२ शब्दभेदाः                 | ... | ... | ... | ... | २४० |
| २३ वर्णविशेषोत्पत्तिः        | ... | ... | ... | ... | २४६ |
| २४ संहिताध्यापकादि           | ... | ... | ... | ... | २५३ |



## PREFACE.

---

In 1847, the Council of the Asiatic Society of Bengal resolved to bring out an edition of the Rig Veda Saṁhitā with an English translation; but before four fasciculi of the work could be issued, intimation was received from England that the Honorable Court of Directors had sanctioned the publication of that work under the editorship of Professor Max Müller, together with an English translation by Professor H. H. Wilson, at the expense of the Indian Government, and the Society's undertaking had therefore to be given up. It was, thereupon, resolved that a complete edition of the Black Yajur Veda along with its Prātisākhya and a Kalpa Sūtra, should be brought out in this country. As the carrying out of this scheme would prove too much for a single individual, the Saṁhitā of the Veda was made over to the late Dr. E. Roer, and the Brāhmaṇa, the A'raṇyaka and the Prātisākhya to the writer of this note. Owing to various causes—not a little to the difficulty of the task—the printing of the Brāhmaṇa and the A'raṇyaka progressed but slowly, and it was not until the beginning of 1870, that the editor was in a position to go to press with the Prātisākhya. Just about that time he, however, found that Professor W. D. Whitney of New York had undertaken that work, and published the first ten chapters of it, together with an English translation and a commentary, in the Journal of the American Oriental Society. A reference to his colleagues in the Philological Committee of the Asiatic Society, therefore, became necessary, to decide upon the propriety or otherwise of the Society's edition being proceeded with. On the one hand, Professor Whitney's edition was so complete in every respect that nothing further could be desired for European readers; on the other, the bulk of the work was printed in the

Roman character, and the examples on which its value greatly depends, were dislocated from their proper places in the Bháshya, and interspersed in the editor's commentary so as to render the edition utterly unsuited for Indian Paṇḍits who can neither read English, nor Sanskrit in the Roman character; the conclusion was, therefore, arrived at that it did not supercede the necessity of the work which the Society had resolved upon, and it was accordingly sent to press.

The edition now offered to the public is the result of that undertaking. It is founded upon three MSS. of great age and accuracy. One of them,  $\alpha$ , was obtained ~~from the late~~ Bābu Śitalaprasāda of Benares, who very obligingly placed it at the disposal of the editor. It comprises 133 folia, measuring  $8\frac{1}{2} \times 3\frac{1}{2}$  inches each, and having 7 lines on each page. Its writing is excellent, and it is nearly three hundred years old, being dated, "Sunday, the 1st. of the wane in the month of Kārtika Sm. 1643" = A. D. 1585. It appears to have been very carefully corrected by more than one individual, and is altogether a most valuable MS. The copyist of the work was one Keśava Kāya stha of Benares.

The 2nd,  $\beta$ , comprises 69 folia, measuring  $9 \times 4$  inches each, and having 9 lines on each page. It is written in a cramped bad hand, and has never been revised; it is nevertheless generally correct.

The 3rd,  $\gamma$ , was purchased at Benares for the Asiatic Society of Bengal. It comprises 82 folia, each  $9 \times 4$  inches, having 13 lines on each page. Its writing, like that of the last, is small cramped and bad, but it is throughout scrupulously correct, and on the whole even more valuable than the first.

Although all the three codices are of Benares origin, they have peculiarities of their own which clearly show that they are independent of each other, and had been copied from very different texts.

In addition to the above Professor Whitney's edition has been freely made use of, and all the important *rare lectiones* to be found there have been noticed in foot-notes.

The substance of this edition, like that of Professor Whitney, comprises two separate works of very different ages; 1st a Sūtra text of great antiquity; and 2nd, a commentary of a comparatively modern date. The former is made up of 535 short, obscure, almost enigmatical aphorisms, and eight stanzas, arranged in 24 chapters. In four instances the stanzas appear at the ends of chapters (XVII, 8, XX, 12, XXII, 14-15, and XXIV 5-6,) and once in the middle, (XXIII, 2). The final stanzas duplicate the last words in the same way as do the final sūtras; but, with the exception of this duplication, there is nothing to show that they are parts of the Sūtra text. Their construction and language are entirely different, and their omission would not in any way affect the text. With reference to the verse at about the commencement of chapter XXIII Professor Whitney says, "It was hardly worth while to give a rule introductory to so very brief a statement of the subject as is here to follow." (p. 403). Ordinarily measured compositions are not introduced in the Sūtra works of the Hindus, and their presence in the present instance suggests the idea of their being foreign to it. In none of my MSS. the sūtras are numbered, and it is not at all certain, therefore, whether the MSS. ever intended them as sūtras. The duplication does not appear in the case of the verse which occurs in the middle of Chapter XXIII, and where it does occur, it unsettles the measure. Nor is the fact of these verses having been commented upon by the Bhāshyakāra at all favorable to the theory of their being sūtras, inasmuch as he has commented upon the introductory verses which are avowedly his own composition, and likewise done the same with reference to verses which he has quoted. It should be added further that the verse at the end of Chapter XVII has very much the character of a memorial śloka, probably

by the A'treya who is described at the beginning of the commentary as a commentator of the text, and not that of an original text by a rishi, such as the A'treya referred to in Su. 31, Cap. V was. A commentator can not possibly be quoted as an authority by the text on which he comments, and two A'treyas have therefore to be presumed; and the conclusion to be arrived at is that the later commentator, who acknowledges to have founded his work on the commentaries of Vararuchi, Máhiseya and A'treya, quoted the verses from his predecessor, and explained the quotations in his own way; and that the duplications where they occur are probably the results of mistaken corrections which have since been perpetuated by ignorant copyists.

The text is anonymous, and its date is unknown. Looking, however, to the circumstance of its having been commented upon by Vararuchi, who is probably the same with Kátyáyana, we may without much hesitation place it before the first century B. C. How long anterior to that age it existed it is difficult to determine with anything like precision. There are internal evidences, however, which suggest a far greater antiquity. Avowedly a treatise on orthography, it does not regularly use the terminology of Páṇini, and, in the absence of handy technical terms, treats of word after word in separate rules in tedious iteration, instead of disposing of groups of words in separate classes. In this respect the work under notice differs entirely from the other Prátiśákhya which freely use well-established and current technical terms for groups of words, and the natural inference is that in the time of its author long-continued usage had not given currency and fixity to such orthographic technical terms, and that what had been current and used by the author have since been set aside by Páṇini. Professor Whitney has noticed the absence of class terms. He is of opinion, however, that this is owing to a studied avoidance on principle of such terms. He says, "it (the subject of *pro*.

*graha*) occupies here a great deal more space, because the Taitt, Pr. avoids on principle the mention of grammatical categories in its rules, and is at infinite pains to catalogue word by word, what the other treatises dispose of summarily by classes."\* There is nothing, however, to show that the terms were avoided on principle. No class of writers on earth has studied brevity more scrupulously than the authors of Sūtras, who have one and all borne in mind the maxim which says that "a Sūtrakāra rejoices as exultingly on the saving of a half-syllable in his composition as on the birth of a son and heir," and it would be inconsistent to suppose that the author of the text was an exception to the class, and multiplied the number of his sūtras, and expressed in many rules what by the adoption of technical terms could have been condensed in a few. The only incentive to such a course of proceeding would be the desire to disown his predecessors and contemporaries; but this was entirely wanting in him, for of all others of his time he was the most prone to quote the opinions of others, either in support of his own position, or to controvert them. Altogether he has quoted by name 21 sages, teachers and schools,† and among them we miss the name of Pāṇini, though he was the greatest grammarian of his time, and has maintained that proud preeminence for over five and twenty centuries. Pāṇini treated of most of the topics

● Taittirīya Prātisākhya p. 99.

| † There names are as follow ; |     |          |                                  |
|-------------------------------|-----|----------|----------------------------------|
| Agnivesya,                    | ... | ...      | 128                              |
| Agnivesyāyana,                | ..  | ..       | 195                              |
| A treya,                      | ... | ...      | 219, 92                          |
| Bādadhikāra,                  | ... | ...      | 185                              |
| Gautama,                      | ... | ...      | 95                               |
| Hārīta,                       | ... | ...      | 188                              |
| Kaushaliputra,                | ... | ...      | 217                              |
| Kāṇḍamāyana,                  | ... | ...      | 199, 127                         |
| Kaundinya,                    | ... | 222, 224 | 95                               |
| Māchākeya,                    | ... | ...      | 148                              |
|                               |     |          |                                  |
|                               |     |          | Paushkarasādi, 176, 17J          |
|                               |     |          | 95 95                            |
|                               |     |          | Plaksha, 95, 187, 184 ; 128, 222 |
|                               |     |          | Plākshāyana, 187 184, 229, 222   |
|                               |     |          | Sāṅkṛitya, .. 120 148, 207       |
|                               |     |          | Saityāyana, ... 207, 219 95 222  |
|                               |     |          | Sāṅkhāyana, ... .. 199           |
|                               |     |          | Sthavira Kaundinya, .. 218       |
|                               |     |          | Ukhyā, .. 211, 148, 120          |
|                               |     |          | Uttamottariya (Sākhā), .. 120    |
|                               |     |          | Vātsapra, ... .. 149             |
|                               |     |          | Vālmiki, ... 94 223.             |

which form the theme of the author of the *Prātisākhya*, and had he known Pāṇini he could not have omitted to notice him, and the presumption is therefore strong that he lived before the date of Pāṇini, and probably also of Yāska whose name, likewise, does not occur in his treatise.

The commentary, like the text, is anonymous, and its date likewise is uncertain. The manner in which it receives the text as something authoritative and sacred, clearly shows that it is of a much later date. It quotes not only from Pāṇini, but also from the *Mahābhāṣya*, or rather from Kaiyaṭa's gloss, from the *Amarakosha*, from the *Mimāṃsakas*, from the *Kālanirnaya*, and from some of the *Purāṇas* including the *Bhaviṣya*, the last probably not older than the 8th or the 7th century of the Christian era, and must therefore be set down to a later period, though what the period is it is not possible now to determine.

Of the nature, character and value of the work nothing need be said after what has been so fully and ably stated by Professor Whitney in his edition of it, and by Dr. Weber in the *Indische Studien* (vol IV.), I must, therefore, refer the reader to those works for information on the subject.

---

श्रीगणेशाय नमः ॥

## तैत्तिरीय-प्रातिशाख्यम्

त्रिभाष्यरत्ननामक-विवरणसहितम् ।

तत्प्रथमाध्यायः । २३५



(१) भक्तियुक्तः प्रणम्याहं गणेशचरणद्वयम् ।

गुरुनपि गिरं देवीमिदं वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १ ॥

व्याख्यानं प्रातिशाख्यस्य वीक्ष्य वाररुचादिकम् ।

कृतं त्रिभाष्यरत्नं यज्ञासते भूसुरप्रियम् ॥ २ ॥

श्लोकयोरनयोरयमर्थः । 'भक्तियुक्तः अहं गणेशचरणद्वयं गुरुन् गिरं अपि', 'देवी' वाग्देवीमित्यर्थः । ताञ्च 'प्रणम्य लक्षणमिदं वक्ष्यामि' । 'यत्'लक्षणं, 'त्रिभाष्यरत्न'नामकं, 'भूसुर-प्रियं' विद्वत्प्रियं सत्, 'भासते' । कीदृशं लक्षणं, 'प्रातिशाख्यस्य', 'व्याख्यान'रूपं, 'वाररुचादिकं' भाष्यजातं, 'वीक्ष्य', न्यूनातिरेक-परिहारेण, 'कृतं' विरचितम् । 'आदि'शब्देन अत्रियमाहि-

---

(१) शक्राश्वरघरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत् सर्वविघ्नो-पशान्तये ॥ इति खचित्कृतपुस्तकस्यादौ पाठः ।

षेयौ गृह्येते । अत एव त्रिभाष्यरत्नमिति नाम्न उपपत्तिः ।  
त्रयाणां भाष्याणां समाहारः 'त्रिभाष्यं', तस्य 'रत्नं' भूषणम् ॥

### अथ वर्णसमाम्नायः ॥ १ ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रशक्तात्स्नैष्वथो अथेति मङ्गलाद्यने-  
कार्थत्वात् अथशब्दस्य अर्थनिर्णयार्थमेकोऽर्थो निश्चेतव्यः ।  
तत्र प्रथमं तावन्मङ्गलार्थत्वमुच्यते । तस्य प्रणवसाधर्मगात् ।  
तथाहि समाचक्षते शिक्षाकारः । “ओङ्कारश्चाथशब्दश्च मङ्गला-  
विति कीर्त्तितौ” इति<sup>(१)</sup> । आहोस्वित् आनन्तर्यार्थता, वेदाध्यय-  
नानन्तरं लक्षणज्ञानं कुर्यादिति सापेक्षत्वात् । लक्षणस्य पूर्वं  
वेदाधिगमे सत्यथ लक्षण<sup>(२)</sup> परीक्षावसरः । अथवा अधिकारार्थः  
'अथ'शब्दः । त्वथैवेति विनिवर्त्तकाऽधिकारकाऽवधारकाः<sup>(३)</sup>  
इति विद्यमानत्वात् ।

अथ वर्णसमाम्नायः पाठक्रमोऽधिक्रियत इति सूत्रान्वयः ।  
'सम्'इति एकीभावे । 'आ'इति मर्यादायां, <sup>(४)</sup> 'म्नाय'इत्यानु-  
पूर्व्येण<sup>(५)</sup> एकीभूता अकारादयो वर्णाः स्वरभक्तिपर्यवसाना-

(१) ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्धातौ तेन साङ्ग-  
लिकावुभाविति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) वेदाधिगमे सति लक्षणेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वेदाधिगमे सति लक्षणेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(३) त्वथैवेति विनिवर्त्तकाधिकारा वक्ष्यमाणकावधारका इति खचिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४) आङिति मर्यादायामिति ६० मुद्रितपुस्तकपाठः ।

(५) म्नाय इत्यानुपूर्व्येणोपदेश इति ६० मुद्रितपुस्तकपाठः ।

आनुपूर्व्येण पूर्वैः शिष्टैरुपदिष्टाः । तथाहि । अ आ आ ३,  
इ ई ई ३, उ ऊ ऊ ३, ऋ ॠ २ लृ १<sup>(१)</sup>, ए ऐ, ओ औ,  
इति स्वराः षोडश । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड  
ढ ण त थ द ध न प फ ब भ मा इति स्पर्शाः पञ्चविंशतिः ।  
य र ल वा इति चतस्रोऽन्तस्थाः । ४क ४प ४श ४स ४हा इति षड्-  
भाणः<sup>(२)</sup> । अनुस्वारश्चेतिसूत्रेण अनुस्वार उक्तः । काल-  
विशेषाश्रयत्वादसौ धर्म्मो न त्वनुनासिकवद्धर्म्मः<sup>(३)</sup> । विधेर्मध्य-  
स्थनासिक्यात् इति शिच्चाकारवचनन्तु<sup>(४)</sup> धर्म्मधर्म्मिणोरभेदविव-  
क्षयोपपद्यते । अथ विसर्जनीय इत्यनेन विसर्जनीय उक्तः ।  
नासिकाविवरणादानुनासिक्यमिति<sup>(५)</sup> रङ्ग उक्तः । पृक्तः स्वरा-  
त्परो लोडमिति लृकार उक्तः । स्पर्शादनुत्तमादिति चत्वारो  
यमा उक्ताः । रेफोष्मसंयोगे रेफस्वरभक्तिरिति स्वरभक्तिरुक्ता ।  
अनेन प्रकारेण याजुर्वेदिकवर्णानां षष्टिसङ्ख्या सूत्रत एव

(१) अ १ आ २ आ २, इ १ ई २ ई २, उ १ ऊ २ ऊ २, ऋ १ ॠ २, लृ १ इति  
गचिक्लितपुस्तकपाठः ।

(२) क्ख प्य श ष स छ ख फ इति षड्भाण इति क, ख, चिक्लितपुस्तकद्वयपाठः ।

(३) न त्वनुनासिकधर्म्म इति ग, चिक्लितपुस्तकपाठः ।

(४) विधेर्मध्यस्थनासिक्यौ न विरोधो भवेत् स्मृतः । तस्मात् करोति कार्याणि  
वर्णानां धर्म्म एव तु इति शिच्चाकारवचनन्तु इति ग, चिक्लितपुस्तकपाठः । विधेर्मध्यस्थ-  
नासिक्य इति शिच्चावचने सति इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

(५) आनुनासिक्यमित्यनेन इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

विस्पष्टं द्रष्टव्या<sup>(१)</sup> । ननु “विषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः, शम्भुमते मताः” इति शिच्चाकारवचने सति कथं षष्टिसङ्ख्या नियम्यते । सत्यं तत्, लौकिकवैदिकसर्ववर्णविषयमिति न शिच्चाकारवचनेन विरोधः । अत्र तु सूत्रैरेव तावतामेवोपलम्भादेश<sup>(२)</sup> निर्णयो वर्णितः<sup>(३)</sup> । वर्णानां समान्नायो वर्षसमान्नायः ॥

अथ नवादितः समानाक्षराणि ॥ २ ॥

‘अथ’ इति सञ्ज्ञाधिकारार्थः । अस्मिन् वर्णसमान्नाये ‘आदितः’, आरभ्य ‘नव’ वर्णाः, ‘समानाक्षरसञ्ज्ञा भवन्ति । यथा अ आ आ ३<sup>(४)</sup> इत्यादि । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपर- इत्यादि । नन्वीदृशी महती सञ्ज्ञा किमर्था । शिच्चाशास्त्र-प्रसिद्धानुरोधादिति<sup>(५)</sup> ब्रूमः ॥

द्वे द्वे सवर्ण ह्रस्वदीर्घे ॥ ३ ॥

तेषु समानाक्षरेषु द्वे द्वे ऋस्वे द्वे द्वे दीर्घे वा<sup>(६)</sup> ऋस्वदीर्घे दीर्घऋस्वे वा अक्षरे परस्परं सवर्णसञ्ज्ञे भवतः । इयमन्वर्थ-

(१) अनेन क्रमेण याजुर्वेदिकवर्णानां षष्टिसङ्ख्या नियम्यते । सूत्र एव विस्पष्टं द्रष्टव्या इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) अतस्तु सूत्रैरेतावतां वर्णानामेवोपलम्भादेश एव इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(३) निर्णयो निर्णीत इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४) अ १ आ २ आ ३ इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(५) शिच्चादिशास्त्रप्रसिद्धानुरोधाद्येति ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः । ३० मु० पुस्तकपाठश्च ।

(६) ३० मु० पुस्तके खचिह्नितपुस्तकेपि दीर्घे वा इत्यत्र वापदं नास्ति ।

सञ्ज्ञा । सवर्णत्वं नाम सादृश्यमुच्यते । तस्मादकारादीनामि-  
कारादिभिर्न सवर्णसञ्ज्ञा शङ्का, भिन्नस्थानप्रयत्नत्वादनयोः । सञ्-  
ज्ञायाः प्रयोजनं, दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपर इति<sup>(१)</sup> । ऋस्वञ्च  
दीर्घञ्च ऋस्वदीर्घे ॥

### न म्रुतपूर्वम् ॥ ४ ॥

म्रुतपूर्वं समानाक्षरं सवर्णसञ्ज्ञं न भवति । म्रुतमस्मात् पूर्वमिति  
म्रुतपूर्वं । यथा । अग्ना ३ इत्याहेत्यत्र दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपर-  
इत्येकादेशः प्रसक्तः । तच्चानिष्टं । प्रतिषिद्धायान्वेवं सवर्णसञ्ज्ञायां  
पारिशेष्यात् इवर्णोकारौ यवकाराविति म्रुतपूर्वस्य इकारस्य यत्वं  
स्यात् । स च यकारः, लुप्येते त्ववर्णपूर्वौ यवकाराविति<sup>(२)</sup>  
यकारे लुप्ते सति इवर्णपर एकारमित्येकादेशः प्रसक्तः,<sup>(३)</sup> सोऽपि  
निषिध्यते, न म्रुतप्रग्रहावित्यनेन । तस्मात् अग्ना ३ इत्याहेति  
सिद्धयति ॥

### षोडशादितः स्वराः ॥ ५ ॥

वर्णानां समाम्नायस्य<sup>(४)</sup> आदित आरभ्य षोडश वर्णाः स्वर-

(१) सवर्णपर इत्यादि इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) यवकाराविति लुप्येते इति इ० मु० पुस्तकपाठः । ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठश्च ।

(३) इत्येकार्थः प्रसक्त इति इ० मु० पुस्तकपाठः । इत्येकारः प्रसक्त इति ख,

चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४) वर्णसमाम्नायस्य इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सञ्ज्ञा भवन्ति । अकारादयः औकारपर्यन्ता इत्यर्थः । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, स्वरपूर्वं व्यञ्जनमित्यादि<sup>(१)</sup> ॥

शेषो व्यञ्जनानि ॥ ६ ॥

स्वरेभ्यः शेषो वर्णराशिर्व्यञ्जनसञ्ज्ञो भवति । ककारादिस्वरभक्तिपर्यन्ता इत्यर्थः । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, स्वरव्यञ्जनपर इत्यादि<sup>(२)</sup> ॥

आद्याः पञ्चविंशति स्पर्शाः ॥ ७ ॥

व्यञ्जनेष्वाद्याः पञ्चविंशतिवर्णाः स्पर्शसञ्ज्ञा भवन्ति । ककारादयो मकारपर्यन्ता इत्यर्थः । अथ नवादितः समानाक्षराणि षोडशादित इतिवत् आदित इति वक्तव्ये<sup>(३)</sup> आद्या इति शब्दान्तरप्रयोगोऽर्थान्तरसूचकः । व्यञ्जनेष्वाद्या न तु स्वरेष्वाद्या इति विज्ञेयं । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनम्, स्पर्शः स्पर्शपर इत्यादि ॥

पराश्रतसोऽन्तस्थाः ॥ ८ ॥

स्पर्शेभ्यः परे चत्वारो वर्णाः अन्तस्थासञ्ज्ञा भवन्ति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनम्, अन्तस्थापरश्च सवर्णमनुनासिकमित्यादि ॥

(१) सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, अथ स्वरपरो यकारमित्यादि ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः । ६० सु० पु० पाठश्च ।

(२) सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं स्वरपूर्वं व्यञ्जनमित्यादि । इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं व्यञ्जनं स्वराङ्गमिति ६० सु० पुस्तकपाठः ।

(३) षोडशादितः स्वरा इति वक्तव्ये इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । षोडशादितः स्वरा, इतिवत् आदित इति वक्तव्ये इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० सु० पुस्तके एतदधिकपाठोक्तिः ।

१ अध्याये ८, १०, ११, १२, सूत्राणि ।

८

परं षड्वर्णाः ॥ ८ ॥

अन्तस्थाभ्यः परं षड्वर्णा जप्ससञ्ज्ञा भवन्ति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनम्, जप्ता स्वरपर इत्यादि ॥

स्पर्शानामानुपूर्व्येण पञ्च पञ्च वर्गाः ॥ १० ॥

स्पर्शानां मध्ये आनुपूर्व्येण पञ्च पञ्च वर्णा वर्गसञ्ज्ञा भवन्ति । कचटतपादयो ङञ्जनमान्ता इत्यर्थः । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, टवर्गश्च तवर्गपर इत्यादि ॥

प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थोत्तमाः ॥ ११ ॥

एकैकस्मिन् वर्गे यथाक्रमेण वर्णाः प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थोत्तमसञ्ज्ञा भवन्ति । सिद्धेऽपि सङ्ख्यानिमित्ते नान्नि सङ्ख्यान्तराभिधानार्थं सञ्ज्ञान्तरं<sup>(१)</sup> कथयितुं प्रथमादिसञ्ज्ञाविधानं । तत् कथम् । ककारादीनामेव प्रथमादिसञ्ज्ञाप्रत्ययार्थम्, स्वरान्त-स्थोष्मप्रभृतिषु तु सङ्ख्यासञ्ज्ञा-प्रतिषेधार्थम् । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, प्रथम जप्सपरो द्वितीयं तृतीयं स्वरघोषवत्परः । हकारो हचतुर्थेषु नानुत्तमः<sup>(२)</sup> उत्तमपर इत्यादि ॥

जप्सविसर्जनीयप्रथमद्वितीया अघोषाः ॥ १२ ॥

जप्साणश्च विसर्जनीयश्च प्रथमद्वितीयाश्चाघोषसञ्ज्ञा भवन्ति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनम्, अघोषपरस्तस्य इत्यादि ॥

(१) सङ्ख्यान्तरमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) हकारश्चतुर्थं नानुत्तम इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

न हकारः ॥ १३ ॥

न भवत्यघोषसञ्ज्ञो हकारः । जप्त्वादघोषत्वे प्राप्ते  
तदपवादोऽयम् ॥

व्यञ्जनशेषो घोषवान् ॥ १४ ॥

अघोषेभ्योन्यो व्यञ्जनशेषो घोषवत्सञ्ज्ञो भवति । यद्यप्यूष्म-  
विसर्जनीयेत्यघोषेषूक्तेषु (१) व्यञ्जनशेषस्य पारिशेष्यात् घोषवत्वं  
सिद्धं । यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोरपरशुर्देवदत्त इत्युक्ते परः परशु-  
मानिति सिद्धम् । तथापि शास्त्रे संव्यवहारार्थं सञ्ज्ञानिर्द्देशः  
क्रियते । पारिशेष्यादपि कण्ठोक्तेर्विशेषात् । अन्यथा न हकार इति  
हकारस्याघोषसञ्ज्ञा निषिध्येत । नापि हकारो घोषवान् ।  
विध्यभावात् । तथैव व्यञ्जनशेषः । स्वरा अपि तथा न घोष-  
वन्तो नाप्यघोषाः । तथासति घोषवत्परश्चेति यत्र यत्र वक्ष्यति  
तत्र सन्देहः स्यात् । घोषवत्परो नाम किम्पर इति तन्माभूदितिदं  
सूत्रमारभ्यते । व्यञ्जनरूपः शेषो व्यञ्जनशेषः । अत्र सूत्रे चोद्य-  
परिहाररूप एष विशेषो माहिषेयभाषितः (२) । सञ्ज्ञायाः  
प्रयोजनं, घोषवत्परश्चेत्यादि ॥

आप्रावोपाभ्यधिप्रतिपरिविनित्युपसर्गाः ॥ १५ ॥

आ प्र अव उप अभि अधि प्रति परि वि नि इत्येते शब्दा

(१) यद्यप्युष्मा विसर्जनीयप्रथमेऽघोषेषूक्त इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

इ० सु० पुस्तकपाठश्च ।

(२) विशेषो माहिषेये भाषित इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

उपसर्गसञ्ज्ञा भवन्ति । ननु प्रपरापसमन्वनिर्दुर्ग्याडि-  
त्यादि<sup>(१)</sup> पाणिनीया विशेषेण भणन्ति । कथमत्र सूत्रकृता  
निरर्गलमुपसर्गा इतिशब्देन सङ्गुचिताः । उच्यते । यजुर्वेदविषय-  
एतावन्त एवेति मन्तव्यम् । तर्हि प्रपरावसमिति <sup>(२)</sup> समुच्चये  
विशेषः कथमुपलभ्यत इति <sup>(३)</sup> । परत्वविधाने तस्य तात्पर्यं  
न तु उपसर्गसञ्ज्ञाविधानेविशेषपाठः । तस्मान्न केनचिद्दिरोधः ।  
सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, उपसर्गनिपूर्वीऽनुदात्ते पद इति । 'इति'-  
शब्दः प्रकारवाची ॥

**वर्णः कारोत्तरो वर्णाख्या ॥ १६ ॥**

कारोत्तरो वर्णो वर्णस्य आख्या भवति । यथा, अथैकारे-  
काराविति । कारशब्द उत्तरो यस्मादसौ कारोत्तरः ।

**अकारव्यवेतो व्यञ्जनानां ॥ १७ ॥**

अकारव्यवहितो वर्णः कारशब्दोत्तरो वाञ्छनानामाख्या  
भवति । यथा, टनकारपूर्वश्च तकारमित्यादि <sup>(४)</sup> । अकारेण  
व्यवेतः अकारव्यवेतः ॥

(१) ननु प्रपरापसमन्वनिर्दुर्ग्याडयोप्यतिसूदभयश्च प्रतिना सह लक्षयितव्याः  
पर्युपधोरपि लक्षणमात्रेणेत्यादि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(२) तर्हि परापसमितीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(३) विशेषपाठः कथमुपलभ्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

(४) तकारश्चकारमित्यादि इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० भु० पुस्तकपाठश्च ।  
नकारश्चकारमित्यादि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

## न विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्वानो-

यानुस्वारनासिक्यानाम् ॥ १८ ॥

विसर्जनीयादीनां वर्णत्वाविशेषात् कारोत्तरत्वं प्राप्तमनेन निवर्त्यते । न खलु विसर्जनीयादीनां कारोत्तरता भवति । कुतः । सर्वत्र तथाप्रयोगानुपलम्भात् । ननु यथा वर्णः कारोत्तरो वर्णाख्येति वर्णशब्दवाच्यस्यैव कारोत्तरत्वम्, नकारो णकार-मित्यादि; न तु वाचकस्य । अन्यथा वर्णकार इति स्यात् । तद्वद्विसर्जनीयादीनामपि (१) वाच्यग्रहणमेव युक्तं नान्यथा । तथासति वाचकपरतया वाररुचादि (१) विरचितमेतदुदाहरणम्, अवसाने रविसर्जनीयेत्याद्यनुचितमिति चेन्नैवं मंस्थाः । वाच्यानां केवलानामप्रयोगात् । अत्र वाच्यवाचकयोरभेदविवक्षया सूत्रसरणिरित्युदाहरणगमनिका ॥

एफस्तु रस्य ॥ १९ ॥

रेफस्तु (१) एफशब्द आख्या भवति । यथा रेफोष्मपर इति । रेफस्य व्यञ्जनत्वाविशेषात् प्राप्तङ्कारोत्तरत्वम्, अकारव्यवेतत्वञ्च । तदुभयं 'तु'शब्दो निवारयति । अन्ये त्वन्यथा मन्यन्ते, अकारव्यवेतत्वमेवेति । तदसाधु । तथासति कदाचित् कारोत्तरता कदाचिदेफोत्तरता चेति विकल्पः स्यात् । यथा, अकारो-

(१) विसर्जनीयानामपि इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । विसर्जनीयादीनामित्य-  
चापि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अत्रापि इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

(२) वाररुचादि इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

(३) रस्यतु इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

व्यञ्जनानामिति विधानादिकल्पः । तथाहि, रेफोष्मसंयोगे रषः पूर्वो हवनोत्यादि<sup>(१)</sup> । नत्वेवं कारोत्तरत्वमपि विकल्पेन स्वीकृतं कुत्रचित् । तस्मादस्मदुक्त एव युक्तः 'तु'शब्दार्थः ॥

**ऋसो वर्णोत्तरस्वयाणाम् ॥ २० ॥**

वर्णोत्तरो ऋसो ऋस्वदीर्घप्लुतानामाख्या भवति । यथा इवर्णपर एकारमित्यादि । वर्णशब्द उत्तरो यस्मादसौ वर्णोत्तरः ॥

**अकारो व्यञ्जनानाम् ॥ २१ ॥**

व्यञ्जनानामकार आख्या भवति । यथा शचक्षुपर इत्यादि<sup>(२)</sup> । कारशब्दोत्तरत्वं । इदञ्च विकल्पते । समुच्चये त्वकार-  
व्यवेतो व्यञ्जनानामिति व्यर्थं स्यात् । ननु तर्हि कारो-  
त्तरता किमर्था, तदानीमपि व्यवयरूपेण<sup>(३)</sup> अकारलाभात्  
स एव आख्या भवतु । सत्यं । शिच्चादिशास्त्रप्रसिद्धसङ्केतानु-  
सारिणेति परिहारः । अपरे तु सङ्गिरन्ते, अकारः सर्वस्वरा-  
न्तस्य व्यञ्जनस्य ग्राहक इति । यथा, मनःक्षेमे, घनाघनः,  
क्षोभणः, उक्थशासः क्षामेत्यादि न क्षपर इति प्रतिषेधस्यो-  
दाहरणं<sup>(४)</sup> स्यादिति । तदसारं । कुतः । वा घोषपूर्वस्तष्टमिति-

(१) रेफोष्मसंयोगे रेफस्वरभक्तिः रषः पूर्वहवनोत्यादि इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।  
रेफोष्मसंयोगे रषः पूर्वो हवनोत्यादिषु रेफोत्तरत्वमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१ यथा तकारश्चकारं शचक्षुपर इत्यादि इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

२ व्यवयरूपेण इति इ० मु० पुस्तकपाठः । स्वरूपेणेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ निषेधस्योदाहरणमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

षपूर्वस्य तकारस्य (१) टत्वे कृते इषेट् इति स्यात् । तच्चानिष्टं ।  
किञ्च । यवनहस्वरपरेष्वित्यत्र स्वरपरशब्दो व्यर्थः स्यात् ।  
भवन्मते सर्वस्वरान्तस्य स्वीकारनियमात् । तस्मादनुपपन्नमेव  
तन्मतं मन्महे । किन्तु वर्णमात्रस्याख्या ॥

ग्रहणस्य च ॥ २२ ॥

लक्ष्यं निमित्तञ्च ग्रहणमित्याच्यते । गृह्यत इति ग्रहणं,  
गृह्यतेऽनेनेति निमित्तमपि ग्रहणं, पदैकदेशः, प्रातिपदिक-  
मिति यावत् । 'च'कारः पूर्वसूत्रोक्तमकारमाकर्षयति । ग्रह-  
णस्य प्रातिपदिकस्य सर्वावस्थस्य अकार आख्या भवति । यथा  
किंशिल किंशिलेति परः किंशिलशब्दो लक्ष्यं । उदाहरणं  
यथा, किंशिलश्चतुर्थः किंशिलाय च क्षपणाय च (२) । ओष्ठे वः  
परो लुप्यते इति तु निमित्तं । यथा । स्वाहोष्ठाभ्यां । उपयाम-  
मधरेणोष्ठेन ॥

अःकार आगमविकारिलोपिनाम् ॥ २३ ॥

आगमादीनामःकार आख्या भवति । अःकार इति प्रथमा-  
विभक्तेरुपलक्षणं । आगमस्य यथा, द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यञ्ज-  
नोत्तरयोः पूर्वः । विकारिणो यथा, अथ नकारो णकारं ।  
लोपिनो यथा, तिष्ठन्त्येकया स पूर्वः (३) । इत्येकवचनानि । लप-

१ षपूर्वत्वात्तकारस्येति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ किंशिलश्चतुर्थः । वन्यः किंशिलाय च इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ लोपिनो यथा इन्द्रा सुप्रथसः । तिष्ठन्त्येकया सपूर्वं इति ग, चिह्नित-  
पुस्तकपाठः ।

रौ लकारमिति द्विवचनं । आनुपूर्व्यान्नासिक्या इति बहुवचनं ।  
आगमश्च विकारी च लोपी च आगमविकारिलोपिनः, तेषां ॥

**ग्रहणं वा ॥ २४ ॥**

तेषां आगमादीनां कचिद् ग्रहणं वा भवति । अकारेण  
विनापीति तात्पर्यं । आगमस्य यथा, आदिरण् हतिरित्यादि ।  
विकारिणो यथा, हन्यादुप्यमानञ्चेत्यादि । लोपिनो यथा,  
एष स स्य इत्यादि ॥

**आसन्नं सन्देहे ॥ २५ ॥**

सन्देहे सति आसन्नं वर्णं पदं वा गृह्णीयात् । स्वयमा-  
टश्माञ्च विकर्णी चोत्तमे इत्यत्र चकारद्वयसम्भवात् । प्रग्रहनि-  
मित्तत्वेन कतरस्योपादानं कर्तव्यमिति सन्देहे यदासन्नं कार्य-  
भाजस्तदेव स्वीकर्तव्यं । चोत्तमे इति सूत्रे वर्णस्य यथा, आपृ-  
षती (१) इत्यादि ॥

**अनेकस्यापि ॥ २६ ॥**

सन्देहे अनेकस्य पदस्य वर्णस्य वा ग्रहणं भवति । 'अपि'-  
शब्दः सन्देह इत्यन्वादिशति । तिष्ठन्त्येकया स पूर्व एवोत्तर-  
इत्यादि ॥

**प्रथमो वर्गोत्तरो वर्गाख्या ॥ २७ ॥**

वर्गशब्दोत्तरः प्रथमः स्ववर्गस्याख्या भवति । यथा, टवर्गश्च  
तवर्गपर इति । वर्गशब्द उत्तरो यस्मादसौ वर्गोत्तरः ॥

## अं विकारस्य ॥ २८ ॥

अमिति शब्दो विकारस्याख्या भवति । अमिति द्वितीया-  
विभक्तेरुपलक्षणं । यथा, प्रथमपूर्वो हकारश्चतुर्थः । अथ नकारो  
णकारः ।

## पूर्व इति पूर्वः ॥ २९ ॥

यः पूर्वशब्देन विशिष्यते <sup>(१)</sup>, स तत्रैव स्वेन रूपेणोपल-  
क्षितो ज्ञातव्यः, न तु रूपसामान्यादन्यो भिन्नदेशस्थः । यथा,  
द्यावापृथिवीपूर्वश्च प्रग्रहो भवतीति वक्ष्यति, पूर्वत्वात् यावती  
द्यावापृथिवी महित्वेति यावतीशब्दः प्रग्रहः । यावती वै पृथिवीति  
तु न स्यात् प्रग्रहः ॥

## पर इत्युत्तरः ॥ ३० ॥

यः, पर इतिशब्देन <sup>(२)</sup> विशिष्यते, सोऽपि तत्रैव स्वेन रूपेण  
प्रत्येतव्यः । यथा, द्वेपरश्च प्रग्रहो भवतीति वक्ष्यति । परत्वात्  
द्वे जाये विन्दत इत्यत्र जाये इति शब्दः प्रग्रहः । योर्निरसि जाय-  
एहीत्यत्र तु न प्रग्रहः ॥

## ऋकारलृकारौ ह्रस्वौ ॥ ३१ ॥

ऋकारश्च लृकारश्च ऋस्वसञ्ज्ञौ भवतः । <sup>(३)</sup> ऋतवो वै ।  
अलृप्तस्य लृप्तौ ॥

१ पूर्वशब्देन निर्दिष्ट इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

२ पर इत्यनेनेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

३ यथा इति ६० मु० पुस्तकेऽधिकपाठः ।

### अकारश्च ॥ ३२ ॥

अकारश्च ऋस्वसञ्ज्ञो भवति । 'च'कारो ऋस्वत्वमन्वादि-  
शति । यथा, अयं पुर इति ॥

### तेन च समानकालस्वरः ॥ ३३ ॥

तेन अकारेण यः तुल्यकालस्वरः, स च ऋस्वो भवति ।  
अत्रापि चकारो ऋस्वान्वादेशकः । समानकालस्वर इति  
इकार उकारश्चेत्यर्थः । सन्ध्यक्षराणां समानकालत्वाभावात् ।  
यथा, इषे त्वा । उपप्रयन्तः । अत्राह, अकारो ऋस्वः, तेन च  
समानकालस्वर इत्यारब्धव्यम् । ऋकारल्कारौ ऋस्वाविति तु  
नारब्धव्यम्, एवमारभ्यमाणे पुनरुक्ततया गौरवं भवेदिति,  
उच्यते । आरब्धव्यमेवैतत् । कुतः, ऋकारल्कारयोरन्तरा रेफल-  
कारौ स्तः । तत्स्थानत्वादनयोः कालव्यभिचारः स्यात्, ऋस्व-  
त्वं न गम्येत, तन्माभूदित्येवमारभ्यते, ऋकारल्कारौ ऋस्वा-  
विति ॥

### अनुस्वारश्च ॥ ३४ ॥

भवत्यनुस्वारोपि (१) ऋस्वसञ्ज्ञः । यथा, ताहस्ते ।  
चकारो ऋस्वान्वाकर्षकः । अनुस्वारस्वरभक्तियेति, स्वरं  
प्रत्यङ्गत्वविधानादनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वं । तथासति ऋस्वार्द्धकालं

व्यञ्जनमिति अर्द्धमात्रत्वं प्राप्तं तन्माभूदिति ऋस्वत्वं विधीयते ।  
ऋस्वसञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, विभागे (१) ऋस्वव्यञ्जनपर इति ।

**द्विस्तावान् दीर्घः ॥ ३५ ॥**

तावानिति प्रकृतो ऋस्व उच्यते । द्विरिति द्विरूपः । 'तावान्'  
ऋस्वः, द्विरूपो दीर्घसञ्ज्ञो भवतीति सूत्रयोजना । तात्पर्यं  
तु ऋस्वदिगुणकालस्वरौ दीर्घसञ्ज्ञौ भवतीति । दीर्घसञ्ज्ञायाः  
प्रयोजनं (२), दीर्घः समानाक्षरे सवर्णपर इत्यादि ॥

**त्रिः श्रुतः ॥ ३६ ॥**

अत्रापि ऋस्वोऽनुवर्तते, सान्निध्यात् । त्रिरिति त्रिरूपो  
ऋस्वः (३) श्रुतसञ्ज्ञो भवति । तात्पर्यन्वत्रापि ब्रूमः, ऋस्वात्ति-  
गुणकालः स्वरः श्रुतसञ्ज्ञो भवति इति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं,  
न श्रुतप्रग्रहाविति ॥

**द्विस्वार्द्धकालं व्यञ्जनम् ॥ ३७ ॥**

व्यञ्जनं द्विस्वार्द्धकालं भवति । न तु व्यञ्जनमिति सञ्ज्ञा ।  
अन्यथा । व्यञ्जनकालश्च स्वरस्यात्राधिक इत्यत्र कालशब्दस्य  
पौनरुक्त्यापत्तेः । यथा, वाक् । ऋस्वस्यार्द्धं, ऋस्वार्द्धं, ऋस्वार्द्धं  
परिमाणकालो यस्य तत्, तथोक्तम् ॥

**उच्चैरुदात्तः ॥ ३८ ॥**

आयामौ दारुण्यमितिलक्षणलक्षितः स्वर उदात्त इत्युच्यते ।

१ अथादावुत्तरे विभागे इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ सञ्ज्ञायाः प्रयोजनमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ त्रिरिति त्रिरूपः, त्रिरूपो ऋस्वः इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

यथा, स इति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, उदात्तात् परोनुदात्तः  
स्वरितमिति ॥

**नीचैरनुदात्तः ॥ ३८ ॥**

अन्ववसर्गसूत्रलक्षणलक्षितः<sup>(१)</sup> खरोऽनुदात्त इत्युच्यते । यथा,  
अवदताम् । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, अनुदात्तो न नित्यमिति ॥

**समाहारः स्वरितः ॥ ४० ॥**

तथोरुदात्तानुदात्तयोर्यः समाहारः सः स्वरित उच्यते<sup>(२)</sup> ।  
यथा, तेऽब्रुवन् । समाह्रियत इति समाहारः । तयोर्मेलन-  
जन्यः स्वरः स्वरित इत्यर्थः । स्वरितस्वरूपविधिरयं । उपरिष्ठात्तु  
तत्र तत्र स्वरितो वक्ष्यते । यथा, उदात्तात् परोऽनुदात्तः  
स्वरितम्, उदात्तयोश्च परोनुदात्तः स्वरितं, तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व-  
उदात्तः स्वरितमित्यादि ॥

**तस्यादिरुचैस्तरामुदात्तादनन्तरे यावद्वर्द्धं द्रुस्वस्य ॥ ४१ ॥**

उदात्तादनन्तरे यः स्वर्यते<sup>(३)</sup> तस्यादिस्तावदुच्चैस्तरा-  
मुदात्ततरो भवति, यावद्भ्रुस्वस्यार्द्धं । यथा, स इधानः ॥

**उदात्तसमः शेषः ॥ ४२ ॥**

ऋस्वार्द्धकालाच्छेष उदात्तसमो भवति, नतूदात्त एव । सम-

१ अन्ववसर्गेति सूत्रलक्षित इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । अन्ववसर्गसूत्रलक्षितेति  
ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । अन्ववसर्ग इतिसूत्रलक्षितः इति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

२ तथोरुदानुदात्तयोः समाहारः स्वरितसञ्ज्ञो भवति इति क, चिह्नितपुस्तक-  
पाठः ।

३ उदात्तादनन्तरो यः स्वरः स्वर्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तक-  
पाठश्च ।

शब्दप्रयोगात् किञ्चिन् न्यूनत्वं प्रतीयते । अन्यथा, स्वरिताभावात् पूर्वोक्तमेवोदाहरणम् ॥

**सव्यञ्जनोऽपि ॥ ४३ ॥**

केवलस्यायं विधिः पुरस्तादुक्तः, इदानीं व्यञ्जनसहितत्वेऽपि स्वरितस्य तथात्वमुच्यते । सव्यञ्जनोऽपि स्वरित उदात्तानन्तरोऽन्यो वा उक्तविधिर्भवति । ‘अपि’शब्दः स्वरितमाकर्षति । यथा, सखिभ्यो वरिवस्तिथः ॥

**अनन्तरो वा नीचैस्तराम् ॥ ४४ ॥**

तस्य स्वरितस्य ऋस्वार्द्धकालाच्छेषः ‘नीचैस्तराम्’ अनुदात्त-तरः, भवति (१) । ‘अनन्तरः’ शेष इत्यर्थः । तदेवोदाहरणम् ॥

**अनुदात्तसमो वा ॥ ४५ ॥**

तस्य स्वरितस्य स एव शेषः, अनुदात्तसमो वा भवति (१) ॥

**आदिरस्योदात्तसमः शेषोऽनुदात्तसम इत्याचार्याः ॥ ४६ ॥**

तस्यैव (१) स्वरितस्यादिऋस्वार्द्धकालः (४) उदात्तसमो भवति । (५) शेषस्त्वनुदात्तसम इत्याचार्या ब्रुवते । यथा, सखिभ्यो वरिवः ।

१ वा भवतीति क, ग, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

२ तदेवोदाहरणमित्यधिकः पाठो ग, चिह्नितपुस्तकेऽस्ति । अनुदात्त समो भवति इति ३० मु० पुस्तकपाठः ।

३ अस्यैवेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ स्वरितस्यादिऋस्वार्द्धकाल इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ शेषस्त्वनुदात्तसमो भवति ३० मु० पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

तस्यादिरित्यारभ्याभिहितेऽस्मिन् विकल्पजाले सूत्रमेतदेवेष्टम् ।  
प्रश्लिष्टप्रातिहतयोर्मृदुतरस्त्रैरोव्यञ्जन-पादवृत्तयोरितिलक्षणा नुक्क-  
ल्यात् । न तूपरितनमपि सूत्रमिष्टम्, एतल्लक्षणप्रातिकूल्यादेव ॥

सर्वः प्रवण इत्येके ॥४७॥

प्रवणशब्दः स्वरितपर्यायः । सव्यञ्जन एव स्वरित आदित-  
आरभ्य सर्वः प्रवणो भवतीति 'एके' आचार्याः, जचिरे ।  
यथा, सखिभ्यो वरिवः ।

नानापदवदिङ्ग्यमसङ्ख्याने ॥४८॥

इङ्गपदं नानापदवद्भवत्यसङ्ख्याने विषये । नानापदवदिति  
किम्, ओषतात्तिग्महेते, तत् प्रवाते, इत्यादावाकारैकारपूर्वस्तु  
बहुस्वरस्य तेथे इति प्रग्रहत्वं मा भूदिति । असङ्ख्यान इति  
किम्, द्वेपरश्च, एकव्यवेतोपीति द्वे सवने शुक्रवतीत्यत्र प्रग्रहत्वं  
भवत्विति वदामः । नानापदमिव नानापदवत् ॥

तस्य पूर्वपदमवग्रहः ॥४९॥

'तस्य' इङ्गपदस्य, पूर्वपदमवग्रह इत्युच्यते । यथा, देवायत-  
इति देवायते । अत्रावग्रहसञ्ज्ञायाः (१) प्रयोजनं, नावग्रह-  
इत्यादि । पदावग्रहशब्दयोर्नियतलिङ्गत्वादन्योन्यान्ययः सम्भवति ॥

पदग्रहणेषु पदं गम्येत ॥५०॥

पदग्रहणेषु सूत्रेषु गृहीतं पदमेव 'गम्येत' ज्ञातव्यं, न पदे-

कदेशः । यथा, त्वे इत्यनिङ्गयान्त इति वक्ष्यति । तथा सति त्वे क्रतुमिति प्रग्रहो भवति । क्रत्वे दद्यायेति पदैकदेशत्वान्न भवति । गृह्णन्तीति ग्रहणानि, पदानां ग्रहणानि पदग्रहणानि, तेषु ॥

### अपि विकृतम् ॥५१॥

‘अपि’शब्दः पदमन्वादिशति । पदग्रहणेषु विकृतमपि पद-  
मवगन्तव्यं । यथा, णत्वापत्तौ वा हन इति ग्रहीष्यते पदमिति  
कृत्वा विसर्जनीये ओत्वमापन्नेपि णत्वं (१) नैव निवर्त्तते । प्रवा-  
हणो वन्हिः । एष स स्य इति विसर्जनीयलोपग्रहणं पठिष्यते ।  
अयमुष्य प्रदेवयुरित्यत्र सकारे षत्वमापन्नेपि विसर्गलोपो भवत्येव ॥

### अप्यकारादि ॥५२॥

अत्रापि ‘अपि’ शब्दः पदान्वादेशकः । पदग्रहणेष्वकारादि  
अपि पदं विज्ञेयं । यथा, श्वर्त्ता वयुनेति ऋस्वादौ वक्ष्यति ।  
अकारादेरपि तस्य श्वाग्रहणस्य (१) ऋस्वत्वं भवति, यथा अश्वा-  
वन्तः सहस्रिणं । अकार आदिर्यस्य तत्तथोक्तम् ॥

### अन्-कारादि च ॥५३॥

‘च’कारः पदमिति बोधयति । पदग्रहणेष्वन्-कारादि अपि  
पदं विज्ञेयं । अण्वित्यनुस्वारागमे वक्ष्यति । अन्-कारादेरपि

१ विसर्जनीयोलमापन्नेपि णत्वम् इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ श्वा इत्यस्य ग्रहणस्येति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तस्यानुस्वारागमः स्यात् । यथा, अनङ्कुर्वन्तः । अन्-कार-  
आदिर्यस्य तत्तथोक्तं । नन्वत्र सूत्रे अनित्यस्य कारोत्तरत्वं-  
कथं क्रियते, वर्णः कारोत्तर इति सूत्रे वर्णस्य कारोत्तरत्व-  
विधानं<sup>(१)</sup> भङ्गप्रसङ्गात् । उच्यते । सत्यं, एतच्छास्त्रबलान्न  
क्रियते, किन्तु शास्त्रान्तरबलात् क्रियते । यथा, पाणिनीयाः  
एवकारः, अपिकारः, इत्यादीनां साधुतां कथयन्ति । एवम-  
त्रापि । एवमकार आगमेत्यत्रापि चोद्यपरिहारौ विज्ञेयौ ॥

### एकवर्णः पदमपृक्तः ॥५४॥

एकश्चासौ वर्णश्च एकवर्णः । स चेत् पदं भवति, सोपृक्तसञ्ज्ञ-  
कः स्यात् । यथा, स उवेकविंशवर्त्तनिः । पदमिति किम् ।  
यज्ञपताविति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, उकारोपृक्तः प्रकृत्येति ।  
अपृक्त इति व्यञ्जनेनासंयुत इत्यर्थः ॥

### आद्यन्तवच्च ॥५५॥

चकारान्वादिष्टं तदपृक्तसञ्ज्ञं पदम् आदिवदन्तवच्च<sup>(१)</sup>  
कार्यभाग् भवति । आदिवद्यथा, स उवेकविंशवर्त्तनिरित्यत्र  
तस्यादिरुच्चैस्तरामिति कार्यं भवति । अन्तवद्यथा, ओते यन्ती-  
त्यत्र अन्त इति प्रग्रहकार्यं भवति । आदिश्चान्तश्च आद्यन्तौ,  
ताविव आद्यन्तवत् ॥

१ वर्णः कारोत्तरौ वर्णाख्येति वर्णमात्रस्य कारोत्तरत्वविधानेति ग, चिह्नित-  
पुस्तकपाठः । वर्णः कारोत्तरौ इति वर्णस्य कारोत्तरत्वविधानं, इति ग, चिह्नितपुस्तक-  
पाठः ।

१ आद्यन्तवच्चेति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

## वर्णस्य विकारलोपौ ॥ ५६ ॥

वर्णमात्रं स्य विकारलोपौ स्यातां नतु सर्वस्य पदस्य ।  
विकारस्तावत्, धूर्षाहाविति । लोपस्तु, स ते जानाति ॥

## विनाशो लोपः ॥ ५७ ॥

वर्णस्य विनाशो लोपसञ्ज्ञो भवति । यथा, इमन्द्रा सुप्रयसः ।  
सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, अथ लोप इत्यादि । वर्णस्य नित्यतां केचि-  
दाहुः । तन्निराकरणाय व्याकरणानुसारेण सूत्रमेतदभाणि ॥

## अन्वादेशोऽन्यस्य ॥ ५८ ॥

निमित्तस्य निमित्तिनो वा अन्यस्यान्वादेशो भवति । निमि-  
त्तीति प्रधानं कार्यभागिति (१) यावत् । निमित्तस्य यथा,  
हन्त्यादुप्यमानञ्चेत्यन्यस्य (२) निःशब्दस्य । निमित्तिनो यथा,  
अकारस्तु संहितायामपीत्यत्र सुश्लोका इत्यन्यस्य अकारस्य ।  
अन्यस्येति किं । ब्रह्मा त्वं राजन्, अग्ना ३ इत्याह, विचित्यः  
सोमा ३ न विचिन्त्या ३, इति ॥

## उपबन्धस्तु देशाय नित्यं ॥ ५९ ॥

उपबन्धस्तु स्वदेशायैव नित्यं निर्देशको भवति । उपनिबध्यत-  
इत्युपबन्धः (३) । एतस्मिन्नित्यधिकरणरूपः सङ्ख्याविषयः प्रदेशश्च

१ निमित्तीति प्रथमकार्यभागिति ग, चिह्नित-पुस्तकपाठः ।

२ हन्त्यादुप्यमानं चेत्यस्याचेति ६० सु० पुस्तकपाठः ।

३ उपनिबध्यत इत्युपनिबन्ध इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

उपबन्ध उच्यते । यथा, इरावतीत्यादि<sup>(१)</sup> सूत्रद्वयं, सोमायस्वै-  
तस्मिन्, गमयतो भवत इति च । उपबन्धे यदुक्तं तदन्यत्र न  
भवतीति 'तु'शब्दार्थः । यथा, इत्याह देवी ह्येषा देवः सोमः ।  
अत्र त्रिपदप्रभृतिन्यायेन पूर्वजे प्रभृत्यायमिति प्राप्तिः । अन्यत्र  
यो निषेधः स उपबन्धे न भवतीति 'नित्य'शब्दार्थः । यथा,  
सदो हविर्दाने इति प्रग्रहो ग्रह्यते । केवलं हविर्दाने इति  
सर्वथा न प्रग्रहो गृह्यते । यथा, हविर्दाने स्वायन्त इत्ययमन्यत्र  
निषेधो हविर्दाने प्राची प्रवर्त्तयेयुरित्यत्र न प्रसरति । गम-  
यतो भवत इत्यादिना प्राप्तिः । नन्वेतदनुपपन्नं । अन्यत्र निषे-  
धस्य क्वचिदुपबन्धेऽपि दर्शनात् । यथा, अथ मिथुनी भवत इत्यत्र  
गमयतो भवत इत्युपबन्धप्राप्तिः । न ग्रामीत्यादिना अन्यत्र निषे-  
धेन निषिध्यते । यथा, वायव आरोहणवाहा इत्यत्र सोमाय-  
स्वेति प्राप्तिः <sup>(२)</sup> । अन्ते समानपद इत्यनेन <sup>(३)</sup> अन्यत्र निषे-  
धेन निषिध्यते । अत्रोच्यते, ग्रामी वायवे मनवे इत्यादीनां कण्ठो-  
क्तत्वादेव निषेधः प्रसरतु, केवलं हविर्दाने प्रग्रहो न इत्यार्थिकी  
निषेधो न प्रसरत्येव । आर्थिककण्ठोक्तयोः कण्ठोक्तस्य प्राबल्यात् ।  
ननु अते अवे इत्यनयोः कण्ठोक्त्यैवालं, तत्र नित्यग्रहणेन किं ।  
उच्यते, नितरां परिहारः । कण्ठोक्तिरुपबन्धप्राप्तिमेव निवर्त्त-  
यति । नित्यशब्दस्तु प्राप्त्यन्तरमपि परिहरति । यथा, हे जाये  
विन्दत इत्यत्र एकव्यवेतोऽपीति प्राप्तिः । वनस्पते वीङ्मवङ्ग इत्यत्र

१ इरावतीप्रभृत्यादि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ सोमायस्वैतस्मिन्निति प्राप्तिरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ समानपदे नित्यमित्यनेनेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वीड़ादिप्राप्तिः । एवमाद्यूहनीयम् । माहिषेयमतानुसारेणैवं प्रपञ्चितं ॥

**नानापदीयं च निमित्तं प्रग्रहस्तादिषु ॥ ६० ॥**

‘च’कारस्तुशब्दगदितं नञर्थमन्वादिशति<sup>(१)</sup> । प्रग्रहेषु स्तादिषु च नानापदसम्बन्धिनिमित्तमसंहितायामपि स्वकार्यमुपदिशतीति<sup>(२)</sup> प्रग्रहानुस्वारकार्यं न निवर्त्तते<sup>(३)</sup> । यथा वक्ष्यति, घ्रीचक्रे पपरे प्रग्रहौ भवत इत्यत्र प्रग्रहत्वे प्रकारेणोपदिष्टे पदकालेपि तथैव । स्तादिषु च यथा, नावग्रहपूर्वं इत्यवग्रहेणानुस्वारागमे निषिद्धे पदकालेऽपि तथैव । यथा, अर्द्धमासे देवाः । षत्वणत्वादौ तु नानापदीयं निमित्तम् असंहितायामेव<sup>(४)</sup> कार्यं करोतीत्ययमारम्भः । यथा, शुचिषदिति शुचिसत् । प्रवाहण इति प्रवाहनः ।

**यथोक्तं पुनरुक्तं त्रिपदप्रभृति त्रिपदप्रभृति ॥ ६१ ॥**

त्रयाणां पदानां समाहारस्त्रिपदं । कार्यभाजः पदस्य तृतीयत्वं विज्ञेयं । ईदृशं त्रिपदप्रभृति आदिर्यस्य तत्त्रिपदप्रभृति, ‘यथोक्तं’ पूर्वोक्तविधिं<sup>(५)</sup> करोति । अविशेषेण तत्त्रिपदप्रभृति<sup>(६)</sup> पुनरुक्तं

१ नञमन्वादिशति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । तदर्थमन्वादिशति इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ स्वरकार्यमुपदिशतीति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ प्रग्रहानुस्वारकार्यं निवर्त्तते इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ निमित्तं संहितायामेवेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

५ पूर्वविधिमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ स्वविशेषणाय तत् त्रिपदप्रभृति इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । स्वविशेषणं यत् तत् त्रिपदप्रभृति इति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

चेत् । तथा हि, लुप्यते त्वकार एकारौकारपूर्व इत्यनेन प्रथमकाण्डे तृतीयप्रश्ने देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोरित्यत्र अकारे लुप्ते तदेव वाक्यं, वाजपेयेष्वलीपं बाधित्वा तत् तथैव भवति, त्रिपदप्रभृतित्वात् । उभावामित्यत्र सुपथा राये अस्मानित्येतत् । उदुत्यं जातवेदसमित्यत्रापितथैव । तथा शन्ते वायुरित्यत्र स जातो गर्भो असि रोदस्योरित्येतत् । क्रूरमिवेत्यत्रापि<sup>(१)</sup> तथैव । ब्राह्मणवाक्येषु तु त्रिपदमात्राद्वा कार्यं भवति । ब्राह्मणवाक्येषु पूर्वस्थस्यैवोक्तम् ।<sup>(२)</sup> यथा, इमामगृभ्णन्नित्यत्र मर्य्यञ्ची स्पृहयद्वर्णा अग्निरित्येतद् वाक्यम् । उत्क्रामेत्यत्रापितथैव भवति । कार्यभाजः पदस्य तृतीयत्वमिति किम् । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्य इत्युच्ये । येन्तरिक्षे ये दिवि येषामिति रुद्रात्तमानुवाके । प्रभृतीति किम् । त्वमग्ने रुद्र इति याज्यायां दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरिति वाक्यम् । अग्नयेऽन्नवत इत्यत्र इतः प्रथमं जज्ञे अग्निरिति पुनरुक्तं सत्तथैव भवेदिति चेत्, मैवं । त्रिपदमात्रादेव तथाभाव इति नात्र वक्तुं युक्तं । किन्तु जज्ञे सः स्फानस्थान इति जज्ञेग्रहणसामर्थ्यात्<sup>(३)</sup> । अन्यथा तस्य वैयर्थ्यात् । पदवीप्सा अध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ क्रूरमिव वा अत्रापि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ पूर्वस्थस्यैवोक्तेरिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । इ० मु० पुस्तक पाठश्च ।

३ किन्तु जज्ञे सः स्फान इति जज्ञेग्रहणसाधर्म्यात् इति म, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

## तैत्तिरीय-प्रातिशारख्ये

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ शब्दोत्पत्तिः ॥ १ ॥

उक्तौ वर्णसमान्नायस्तेषां वर्णाणां कौटूक् कारणं, कथं वा उपलब्धिः<sup>(१)</sup> इत्याकाङ्क्षानन्तरं तन्निरूप्यत इत्यानन्तर्यार्थः, 'अथ'शब्दः । अथवा इत उत्तरं यद्वक्ष्यते<sup>(२)</sup> तच्छब्दोत्पत्तिरित्यधि-  
कृतं<sup>(३)</sup> वेदितव्यमित्यधिकारार्थः । शब्दो नाम ध्वनिः, वर्णाना-  
मकारादीनामुपादानकारणं, तदुत्पत्तिर्जन्म, उपलब्धिर्वा । यथा  
उदकस्य दर्शनात् पूर्वमेव भूमौ जलमस्त्येव तत् खननाद् दृश्यते  
तद्वत्<sup>(४)</sup> सेयमुच्यत इति सूत्रार्थः ॥

वायुशरीरसमीरणात् कण्ठोरसोः सन्धाने ॥ २ ॥

वायुम् अग्निः समीरयति इति वायुशरीरं, तथाभूतात्  
'समीरणात्' प्रेरणात्, अभिघातादित्यर्थः । 'कण्ठोरसोः', 'सन्धाने'  
मध्यदेशे, शब्दोत्पत्तिर्भवति<sup>(५)</sup> । शिच्चा चैवमस्ति<sup>(६)</sup>,

१ कौटूक् कारणं कथं वा तदुपलब्धिरिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु०  
पुस्तकपाठश्च । कौटूक्षं कारणं कथं वा तदुपलब्धिरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ यद्वक्ष्यतीति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ तच्छब्दोत्पत्तिरित्येतदधिष्ठतमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तक-  
पाठश्च ।

४ तद्वत् शब्दोत्पत्तिरिति ग, चिह्नितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

५ भवतीति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

६ शिच्चा चैवमस्तीति इति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

(१) मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतं ।

मारुतसूरसि चरन् मन्द्रञ्जनयति स्वरम् ॥ इति । (१)

वायुश्च शरीरञ्च वायुशरीरे, तयोः समीरणं, तस्मात् । अन्ये त्वाहुः, वायोः शरीरे सतः समीरणं, तस्मात् शब्दीत्युत्तिरिति । अत्रेत्यं (१)समासः, राजदन्तादित्वाच्छरीरशब्दस्य (४) परनिपातः । शरीरे वायुः, वायुशरीरं, तस्य समीरणं, तस्मात् । अस्मिन्मते वायोः समीरणकर्तृत्वमेव, न तु कर्मत्वं ॥

तस्य प्रातिश्रुत्कानि भवन्त्युरः कण्ठः शिरो मुखं

नासिके इति ॥ ३ ॥

‘तस्य’ प्रकृतस्य शब्दस्य, उरःप्रभृतीनि स्थानानि (१) ‘प्रातिश्रुत्कानि’, भवन्ति । ‘प्रातिश्रुत्’प्रतिध्वनिः, तस्य सम्बन्धीनि ‘प्रातिश्रुत्कानि’ । संवृते कण्ठे नादः क्रियते एतदादिना सूत्रत्रयेण शब्दस्य त्रैविध्यमुच्यते, नादः, श्वासः, हकारः, च इति । तावन्नादलक्षणमाह,

१ आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षयेति ग, चिह्नितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

२ किञ्च । आकाशवायुप्रभवः शरीरात् समुद्हरन् वक्त्रमुपैति नादः । स्थानाकारेषु प्रविभज्यमानो वर्णत्वमायाति स एव शब्दः ॥ इति नैयायिके । इति ग, चिह्नितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

३ तत्रेति मिति क, ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

४ शरीरस्थेति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

५ उरःप्रभृतिस्थानानि इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

संवृते कण्ठे नादः क्रियते ॥ ४ ॥

‘संवृते कण्ठे’, यः शब्दः ‘क्रियते’, सः ‘नाद’सञ्ज्ञो भवति ।  
सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, नादोनुप्रदानमित्यादि ॥

विवृते श्वासः ॥ ५ ॥

‘विवृते’, कण्ठे यः शब्दः क्रियते, सः ‘श्वास’सञ्ज्ञो भवति ।  
सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, अधोषेषु श्वास इति ॥

मध्ये हकारः ॥ ६ ॥

संवृतविवृतयोः ‘मध्ये’ मध्यमप्रकारे, यः शब्दः क्रियते, स  
‘हकार’सञ्ज्ञो भवति । सञ्ज्ञायाः प्रयोजनं, हकारो  
हचतुर्थेऽपि ॥

ता वर्णप्रकृतयः ॥ ७ ॥

वर्णानां प्रकृतयः, ‘वर्णप्रकृतयः’ । ता वर्णप्रकृतयो भवन्ति  
ये नादश्वासहकारा उक्ताः । नादप्रकृतयः केचिद्वर्णाः, श्वासप्रकृत-  
तयोऽन्ये, हकारप्रकृतयोऽन्ये । यथा, सृत्प्रकृतयो घटशरावादयः ।  
यथा वा, तन्तुप्रकृतयः पटाः । ननु सर्व्वनान्नः प्रकृतपरामर्शकत्वात्  
(१) नादश्वासहकारेषु पुलिङ्गेषु परामर्शाह्वेषु (२) सत्सु ता इति  
स्त्रीलिङ्गप्रयोगः (३) कथं साधुः । उच्यते । निर्देशनिर्दिश्य-

१ प्रकृतपरामर्शित्वादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । प्रकृतपरामर्शित्वेनेति इ.  
मु० पुस्तकपाठः ।

२ परामर्शितेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मानयोः<sup>(१)</sup> एकतामापादयन्ति सर्व्वनामानि कामचारेण तस्मिन्ना-  
तामुपाददत इति महाभाष्यवचनात्<sup>(२)</sup> प्रयोगसाधुत्वमध्यवसी-  
यते । तस्मादन्योन्यान्वयसम्भवः<sup>(३)</sup> ॥

### नादोऽनुप्रदानं स्वरघोषवत्सु ॥ ८ ॥

‘स्वरेषु ‘घोषवत्सु’, च वर्णेषु, ‘नादः’, ‘अनुप्रदानं’, भवति ।  
अनुप्रदीयते अनेन वर्ण इति ‘अनुप्रदानं’ मूलकारणं । अनु-  
प्रदीयते उपादीयते जन्यत इत्यर्थः ॥

### हकारो हचतुर्थेषु ॥ ९ ॥

हकारश्च चतुर्थाश्च ‘हचतुर्थाः’, तेषु, वर्णेषु, ‘हकारः’, अनुप्रदानं  
भवति । ननु सञ्ज्ञाविधानक्रमभङ्गान्नात्रेदं<sup>(४)</sup> सूत्रमवतरति ।  
मैवं । घोषवत्स्विति सामान्यान्नादो हचतुर्थेषु च प्रसज्यते  
इत्यतिप्रसङ्गः<sup>(५)</sup> परिहारार्थत्वादवतरत्येवेति वदामः ॥

### अघोषेषु श्वासः ॥ १० ॥

‘अघोषेषु’ वर्णेषु, श्वासोऽनुप्रदानं भवति ॥

१ निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

२ महाभाष्यकारवचनादिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ तस्मादन्योन्यान्वयः सम्भवति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तक-  
पाठश्च ।

४ क्रमभङ्गप्रसङ्गादत्रेदमिति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

५ इतिप्रसङ्ग इति क, ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

भूयान् प्रथमेभ्योऽन्येषु ॥ ११ ॥

सान्निध्याच्छ्वास इति लभ्यते । 'प्रथमेभ्यः,' 'अन्येषु' घोषेषु,<sup>(१)</sup> श्वासः, 'भूयान्' अधिकः, भवति ॥

अवर्णे नात्युपसंहृतमोष्ठहनु<sup>(२)</sup> नातिव्यस्तम् ॥ १२ ॥

'अवर्णे' 'उच्चार्यमाणे' 'ओष्ठहनु', 'अत्युपसंहृत' अतिसंश्लिष्टं, 'न', भवति । 'अतिव्यस्तं' अतिविहृतं च, 'न,' भवति । ओष्ठौ च हनू च, ओष्ठहनु । इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानामित्येकवद्भावः । तदेकस्मिन्नुभयथा न शक्यते कर्तुमिति योगविभागः<sup>(३)</sup>, अकारे नात्युपसंहृतम्, आकारे भुते च नातिव्यस्तम्, इति ॥

ओकारे च ॥ १३ ॥

'च'कारो हनुमात्रकार्यान्वादेशकः । ओष्ठकार्यस्य परसूत्रेण विशेषविधानात् । 'ओकारे,' उच्चार्यमाणे हनू अतिव्यस्ते न भवतः ॥

ओष्ठौ तूपसंहृततरौ ॥ १४ ॥

सान्निध्यादोकार इति लभ्यते । ओकारे कार्यं 'ओष्ठौ', 'उपसंहृततरौ', स्यातां । 'तु'शब्द ओष्ठयोः पूर्वोक्तविधिं निवारय-

१ अन्येष्वघोषेषु इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

२ नात्युपसंहृतमोष्ठहनु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ योगविभागः कार्य इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

तीति<sup>(१)</sup> वररुचिरुवाच । माहिषेयस्तु, बभाषे, बन्धोरि-  
त्यादिकमोकारं सव्यञ्जनं व्यस्ततो निवारयतीति ॥

**ईषत्प्रकृष्टावेकारे ॥ १५ ॥**

प्रकृष्टावित्यत्र द्विवचनेन प्रकृतावोष्ठौ गृह्येते । 'एकारे,'  
कार्ये, ओष्ठौ 'ईषत् प्रकृष्टौ,' स्यातां । प्रकृष्टता, सन्निकृष्टता ॥

**उपसंहृततरे हनू ॥ १६ ॥**

सान्निध्यादेकार इति लभ्यते । एकारे कार्ये 'हनू,' 'उप-  
संहृततरे,' भवतः । अतिशयनोपसंहृते उपसंहृततरे ॥

**जिह्वामध्यान्ताभ्यां चोत्तराज्जम्भ्यान्त्स्पर्शयति ॥ १७ ॥**

एकारे कार्ये 'जिह्वामध्यान्ताभ्याम्,' 'उत्तरान् जम्भान्,'  
'स्पर्शयति' स्पृशेदित्यर्थः । पालयतीत्यादिवत् स्वार्थे णिच् ।  
'जम्भान्' इति हनुमूलप्रान्तप्रदेशान्, इत्यर्थः । मण्डूकप्लुति-  
न्यायेन 'च'कार एकारमाकर्षति । जिह्वाया मध्यं, <sup>(१)</sup> तस्य  
अन्तौ, ताभ्यां, जिह्वामध्यान्ताभ्यां ॥

**उपसंहृततरे च जिह्वाग्रमृकारकारल्कारेषु**

**वर्क्षेषूपसंहरति ॥ १८ ॥**

'च'शब्देन हन्वोरन्वादेशः <sup>(१)</sup> । ऋकारे ऋकारे लृकारे च

१ तुशब्दः पूर्वोक्तविधिमोष्ठयोर्निराकरोतीति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ जिह्वाया मध्यं जिह्वामध्यमिति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

३ चशब्देन हन्वोरन्वादेशक इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तक-  
पाठश्च ।

कार्थ्यं हनू 'उपसंहृततरे', भवतः, जिह्वाग्रच्च 'वर्षेषु', 'उपसंहरति' निक्षिपेत् । 'वर्षेषु' इति दन्तपङ्क्तेरुपरिष्ठादुच्चप्रदेशेषु, इत्यर्थः । नन्वरमृकारपरे इति लक्षणासम्भवादृकारकार्त्कारेष्विति कथं सन्धिः साधुः । सत्यं । नैतल्लक्षणात् किन्तु शास्त्रान्तरबलात् साधुः । एवमृकारल्कारौ ऋस्वावित्यत्रापि विज्ञेयम् ॥

### एकेषामनुस्वारस्वरभक्तयोश्च ॥ १९ ॥

'च'कारः पूर्वोक्तविधिमन्वादिशति । यथासङ्ख्येन 'अनुस्वारस्वरभक्तयोः', पूर्वोक्तविधिर्भवति । अनुस्वारे हन्वोरुपसंहारः, स्वरभक्तौ जिह्वाग्रस्य वर्षेषूपसंहारः, एतत् 'एकेषां', मतं । अन्येषान्तु मतम्, अनुस्वारस्यानुनासिकमात्रत्वं, स्वरभक्तेर्ऋकारतुल्यत्वम्, इति । तच्चिन्त्यं <sup>(१)</sup> ॥

### अनादेशे प्रण्यस्ता जिह्वा ॥ २० ॥

यत्र जिह्वाग्रेण जिह्वामध्येनेत्यादिः 'अनादेशः' अनुपदेशः, तत्र विषये, 'प्रण्यस्ता', 'जिह्वा', तूष्णीम्भूता भवति । प्रकर्षणं न्यस्ता प्रण्यस्ता । यथा उपमा । नन्वनादेशे सर्व्वकरणानां तूष्णीम्भावसिद्धेः किमर्थोऽयमारम्भः । उच्यते, एकारस्य जिह्वामध्यान्तनिष्पाद्यत्वमस्तीति <sup>(१)</sup> तदवयवस्याप्यकारस्य तथात्व-

१ ऋकारतुल्यत्वमिति वररुचिरचितं तच्चिन्त्यमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च । ऋकारतुल्यत्वमिति वररुचिसप्त तच्चानित्यमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ जिह्वामध्यान्ताभ्यां निष्पाद्यत्वमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । जिह्वामध्यान्तनिष्पाद्यत्वमिति इ० मु० चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मस्तीति<sup>(१)</sup> अकारत्वसामान्यात्<sup>(२)</sup> अन्यत्राप्यथेत्यादौ तथात्वं प्रसज्येत । तच्चानिष्टं । तन्माभूदिति परिहारः । न आदेशः, अनादेशः, तस्मिन्, उपदेशाभावे, इत्यर्थः ॥

### अकारवदोष्ठौ ॥ २१ ॥

सान्निध्यादनादेश इति लभ्यते । ओष्ठयोर्यत्रानादेशस्तत्र 'अकारवत्' अकारे यथा, तथा 'ओष्ठौ', भवतः, नात्युपसंहृत-तरावित्यर्थः । यथा, इन्द्र इति ॥

### तालौ जिह्वामध्यमिवर्णे ॥ २२ ॥

'इवर्णे', कार्ये, 'जिह्वामध्यं', 'तालौ,' उपसंहर्तव्यं । यथा, इषे त्वा । जिह्वायाः मध्यं, जिह्वामध्यम् ॥

### एकारे च ॥ २३ ॥

'च'कारः पूर्वविधिमन्वादिशति । 'एकारे', कार्ये, जिह्वामध्यं तालावुपसंहर्तव्यं । ननु, विधौ समाने पृथक् सूत्र-रन्ध्रः किमर्थः । उच्यते, इवर्णे यथा जिह्वामध्योपसंहारः, न खल्वेवमेकारे, किन्तु ततो न्यून इत्यर्थः । कुतः, अकार-मिश्रितत्वादेकारस्य, अकारस्य च तदेकदेशत्वात् जिह्वामध्य-निष्पाद्यत्वं<sup>(३)</sup> न तु स्वतः । अत एव सोपाधिकत्वाद्न्यूनत्वोप-

१ नदवयवस्याकारस्य तथात्वमस्ति इति ६० सु० पुस्तकपाठः ।

२ अकारत्वसाम्यादिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० सु० पुस्तकपाठश्च ।

३ जिह्वामध्यान्ताभ्यां निष्पाद्यत्वमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । जिह्वामध्यान्त-निष्पाद्यमिति, ६० सु० पुस्तकपाठः । सदेक देशत्वात् तत् स्त्रान्तत्वमिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

पत्तिः । ईषत्प्रकृष्टावित्यादिसूत्रत्रयेण एकारस्य स्थानकरणे निर्दिष्टे । इह तु ततोऽन्यथैव<sup>(१)</sup> निर्दिश्यते । तदेकस्मिन्<sup>(२)</sup> उभयथा कर्तुं न शक्यते, विरोधात् । तस्मादत्र योगविभागः कर्त्तव्यः, अव्यञ्जने तल्लक्षणं, सव्यञ्जने त्वेतत्, इति । कुतोऽयं नियमः । उच्यते, एकार इति सामान्योक्तौ सत्यां प्रथममव्यञ्जनस्यैव ग्रहणं मुख्यं । तथा सति प्रथमप्रतीते तस्मिन्<sup>(३)</sup> प्रथमं लक्षणं युज्यते । सव्यञ्जनेषु<sup>(४)</sup> पारिशेष्यादेतदिति विज्ञेयम् ॥

### ओष्ठोपसंहार उवर्णे ॥ २४ ॥

‘उवर्णे’, कार्ये, ‘ओष्ठोपसंहारः,’ भवति । अत्रोपसंहारः पूर्ववन्न सन्निकृष्टतामात्रं, किन्तु सन्निकृष्टावेवोष्ठौ दीर्घौ स्यातामिति<sup>(५)</sup> वक्ष्यते । एवमोष्ठौ तूपसंहततरावित्यत्रापि विज्ञेयम् । यथा, उलूखलबुधो यूपः । ओष्ठयोरुपसंहारः, ओष्ठोपसंहारः ॥

### एकान्तरस्तु सर्वत्र प्रकृतात् ॥ २५ ॥

सान्निध्यादोष्ठोपसंहार इति लभ्यते । सर्वत्र ओष्ठाखरेषु ‘प्रकृतात्’ ओष्ठोपसंहारात्, पृथगोष्ठोपसंहारः कर्त्तव्यः । स चेत् ‘एका-

१ ततोऽन्यतथैवेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

२ तदेकस्मिन् इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ प्रतीतेस्त्रिभिति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

४ सव्यञ्जने इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

५ दीर्घौ च स्यातामिति इति क, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‘न्तरः’ एकान्तर इति मात्राकालव्यवेत इत्यर्थः<sup>(१)</sup> । एकमात्रा<sup>(२)</sup> अन्तरं, व्यवधानं, यस्य असौ । एकान्तर इति पृथगोष्ठोपसंहारस्य विशेषणम् । ‘तु’शब्द ओकारपरत्वे एकान्तरत्वनियमं निवर्त्तयति । उदाहरणानि । उत्पूत शुष्णः । सूत्रीयमिति सु उन्नीयं । अथो ओषधीषु । बाहुवोर्बलं । तनुवौ घोराण्या । चतुर्हीता । ननु, योऽशुमित्यतानुस्वारस्य मात्राकालः, शकारस्यार्द्धमात्रा-कालः, एवमर्धमात्रत्वे सत्येकान्तरत्वाभावात् कथं पृथगोष्ठोप-संहारः<sup>(३)</sup> । उच्यते, शते पञ्चाशन्वयायेन सिद्धयति । अर्धमात्रत्वे एकमात्रत्वं<sup>(४)</sup> सुतरामस्ति । तेन कार्यं भवति । अधिकन्तु न निषिध्यते । स्वायोगव्यवच्छेदकत्वादेकशब्दस्य । अत एव बाहुवोर्बलमुखवीरोज इत्यादेर्न द्विरोष्ठत्वं<sup>(५)</sup> मुख्यं, किन्तु स्फुरितत्वं । उदाहरणञ्चाभासतया दर्शितं । तर्हि कुसु-रुविन्द इत्यत्र ककाररेफाभ्यामुत्तरयोरुकारयोः कथं पृथगोष्ठोप-संहारो न भवति । अर्धमात्रव्यवायसम्भवात् । मैवम् । अत्र<sup>(६)</sup> ककारसकारोत्तरयोरुकारयोस्तावन्न पृथगोष्ठता । एत-

१ मात्राकालव्यवाय इत्यर्थ इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । मात्राकालव्यवायः इति लभ्यते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

२ एका मात्रेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ पृथगोष्ठोपसंहारत्वसिद्धिरिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पृथगोष्ठोपसंहार-सिद्धिरिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

४ अर्धमात्रत्वेकमात्रत्वमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

५ द्विरोष्ठमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । द्विरोष्ठत्वमिति क, चिह्नितपुस्तक-पाठः ।

६ नवेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

लक्षणासम्भवात् । रेफादुत्तरस्य तु प्रकृतात् पृथक्त्वाभावा-  
न्नायं विधिः । किन्तु मध्यस्थसकारोत्तरादुकारात् पृथक्त्वं ।  
तथा सत्येकान्तरत्वाभावस्तदवस्थः<sup>(१)</sup> एवेति लक्षणमिदमव्यभि-  
चरितम् ॥

अकारार्द्धमैकारौकारयोरादिः ॥ २६ ॥

ऐकारस्यौकारस्य च 'आदिः', 'अकारार्द्धं', भवति ।  
अकारस्यार्द्धकालसम इत्यर्थः । अकारस्यार्द्धम्, अकारार्द्धम् ॥

संहतकरणतरमेकेषां ॥ २७ ॥

सान्निध्यादकारार्द्धमिति लभ्यते । 'एकेषां,' मते तदकारार्द्धं  
'संहतकरणतरं,' भवति । संहतानि, सन्निवृत्तानि, करणानि,  
यस्य तत्, संहतकरणम् । अतिशयेन संहतकरणं, संहतकरण-  
तरम् ॥

इकारोध्यर्द्धः पूर्वस्य शेषः ॥ २८ ॥

'पूर्वस्य' ऐकारस्येत्यर्थः । अधस्तादैकारौकारयोः सहो-  
च्चरितत्वात् । 'अध्यर्द्धः,' 'इकारः,' ऐकारस्य, 'शेषः,' भवति ।  
अधिकमर्द्धं यस्याऽसावध्यर्द्धः ॥

उकारस्तूत्तरस्य ॥ २९ ॥

'उत्तरस्य' औकारस्येत्यर्थः । अध्यर्द्धः, 'उकारः,' औकारस्य

शेषः<sup>(१)</sup> भवति । यथानयोरुभयोरप्यादिरकार एव, तद्वदिकार-  
एव<sup>(२)</sup> शेषः प्रसक्तः । तन्निषेधति 'तु' शब्दः ॥

**अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः ॥ ३० ॥**

'अनुस्वारः,' च 'उत्तमाः,' च 'अनुनासिकाः,' भवन्ति ।  
नासिकामनुवर्तन्त इत्यनुनासिकाः<sup>(३)</sup> । यथा अनुस्वारः,  
योः<sup>(४)</sup> । उत्तमाश्च, प्रत्यङ् होतारम् । प्राञ्चमुप<sup>(५)</sup> ॥

**स्वराणां यत्रोपसंहारस्तत् स्थानं ॥ ३१ ॥**

'स्वराणां,' 'तत् स्थानं,' भवति, 'यत्रोपसंहारः,' स्यात् ।  
'उपसंहारः' नाम संक्षेपविशेषः<sup>(६)</sup> ॥

**यदुपसंहरति तत् करणम् ॥ ३२ ॥**

सान्निध्यात् स्वराणामिति लभ्यते । स्वराणां 'तत् करणं,'  
भवति, 'यत्,' स्वराण् 'उपसंहरति' प्रापयति स्वस्थानम्<sup>(७)</sup> ।  
यथा, जिह्वाग्रमृकारल्कारित्यादि ।

१ औकारशेष इति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

२ आदिरकारसद्वदिकार एवेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ भवन्तीति क, चिह्नितपुस्तकेधिकः पाठः ।

४ योः<sup>शु</sup> गृह्णातीति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ प्राञ्चमित्यादि इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ उपसंक्षेपविशेष इति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

७ प्रापयति-तत् स्थानमिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । प्रापयति तत् करणमिति  
ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

अन्येषान्तु यत्र स्पर्शनं तत् स्थानम् ॥ ३३ ॥

स्वरेभ्यः, 'अन्येषां' वर्णानां, 'तत् स्थानं,' 'यत्र स्पर्शनं,' भवेत् ।  
अत्र व्यञ्जनानां संश्लेषमात्रं कथ्यते । स्वराणान्तु पुरस्तात् संश्लेष-  
विशेषः कथितः । उपसंहारस्पर्शनयोः शब्दशक्त्या विशेष एव  
विदुषा<sup>(१)</sup> विज्ञेयः । 'तु'शब्दः स्वरनिवृत्त्यर्थः । अथवा अनुस्वार-  
स्वरभक्त्योर्व्यञ्जनवत्<sup>(२)</sup> स्पर्शमात्रनिवर्तकः<sup>(३)</sup> इति माहिषेय-  
भाषितम् ॥

येन स्पर्शयति तत् करणम् ॥ ३४ ॥

सान्निध्यादन्येषामिति लभ्यते । स्वरेभ्योन्येषां वर्णानां  
'तत् करणं,' भवति, अध्येता 'येन,' व्यञ्जनानि 'स्पर्शयति'  
प्रापयति स्थानम्<sup>(४)</sup> ॥

हनुमूले जिह्वामूलेन कवर्गे स्पर्शयति ॥ ३५ ॥

'कवर्गे,' उच्चार्यमाणे 'जिह्वामूलेन,' वर्णं 'हनुमूले' 'स्पर्श-

१ उपसंहारस्पर्शशब्दशक्त्या स्थानविशेष एवेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । उप-  
संहारस्पर्शनयोः शब्दशक्त्या विशेषो विदुषा इति ६० मु० पुस्तकपाठः, ख, चिह्नित-  
पुस्तकपाठश्च ।

२ अनुस्वारभक्त्योर्व्यञ्जनत्वादिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ स्पर्शमात्रनिवर्तक इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । स्पर्शमात्रकत्वनिव-  
र्तक इति ६० मु० पुस्तकपाठः ।

४ प्रापयति तत् करणमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।  
प्रापयति तत् स्थानमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अध्याये ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, सूत्राणि । ३९

यति' प्रापयेदित्यर्थः । हन्वोर्मूलं, हनुमूलं, तस्मिन् । मूल इति  
जात्यपेक्षायामेकवचनम्<sup>(१)</sup> ॥

तालौ जिह्वामध्येन चवर्गे ॥ ३६ ॥

‘चवर्गे,’ कार्य्ये, ‘जिह्वामध्येन,’ वर्णान् ‘तालौ,’ स्पर्शयेत् ॥

जिह्वाग्रेण प्रतिवेष्ट्य मूर्धनि टवर्गे ॥ ३७ ॥

‘टवर्गे,’ कार्य्ये, ‘जिह्वाग्रेण,’ वर्णं ‘मूर्धनि,’ स्पर्शयेत् । किं  
क्त्वा, योग्यत्वात् जिह्वाग्रं,<sup>(२)</sup> ‘प्रतिवेष्ट्य’ आवेष्ट्य । ‘मूर्ध-  
शब्देन वक्त्रविवरोपरिभागे विवक्ष्यते ॥

जिह्वाग्रेण तवर्गे दन्तमूलेषु ॥ ३८ ॥

‘तवर्गे,’ कार्य्ये, ‘जिह्वाग्रेण,’ वर्णान् ‘दन्तमूलेषु,’ स्पर्शयेत् ॥

ओष्ठाभ्यां पवर्गे ॥ ३९ ॥

‘पवर्गे,’ कार्य्ये, ‘ओष्ठाभ्यां’ अन्योन्यं स्पर्शयेत् । अत्रोत्तरोष्ठ-  
स्थानं उत्तरत्वसाम्यादेषां स्थानानामधरोष्ठः करणं ॥

तालौ जिह्वामध्यान्ताभ्यां यकारे ॥ ४० ॥

‘यकारे,’ कार्य्ये, ‘जिह्वामध्यान्ताभ्यां,’ ‘तालौ,’ स्पर्शयेत् ।  
जिह्वायाः मध्यं, तस्य अन्तो, ताभ्यां, जिह्वामध्यान्ताभ्यां ॥

---

१ तस्मिन्, मूलमिति जात्यपेक्षामेकवचनमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । तस्मिन् ।  
जात्यपेक्षायामेकवचनमिति ३० सु० पुस्तकपाठः ।

२ योग्यत्वात् जिह्वाग्रमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

रेफे जिह्वाग्रमध्येन प्रत्यग् दन्तमूलेभ्यः ॥ ४१ ॥

‘रेफे,’ कार्ये, ‘जिह्वाग्रमध्येन,’ ‘दन्तमूलेभ्यः,’ ‘प्रत्यक्,’ स्पर्शयेत् । ‘प्रत्यक्’ इति अभ्यन्तर उपरिभागे (१), इत्यर्थः । यथा, प्रत्यगात्मेत्यन्तरात्मा (२) प्रतीयते ॥

दन्तमूलेषु च लकारे ॥ ४२ ॥

‘च’कारो जिह्वाग्रमध्ये प्रत्यक्त्वच्चाकर्षति (३) । ‘लकारे,’ कार्ये, जिह्वाग्रमध्येन ‘दन्तमूलेषु,’ प्रत्यक् स्पर्शयेत् । ‘अयमर्थः,’ लकारस्य दन्तमूलप्रत्यासन्नप्रत्यक्प्रदेशस्थानमिति (४) विज्ञेयं ॥

ओष्ठान्ताभ्यां दन्तैर्वकारे ॥ ४३ ॥

‘वकारे,’ कार्ये, अधरोष्ठान्ताभ्याम् ‘उत्तरदन्ताग्रैः (५),’ सह स्पर्शयेत् । ‘दन्तैः’ इति स्थाननिर्देशः । ‘ओष्ठान्ताभ्याम्’ इति करणनिर्देशः ॥

स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण ॥ ४४ ॥

‘जष्माणः,’ ‘आनुपूर्व्येण’ यथाक्रमेण, ‘स्पर्शस्थानेषु,’ उच्चारणीया भवन्ति । यथा, जिह्वामूलीयः, कवर्गस्थाने । यः काम-

१ अभ्यन्तरमुपरिभागे इति क, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ प्रत्यगात्मेत्यभ्यन्तरात्मेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ प्रत्यक्त्वमन्वादिशतौति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ३० सु० पुस्तकपाठश्च ।

४ दन्तमूलप्रत्यासन्नप्रत्यगन्तरप्रदेशस्थानमितौति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ३० सु० पुस्तकपाठश्च । दन्तमूलप्रत्यासन्नप्रदेशस्थानमितौति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ उपरि दन्ताग्रैरेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

येत । शकारः, चवर्गस्थाने । मधुश्च माधवश्च । षकारः, टवर्ग-  
स्थाने । अष्टाभ्यः स्वाहा (१) । सकारः, तवर्गस्थाने । स्तना-  
उपरवाः (२) । उपधानोयः, पवर्गस्थाने । यः पाप्मना इत्यानु-  
पूर्व्येण विज्ञेयं (३) । आनुपूर्व्यनियमात् पञ्चसूक्ष्मसु उक्तेषु हकारो-  
ऽवशिष्टः । तस्य विधिमुपरिष्ठादाचष्टे ॥

**करणमध्यन्तु विवृतं ॥ ४५ ॥**

तेषामसूक्ष्माणां 'करणमध्यन्तु,' 'विवृतं,' भवति । स्पर्शानां  
करणसाधर्म्यनिवृत्तिपरः (४) 'तु'शब्दः । करणानां मध्यं, करण-  
मध्यं ॥

**कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ ॥ ४६ ॥**

'हकारविसर्जनीयौ,' 'कण्ठस्थानौ,' भवतः (५) । कण्ठः, स्थानं  
ययोस्ती, तथोक्ती (६) । अनयोः करणाभावः । अहरहर्ह-  
विधानिनां ॥

**उदयस्वरादिसस्थानौ हकार एकेषां ॥ ४७ ॥**

'एकेषां,' मते, 'हकारः,' 'उदयस्वरादिसस्थानः' आत्मन-  
उपरि स्वरादिसस्थानः, भवति, इति वाररुचोक्तं । स्यादेतत् ।

१ अष्टावष्टाविति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अग्निस्ते इति ग, चिह्नितपुस्तके भिन्नपाठः ।

३ आन्तपूर्व्येण, आन्तपूर्व्या विज्ञेयाः इति च १० मु० पु० पाठः ।

४ करणसाम्यनिवृत्तिकर इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । करणसाम्यनिवृत्तिपर-  
इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, १० मु० पुस्तकपाठश्च ।

५ कण्ठस्थानौ स्थानाभिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, १० मु० पुस्तकपाठश्च ।

६ ययोस्ती कण्ठस्थानाविति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

आदिना सस्थान इत्युक्ते शेषस्य स्थानान्तरं<sup>(१)</sup> वक्तव्यं । तदप्य-  
कार इकार उकारे<sup>(२)</sup> नास्ति । तथा सति स्वरस्य आदित-  
एकमेवस्थानमिति, <sup>(३)</sup> आदिशब्दवैयर्थ्यं स्यात् । स्वरसस्थान-  
इत्येतावतैव सिद्धेरिति<sup>(४)</sup> । मैवं । सम्यच्चरेषु शेषस्य  
स्थानान्तरोपपत्तेः । इकारोऽध्यर्द्ध इति सूत्रद्वयेन शेषभूत-  
वर्णव्यक्तौ<sup>(५)</sup> तयो स्थानान्तरमपि सिद्धमेव<sup>(६)</sup> । एवमैकारौ-  
कारयोरपि व्याकरणे शेषस्य स्थानान्तरं विहितं विज्ञेयं ।  
सम्यच्चरत्वाविशेषादनयोः<sup>(७)</sup> । नन्वेवमप्यकुहविसर्जनीयानां  
कण्ठ इति सम्यच्चरादावकारस्यापि कण्ठस्थानत्वात्तेन सस्था-  
नत्वे कथ्यमाने<sup>(८)</sup> पूर्वसूत्रोक्तेन पौनरुक्त्यमस्य सूत्रस्य स्यात् ।  
मैवं मंस्थाः । एकारौकारयोरादिवर्तिनः<sup>(९)</sup> अकारस्य केवलस्य  
च विशेषोऽस्ति । केवलस्य करणम्, ओष्ठहनु, नातिव्यस्तं,  
नात्युपसंहृतञ्च । सम्यच्चरादौ वर्त्तमानस्य तु संहृतकरण-  
तरं<sup>(१०)</sup> । तस्मात् स्थानकरणयोः सहचरितत्वादादिसंस्थान-

१ स्थानान्तरत्वमिति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

२ तदप्यकारेकारौकारेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

३ स्वरस्यैकमेव स्थानमिति इति क, ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

४ इत्येतावतैवार्थे सिद्धेरिति इति इ० मु० पुस्तकपाठः ।

५ सूत्रद्वयेन एकारौकारयोः शेषभूतवर्णव्यक्तौ इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ प्रसिद्धमेवेति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

७ सम्यच्चरत्वादविशेषादनयोरिति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

८ तेन समानस्थानत्वे कथ्यमाने इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तक-  
पाठश्च ।

९ एकारौकारादिवर्तिन इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

ओकारौकारयोरादिवर्तिन इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

१० संहृतकरणमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

इत्युक्ते आदिसमानस्थानकरण इति विज्ञेयं । किञ्च पूर्वसूत्रे  
करणाभाव उक्तः । अत्र तु करणवत्वमपि विद्यत इति मता-  
न्तरमुपपद्यते, न पौनरुक्त्यञ्च । यथा, तिग्महेते । यावती-  
र्वासामहै । अग्निहोत्रं जुहोति । सम्प्रयतीरहौ<sup>(१)</sup> । 'उदय'-  
शब्दः, उत्तरपर्यायः । उदयश्चासौ स्वरश्च, तस्य आदिः, तेन  
सस्थानः, उदयस्वरादिसस्थानः<sup>(२)</sup> ॥

### पूर्वान्तसस्थानो विसर्जनीयः ॥ ४८ ॥

'विसर्जनीयः', आत्मनः पूर्वस्वरान्तेन 'सस्थानः' समानस्थान-  
करणः, भवति । अत्रापि पूर्वस्वरान्त इति<sup>(३)</sup> सन्ध्यक्षरमुच्यते ।  
स्वरान्तस्य भिन्नस्थानान्तरत्वाभावात्<sup>(४)</sup> । यथा, अग्नेः ।  
ब्राह्मणैरायुषत् । बाहुवोर्वलं । आयङ्गौः । पूर्वस्य, अन्तः,  
तेन, सस्थानः, पूर्वान्तसस्थानः ॥

### नासिक्या नासिकास्थानाः ॥ ४९ ॥

'नासिक्याः' यमाः, 'नासिकास्थानाः' भवन्ति । यथा, रुक्मः ।  
याच्चा । आह्लारः । रत्नमभजन्त । पाप्मानं ॥

१ सम्प्रयतीरहौविति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ उदयस्वरादिसस्थानः, उदयश्चासौ स्वरश्च, तस्य आदिः, तेन, सस्थानः, उदय-  
स्वरादिसस्थान इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः । उदयश्चासौ स्वरश्च तस्य आदिः, तेन  
सस्थान इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

३ पूर्वस्वर इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

४ स्वरान्तस्य हि स्थानान्तरत्वाभावान् इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

### मुखनासिक्या वा ॥ ५० ॥

त एव नासिक्याः 'मुखनासिकाभ्यां वा उच्चारणीयाः<sup>(१)</sup> भवन्ति । उक्तान्येवोदाहरणानि । मुखञ्च, नासिका च, मुखनासिके । तत्सम्बन्धिनः, 'मुखनासिक्याः' ॥

### वर्गवच्चैषु ॥ ५१ ॥

सिंहावलोकनेन <sup>(२)</sup> वर्गस्योक्तं करणं 'च'कारोऽनुकर्षति । 'एषु' नासिक्येषु, 'वर्गवत्', करणं भवति । वर्गस्येव वर्गवत् ॥

नासिकाविवरणादानुनासिक्यं, नासिकाविवरणादानु-  
नसिक्यम् ॥ ५२ ॥

'नासिकाविवरणात्' घ्राणविलात्, 'आनुनासिक्यं' रागादि कर्तव्यं । यथा सुस्त्रोकां३ सुमङ्गलां३ इत्यादि<sup>(३)</sup> ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

### अथादावुत्तरे विभागे द्वस्वं व्यञ्जनपरः ॥ १ ॥

'अथ' इत्ययमधिकारः । 'आदौ' पदादौ, 'उत्तरे' पदान्ते च, वर्तमानः संहितायां यो दीर्घः, असौ, 'विभागे' पदविभागसमये, 'व्यञ्जनपरः', 'द्वस्वः', आपद्यते । व्यञ्जनपरत्वमत यथासंहितास्थं

१ मुखनासिकाभ्यामुच्चारणीया इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तक-  
पाठश्च । मुखेन नासिकाभ्याश्च उच्चारणीया इति ६० मु० चिह्नितपुस्तकोद्धृतपाठा-  
न्तरम् । मुख नासिकाभ्याश्चोच्चारणीया इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ सिंहावलोकनन्यासेन इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ सुस्त्रोकां सुमङ्गलमित्यादीति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

विज्ञेयं । ननु, दीर्घः कथं लभ्यते, ऋस्वानन्तरभावित्वात्, देवाशी-  
कादिग्रहणेषु भूतादर्शनाच्चेति ब्रूमः । संहितायामित्यस्याय-  
मर्थः, कार्यभाजः पदस्य उत्तरपदेन सह सम्बन्धः,<sup>(१)</sup> न तु पूर्व-  
पदेन सह सम्बन्धनियमः । 'विभागः', अत्र प्रकृतिपदैरुच्यते । प्रकृति-  
र्नाम यथापाठः । प्रकृतिपदैरिति किं । स्थामयो भुव इत्यत्र  
जटायां स्थशब्दस्य द्वितीयोच्चारणेपि दीर्घः प्रसज्येत । उत्तरपदेन  
विभागाभावात् स माभूदिति<sup>(२)</sup> परिहारः । विभागशब्दस्य<sup>(३)</sup>  
अयमर्थः, पदादौ दीर्घस्य पूर्वपदेन विभागः, पदान्ते दीर्घस्य  
उत्तरपदेन विभागः । विभागे व्यञ्जनपर इति किं । ऋत-  
धामासीत्यत्र<sup>(४)</sup> माभूदिति । नाधामा धारयेदिति प्राप्तिः<sup>(५)</sup> ।  
संहितायां यो दीर्घ इति किं<sup>(६)</sup> । एष वो भरता राजेत्यत्र<sup>(७)</sup>  
प्राप्तिसम्पादनार्थं । तथा सति भरता याज्यास्त्विति<sup>(८)</sup> याज्या-  
पदं सार्थकं । नान्यथा । व्यञ्जनमस्मात् परः, इति व्यञ्जन-  
परः ॥

१ सम्बन्धनियम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु० पुस्तकपाठश्च ।

२ तन्माभूदिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ विभागपदस्येति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु० पुस्तकपाठश्च ।

४ ऋतधामा इत्यत्रेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ धामा धारयेति प्राप्तिरिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ संहितायां दीर्घ इतीति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु० पुस्तकपाठश्च ।

७ भरता राजेत्यत्रेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

८ याज्यास्त्विति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

जर्ज्जं त्वा वायवः (१) इत्यादावेतल्लक्षणसंभवादतिव्याप्ति-  
मुत्तरसूत्रैः परिहरति ।

देवा शीका सुम्नाश्चर्त्तावयुना हृदयाघोक्था शुद्धा ॥ २ ॥

देवा शीका सुम्नाश्चा ऋता वयुना हृदया अघा उक्था  
शुद्धा इत्येतेष्ववग्रहेष्वन्त्यस्वरः (२) विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमा-  
पद्यते । यथा, देवायते यजमानाय । शीकायते स्वाहा । सुम्ना-  
यन्तो हवामहे । द्यावापृथिव्या श्वावित् । अप्यकारादितिवच-  
नादिदमप्युदाहर्त्तव्यम् । अश्वावतीः सोमवती । ऋतायवः  
पुरात्रमच्चन् (३) वयुनाविदेकः (४) । हृदयाविधश्चित् । अघा-  
यवो मा गन्धर्व्वा विश्वावसुराद्यत् । उक्था मदानां धेनुः ।  
आपो देवीः शुद्धा युवः ॥

इन्द्रा वदन्वान्परः ॥ ३ ॥

‘इन्द्रा’ इत्येतस्मिन् अवग्रहे सति, अन्त्यस्वरः, वत्, वन्, वान्,  
इत्येवम्परो विभागे ऋस्वमापद्यते । यथा, इन्द्रावतीमपचित्ती ।  
इन्द्रावन्तो मरुतः । इन्द्रावान् स्वाहा । इन्द्रेति किं । जर्ज-  
वन्तं प्रथमः (५) । प्रजावान् (६) । प्रजावतीरनमीवा अयच्छाः ।  
एवं पर इति किं । इन्द्रावरुणयोरहं ॥

१ त्वा वायव इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तकपाठश्च ।

२ इत्येतेषु ग्रहणेष्ववग्रहेष्वन्त्यस्वर इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० मु० पुस्तक-  
पाठश्च । एतेष्वन्त्यस्वरोवग्रहेषु इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ ऋतायवः पुरात्रं मच्चन्निति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ऋतायवः पुरात्रमिति  
ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ वयुनाविदेक इदिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ प्रथमः सिद्धयोगीमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ अश्वप्रजावान् इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

चित्रा वपरः ॥ ४ ॥

‘चित्रा’ इत्येतस्मिन्नवग्रहे, अन्तस्वरो वकारपरः, विभागे ऋस्वमापद्यते । यथा, चित्रावसोः स्वस्ति ते पारमशीय । चित्रे-  
ति किं । मित्रावरुणविव । वपर इति किं । चित्रापूर्णेमासे<sup>(१)</sup>  
दीक्षेरन् ॥

प्रस्थेन्द्रियाद्रविणा विश्वदेव्या दीर्घा वीर्या विश्वा वातात्वा-  
भङ्गुरा कर्णका वृष्ण्या सुगोपकंसामाघासत्रावर्षा पुष्या मे-  
घा प्रास्वा ॥ ५ ॥

प्रस्था इन्द्रिया द्रविणा विश्वदेव्या दीर्घा वीर्या विश्वा वाता  
त्वा भङ्गुरा कर्णका वृष्ण्या सुगोपा ऋक्सामा अघा सत्रा वर्षा  
पुष्या मेघा प्रा स्वा एतेष्ववग्रहेषु<sup>(२)</sup> अन्तस्वरो विभागे व्यञ्जनपरो  
ऋस्वमापद्यते । यथा, प्रस्थावद्रथवाहनं । इन्द्रियावते पुरोडाशम् ।  
द्रविणावतः कुरुते । विश्वदेव्यावते श्वाताः । दीर्घा धियो रक्ष-  
माणाः । वीर्यावन्तमभिमातिषाहम् । विश्वामित्रस्य सूत्रम् ।  
वातावद्वर्षन् । त्वावतो मद्योनः । भेत्तारं भङ्गुरावतः । कर्णका-  
वत्येतया<sup>(३)</sup> । वृष्ण्यावतस्तव । सुगोपातमो जनः<sup>(४)</sup> । ऋक-  
सामाभ्यां यजुषाम् । अघाश्वा देवैनम् । सत्राजितं धनजितं ।

१ चित्रापूर्णेमासे इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ इत्येतेष्ववग्रहेष्विति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः इ० शु० पुस्तकपाठश्च ।

३ सूमी कर्णकावत्येतयेति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ स सुगोपातमो जन इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

वर्षाद्वा जुहोति । पुष्यावतोः सुपिप्पलाः । मेघायते स्वाहा ।  
प्रावणेभिः सजोषसः । स्वाधियञ्जनयत् सूदयच्च ॥

लोक एवेष्टा ॥ ६ ॥

‘लोके’ ‘एव’ इत्येवम्पूर्वे ‘इष्टा’ इत्येतस्मिन् अवग्रहे (१)  
अन्त्यस्वरो विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, सममुष्णि-  
ल्लोक इष्टापूर्त्तेन (२) । स त्वेवेष्टापूर्त्तिः । एवम्पूर्वं इति किं ।  
एनम् इष्टापूर्त्ते सः सृजेष्याम् (३) । इष्टेति किं । साक्षादेव  
प्रजापतये ॥

शक्तीरथी त्विषी वाशी रात्री ओषधी आहुती व्याहृती स्वाहा कृती-  
द्वादुनी शची चित्ती ओषी पृष्ठी पूती अभी चर्षणी पर्यधी पारी शत्रू-  
विषू वसू अनू हनू सू विभू इत्यवग्रहः ॥ ७ ॥

शक्ती रथी त्विषी वाशी रात्री ओषधी आहुती व्याहृती  
स्वाहा कृती द्वादुनी शची चित्ती ओषी पृष्ठी पूती अभी चर्षणी  
परी अधी पारी शत्रू विषू वसू अनू हनू सू विभू इत्येते-  
ष्ववग्रहेषु, अन्त्यस्वरो विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते ।  
यथा, शक्तीवन्तो गभीराः । रथीतमौ रथीनां । त्विषीमते  
पथीनां (४) । वाशीमन्त इक्षिणः (५) । रात्रीभिरसुम्नन् ।

१ इत्येतस्मिन्नवग्रहे इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः इत्यस्मिन् ग्रहणे इति इ० मु०  
पुस्तकपाठः ।

२ सममुष्णिंल्लोक इष्टापूर्त्तेन गच्छते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । लोक इष्टा-  
पूत्तनेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ एनमिष्टापूर्त्ते संरमेथामिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ सस्यञ्जराय त्विषीमते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ ते वाशीवासन्त इक्षिण इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

श्रीषधीभ्यो वेहतं । आहुतीभिरनूयाजेषु । एताभिर्व्याहृतीभिः  
प्रजापतिः । स्वाहा कृतीभ्यः प्रेष इत्याह । ऋदुनीभ्यः स्वाहा ।  
चष्टे शचीभिः । चितीभ्यामुपायन् । ओणीभ्यां स्वाहा । पृष्टीभ्यः  
स्वाहा । पूतीगन्धस्यापहत्यै । अभीवृती घृणीवान् । मितस्य  
चर्षणी धृतः । वीरवन्तं परीणसं । अधीवासं या हिरण्यानि ।  
पारीणह्यस्ये । शत्रूयतो हन्ता । विषूवान् विषूवन्तः <sup>(१)</sup> ।  
अरमतिर्वसूयुः । अनूराधानक्षत्रं । अन्कारादि चेति <sup>(२)</sup> वचना-  
दननूयाजं प्रापणीयमित्येतदप्युदाहरणं <sup>(३)</sup> भवति । हनूभ्यां  
स्वाहा । स्यवसिनी मनवे । विभू दावने <sup>(४)</sup> । 'इत्यवग्रहः'  
'इति' अनेन प्रकारेण उक्तः पदसमुदायः, 'अवग्रहः', विज्ञेयः ॥

अवा-सचस्वा-नुदा-मृडा-वर्द्धा-शिक्ता-रक्ता-ऽद्या-भवा-  
भजा-यत्राचरा-पिवा-ना-धामा-धारया-धर्षाघा-वर्द्धया-  
बोधात्रा-तत्रामुच्चाश्वस्या-पृणस्वा-हिष्ठा-त्वन्तरा-जनिष्ठा-  
युक्ताच्छा ॥ ८ ॥

अवा सचस्वा नुदा मृडा वर्द्धा शिक्ता रक्ता अद्या भवा  
भजा यत्रा चरा पिवा ना धामा धारया धर्षा अघा वर्द्धया  
बोधा अत्रा तत्रा मुच्चा अश्वस्या पृणस्वा हिष्ठा त्वन्तरा जनिष्ठा  
युक्ता अच्छा इत्येतेष्वनवग्रहेषु <sup>(५)</sup> अन्त्यस्वरो विभागे व्यञ्जन-

१ विषूवन्तो भवन्ति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अन्कारादिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ प्रापणीयमित्येतदुदाहरणमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ विभू दावन्ने इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ एतेष्वनवग्रहेषु इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

परो ऋस्वमापद्यते । यथा, अवा नो देव्या कृपा । सचस्वा नः स्वस्तये । प्रणुदा नः सपत्नान् । मृडा जनिवे रुद्र (१) । वद्धा नो अमवच्छवः । शिद्धा नो अस्मिन् । रक्षा च नो अधि (२) । अद्या देवान् जुष्टतमः । भवा पायुर्विशो अस्याः । ब्रजे भजा त्वन्नः । यत्रा नरो मरुतः । प्रचरा सोम दुर्था । पिवा सोममिन्द्रमन्दतु त्वा । रिपवो ना ह देभुः । अपि विस्तृतम्, अप्यकारात्, इति वचनाभ्यां (३) प्रणवा अश्व इत्यत्र ऋस्वादेशः किं न स्यात् । मैवं । अपि विस्तृतमिति वचनं कण्ठोक्तपदविषयम्, न त्वकारादिपदविषयम् । प्राणा इत्यस्यापि (४) अकारादित्वान्नायं विधिः । तर्हि वैस्तृतत्वाभावाद्दना इत्यनोङ्ग्यांशस्य किं न स्यादयं विधिः । एवं रूपस्य संहितायां दीर्घाभावात् । धामा ह यत् ते अजर ॥ बृहस्पते धारया वसूनि । धर्षा मानुषा नद्गाः । उतवाघा स्यालात् । तमग्ने वर्द्धया त्वम् । बोधा नो अस्य वचसो यविष्टा । अत्रा ते रूपम् (५) । तन्नारथमुप (६) । प्रमुञ्चा स्वस्तये । एकस्वष्टुरश्वस्या विशस्ता (७) । सप्तयोनीराष्ट्रणस्त्वा घृतेन । आपो हिष्ठा

१ मृडा नो रुद्रोत नो मय इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । मृडा जरिच इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ रक्षा च नो अधि च देवणूहि इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ इति द्वाभ्यां वचनाभ्यामिति ३० मु० पुस्तकपाठः ।

४ प्राणा वा इत्यस्यापीति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ अत्रा ते रूपमुत्तममिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ तवा रथमुपशम्य सदेमेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

७ अश्वस्या विशस्तेति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

मयोभुवः<sup>(१)</sup> । हि इति किं<sup>(२)</sup> । प्रतिष्ठा वा एकविंशः ।  
अग्ने त्वन्तरा मृधः । त्वमिति किं । अन्तरतरा तप्तव्रतो भवति ।  
जनिष्ठा हि जेन्यः । युक्त्वा हि देवहृतमान् । अच्छा नक्षि-  
दुमत्तः<sup>(३)</sup> ।

### अधग्नियाज्ये ॥ ८ ॥

अग्निश्च याज्या च 'अग्नियाज्यं', तस्मिन् । चार्थे इन्द्र इति  
समासः । 'अग्निः' इत्यग्निप्रकाशकमन्त्रा इत्युच्यन्ते<sup>(४)</sup> । चतुर्थ-  
कारण इत्यर्थः । उभावामिन्द्राग्नीप्रभृत्यग्निर्वृताणिपर्यन्ताः  
प्रश्नोत्तमानुवाका याज्यासञ्ज्ञका<sup>(५)</sup> भवन्ति, युक्त्वा हीत्यनुवाकश्च ।  
अत्र विषये 'अधा' इत्येतस्मिन् ग्रहणे अन्त्यस्वरो विभागे व्यञ्जन-  
परो ऋस्वमापद्यते । यथा, अधा ह्यग्ने क्रतोः । अधा च नः  
शर्म यच्छ । अधा ते सुवमीमहे । अधा यथा नः । अग्नि-  
याज्ये इति किं । अधा मेति तद्वितिषावे ॥

कुत्रा-दक्षिणेना-स्वेना-हन्तना-जगामा-रुहेमा-विद्वर्धमा-  
चक्रमा-क्षामा-स्तरीमा-भरेमा-वर्षयथेरयथारिथा-पाथाथा-  
सिच्चथा-जनयथा-जयतोऽस्तावता-याता-शृणुता-कृणुता-  
विभृता ॥ १० ॥

१ मयोभुवो भुव इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ हिष्ठेति किमिति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ युमत्तम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ मन्त्रा लक्ष्यन्ते इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, ६० सु० पुस्तकपाठश्च । मन्त्रा  
लक्ष्यन्ते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ याज्यासञ्ज्ञा इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

कुत्रा दक्षिणेना खेना हन्तना जगामा रुहेमा विद्वा  
 ऋध्यामा चक्षमा क्षामा स्तरीमा भरेमा वर्षयथा ईरयथा  
 आरिथा पाथा अथा सिञ्चथा जनयथा जयता उच्चता अवता  
 याता शृणुता कणुता विभृता एतेष्वनवग्रहेषु<sup>(१)</sup> अन्यस्वरो  
 विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, कुत्राचिद्यस्य स मृती ।  
 दक्षिणेना वसूनि । खेना हि वृत्रंश्वसा । तपसा हन्तना  
 तं । आजगामा परस्याः । अस्रवन्ती मा रुहेमा स्वस्तये । विद्वा  
 ते अग्ने । ऋध्यामा त ओहैः । चक्षमा कक्षनागः । क्षामा रे-  
 हद्वीरुधः समञ्जन् । सुष्टरीमा जुषाणा । अहो सुचे प्रभरमा-  
 मनीषां । वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः । उदीरयथा मरुतः । उदारिथा  
 यजेतम् । क्षये पाथा दिवो विमहसः । अथा सोमस्य<sup>(२)</sup> । यत्रा  
 नरो मरुतः सिञ्चथा मधु । आपो जनयथा च नः । उप प्रेत  
 जयता नर स्थिराः । घृतमुच्चता मधुवर्णम्<sup>(३)</sup> । अस्मानु देवा  
 अवता हवेषु ॥ देवा रथैर्याता हिरण्यैः । मरुतः शृणुता हवं ।  
 संवत्सराय कणुता बृहन्नमः । पुत्रं विभृता खेनम् ॥

### भरता याज्यासु ॥ ११ ॥

‘भरता’ इत्येतस्मिन् ग्रहणे अन्यस्वरो ‘याज्या’विषये विभागे  
 व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, धिया भरता जातवेदसं । भर-

१ इत्येतेष्वनवग्रहेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ३० मु० पुस्तकपाठश्च । एतेषु  
 इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अथा सोमस्य प्रयती युवाभ्यामिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ उच्चतामधुवर्णमच ते इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ता वसुवित्तमं । वचोग्नये<sup>(१)</sup> भरता बृहत् । याज्यास्त्विति किं ।  
एष वो भरता राजा ॥

अत्ता-भवता-नदता-तरतातपता-जुहुता-वोचता-  
मुच्चता-चृता-घृथा-जनया-वर्त्तया-सादया-पारया-दीया-  
हरा-भरापा-ससादा-सृजा-तिष्ठा-येना ॥ १२ ॥

अत्ता भवता अनदता तरता तपता जुहुता वोचता  
मुच्चता चृता घृथा जनया वर्त्तया सादया पारया दीया हरा  
भरा अपा ससादा सृजा तिष्ठा येना एतेषु<sup>(१)</sup> अनवग्रहेष्वन्त्य-  
स्वरो विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, अत्ता हवींषि ।  
आदित्यासो भवता मृडयन्तः । अहावनदता ह ते । सु वो रुहा-  
णास्तरन्ता रजांसि । तपता सुवृक्तिभिः । पित्रे जुहुता विश्वक-  
र्मणे । विश्वेदेवासो अधिवोचता मे । पदिषिताममुच्चता यजत्रा ।  
अयस्मयं विचृता बन्धमेतं । परुष्परुनुघृथा विशस्ता । मनुर्भव  
जनया दैव्यं<sup>(२)</sup> । ताभिरावर्त्तया पुनः । सादया यज्ञं<sup>(३)</sup> ।  
अग्ने त्वं पारया नव्यः । बृहस्पते परिदीया रथेन । निहार-  
मिन्निमे हरा निहारं । मा नो मर्षीराभरादद्भि । वाजं श्रुत्या

१ नमोग्नये इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । पूर्व्यं वचोग्नये इति ख, चिह्नितपुस्तक-  
पाठः ।

२ इत्येवेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ जनया दैव्यं जनमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ यज्ञं सुहृतयेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अपावृधि (१) । अग्निर्होता निषसादा यजीयान् । सृजा वृष्टिं दिवः । तिष्ठा देवो न सविता । येना सहस्रं वहसि ॥

उश्मसी-क्रयो-कधी-शुधी-यदी ॥ १३ ॥

उश्मसी क्रयो कधी शुधी यदी इत्येतेषु ग्रहणेषु (१) अन्त्यस्वरो विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, उश्मसी गमध्ये । रुद्र यत्ते क्रयो परं । कधी स्वस्मान् अदितेः । इमं मे वरुण शुधी हवं । यदी भूमिं जनयन् विश्वकर्मा ॥

सू-तू-नू-मिथू-मचू-ऊ ॥ १४ ॥

सू तू नू मिथू मचू ऊ इत्येतेषु ग्रहणेषु (१) अन्त्यस्वरो विभागे व्यञ्जनपरो ऋस्वमापद्यते । यथा, मोषूण इन्द्र । आतू न उपगन्त न । तस्य नूरूण आ (४) । पात्राण्यसिना (५) मिथूकः । मचू देववतो रथः । अस्माभिरूनु प्रतिचक्ष्याभूत् (६) ।

व्युत्पूर्वं आननुदात्तो नूश्रवत्यनूश्रवति ॥ १५ ॥

‘वि’ इत्येवम्पूर्वं ‘उत्’ पूर्वो वा (७) ‘आन्’ इत्येष स्वरः ‘अनुदात्तः’,

१ अतुत्या अपावृधि इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ इत्येतेष्वनवग्रहेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

३ इत्येतेष्वनवग्रहेषु इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः इ० मु० पुस्तकपाठश्च । एतेषु इति, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ एतदस्य नूरूणे इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ गात्राण्यसिनेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ अस्माभिरूनु प्रतिचक्ष्याभूत् ऊर्द्ध ऊ कषुण कतये इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । अस्माभिरूनु ऊर्द्ध ऊ कषुण इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

७ वि उत् इत्येवम्पूर्वं उत्पूर्वो वेति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

‘अनूष्णवति’ कषरहिते पदे<sup>(१)</sup>, वर्त्तमानो व्यञ्जनपरः पदादौ वर्त्तमानत्वादत्र पूर्वपदेन<sup>(२)</sup> विभागे सति ऋस्वमापद्यते । यथा, व्यानायेति वि अनाय । उदानायेत्युत् अनाय । एवम्पूर्वं इति किं । यदानूचुस्तेन । पर्याणीयाहवनीयस्य । नकारः किमर्थः । यद्रुक्मं व्याघारयति । उदादाय पृथिवीं जीरदानुः । अनुदात्त- इति किं । विश्वकर्मा व्यानट् । नेष्टः पत्नीमुदानय । अनूष्ण- वतीति किं । मधोर्धारा व्यानशुः । उदानिषुर्महीरिति ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ प्रग्रहाः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । ‘प्रग्रहाः’, उच्यन्ते, इत्येतदधिकृतं विज्ञेयम् <sup>(१)</sup> ॥

नावग्रहः ॥ २ ॥

‘नावग्रहः’, प्रग्रहो ‘न’, भवति ॥

१ कषरहिते पदादौ इति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ वर्त्तमानत्वात् पूर्वपदेन इति ख, ग, चिह्नितपुस्तकपाठः, इ० मु० पुस्तकपाठः ख ।

३ अधिकृतं वेदितव्यम्, इतउत्तरं यद्वक्ष्याम इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः,

इ० मु० पुस्तकपाठश्च ।

ओकारः सांहितोकारव्यञ्जनपरः, ग्नी नहिपरः हे इति वक्ष्यति । एतत् उद्दिश्य पुरस्तादपवादोऽनेन विधीयते । यथा, तनूनपादसुरः । अगो अर्धं यजमानं । अग्नीषीमौ मा । हे हे पुरोऽनुवाक्ये कुर्यात् । अवग्रह इति जाल्यपेक्षायामेकवचनं ॥

अन्तः ॥ ३ ॥

पदस्य 'अन्तः', प्रग्रहसञ्ज्ञो भवति । यथा, देवते समृद्धौ । अत्राह, किम् अपदान्तोऽपि प्रग्रहः स्यात् । अत्रोच्यते, जकार-इत्यविशेषेण वक्ष्यति, ओकारोऽसांहितोकारव्यञ्जनपर इति, चीयत्प्रपर इति च । अपदान्तस्य जकारस्य ओकारस्य<sup>(१)</sup> चीशब्दस्य वा प्रग्रहत्वं माभूदिति<sup>(२)</sup> । ननु, सिद्धमेवेतत् । एतत्सूत्रशेषे<sup>(३)</sup> उत्तरसूत्रेऽपिशब्देनान्वादेशोन्यस्यैव कार्यस्य निर्व्वाहात्<sup>(४)</sup> नेति ब्रूमः । अनेकवर्णसमुदाये ह्यन्यत्वमुपपन्नं । अयं पुनरेकवर्णनिर्देशः । जकार इत्यादिवर्णस्य यो विकारलोपी तयोरेवान्वादेशः । अन्यस्येत्यनेन अन्यः प्रग्रह इत्युक्तम् । प्रग्रह-इति सञ्ज्ञामात्रं, न निमित्तं<sup>(५)</sup> निमित्ती वा । तस्मादत्रान्वादेशो न प्रसरति ॥

इतिपरोपि ॥ ४ ॥

'अपि'शब्दः सिंहावलोकनेन अथादावुत्तरे विभागे इत्यत्र

१ ओकारान्तस्येति क, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ चीशब्दस्य ग्रहणं मा भूदिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ एतत् सूत्रशेषभूते इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः, ३० मु० पुस्तकपाठश्च ।

४ कार्यनिर्वाहात् इति ग, चिह्नितपुस्तकपाठः । ३० मु० पुस्तकपाठश्च ।

५ न तु निमित्तमिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ३० मु० पुस्तकपाठश्च ।

विभागपदमन्वादिशति । सोऽयं प्रग्रहो विभागे 'इतिपरोऽपि', भवति । यथा, देवते इति । उभे इति । 'इति' शब्दः, परः, यस्मात्, असौ, इतिपरः ॥

### ऊकारः ॥ ५ ॥

'ऊकारः', पदान्तः सर्वत्र प्रग्रहो भवति । पदसमये वर्त्तमानः । यथा, हनू वा एते । वासन्तिकावृतू । बाह्व उपश्रुतं । पदसमये वर्त्तमान इति किं । सूतून्मिथून्मच्छूज इत्यादावपि स्यात्<sup>(१)</sup> ।

### ओकारोऽसाहृंहितोऽकारव्यञ्जनपरः ॥ ६ ॥

'असाहृंहितः', 'ओकारः', 'अकारपरः<sup>(२)</sup>' 'व्यञ्जनपरो वा प्रग्रहः स्यात् । यथा, विद्महि सूनो असि । विष्णो हव्यश् रक्षस्व । असाहृंहित इति किं । सोऽब्रवीत् । एवम्पर इति किं । विष्णवे हीदम् । संहितानिमित्तः, सांहितः, न साहृंहितः असाहृंहितः । अकारश्च व्यञ्जनश्च अकारव्यञ्जने एते परे<sup>(३)</sup> यस्मात् सः तथोक्तः ॥

### समहृदयपितृपूर्वश्च ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तनिमित्ताभावेपि <sup>(४)</sup> कार्यविधानार्थमोकारं विशि-

१ इत्यादि इति ग०, ६० सु० च ।

२ अकारपरो वेति ग०, ६० सु० च ।

३ ते परे इति ६० सु० ।

४ पूर्वोक्तपरनिमित्ताभावेपि इति ख०, ग०, ६० सु० च ।

नष्टि । 'च'कार ओकारमन्वादिशति । 'स म ह द थ पित्',  
 एवम् 'पूर्वः,' असांहित ओकारः, अकारव्यञ्जनाभ्यामन्यपरोऽपि  
 प्रग्रही भवति । यथा, सो एवैषैतस्य । माभेर्मारोमी एषाम् ।  
 उपहृतांश् हो । इन्द्रो इत्याह । तथो एवोत्तरे । पितो आवि-  
 शस्व । एवम्पूर्वं इति किं । शतक्रतवुद्गुशमिव । असांहित-  
 इति किं । प्र सो अग्ने ॥

### अथैकारेकारौ ॥ ८ ॥

'अथ' इत्ययमधिकारः । 'एकारेकारौ', प्रग्रहत्वेन विशिष्येते<sup>(१)</sup>,  
 इति एतदधिकृतं वेदितव्यं ॥

### अस्मे ॥ ९ ॥

'अस्मे' इत्येतस्मिन् ग्रहणे, अन्यस्वरः प्रग्रही भवति । यथा,  
 अस्मे ते बन्धुः ॥

### त्वे इत्यनिङ्ग्यान्तः ॥ १० ॥

'इति'शब्दः पदग्रहणत्वं<sup>(२)</sup> द्योतयति । 'अनिङ्ग्यान्तः', 'त्वे'  
 इत्येष शब्दः, प्रग्रही भवति । यथा, त्वे क्रतुमपि । अनिङ्ग्यान्त-  
 इति किं । अनागास्त्वे अदिति त्वे तुरासः । इङ्ग्यान्तः  
 इङ्ग्यान्तः, न इङ्ग्यान्तः अनिङ्ग्यान्तः ॥

१ प्रग्रहत्वेन विधीयते इति ख०, ग०, इ० मु० च ।

२ इङ्ग्यग्रहणत्वमिति ग०, इ० मु० च ।

देवते उभे भागधे ऊर्द्धे विशाखे शृङ्गे एने मेध्ये तृस्ते तृद्ये-  
कनोनिके पार्श्वे शिवे चोत्तमे एवोत्तरे शिप्रे रथन्तरे वत्सरस्य  
रूपे विरूपे विषुरूपे सदोहविर्द्धानि अधिषवणे अहोरात्रे-  
धृतव्रते स्तुतशस्त्रे ऋक्सामे अक्ते अर्पिते रैवते पूर्त्ते प्रत्ते-  
विधृते अनृते अक्लिद्रेबहुले पूर्वजं क्षणध्वंसदने ॥११॥

देवते उभे भागधे ऊर्द्धे विशाखे शृङ्गे एने मेध्ये तृस्ते तृद्ये  
कनोनिके पार्श्वे शिवे चोत्तमे एवोत्तरे शिप्रे रथन्तरे वत्सरस्य  
रूपे विरूपे विषुरूपे सदोहविर्द्धानि अधिषवणे अहोरात्रे धृतव्रते  
स्तुतशस्त्रे ऋक्सामे अक्ते अर्पिते रैवते पूर्त्ते प्रत्ते विधृते अनृते  
अक्लिद्रेबहुले पूर्वजं क्षणध्वंसदने, एतानि पदानि प्रग्रह-  
सञ्ज्ञानि स्युः । यथा, देवते समृद्धौ । उभे एव रसेनानक्ति ।  
भागधे भागधा अस्मै । भागधे इति किं ।<sup>(१)</sup> अग्न उदधे । ऊर्द्धे  
समिधावादधाति । विशाखे नक्षत्रं । वीति किं । तस्मिन् सह-  
स्रशाखे इति शाखान्तरे । अन्तरा शृङ्गे । मेध्ये एवैने करोति ।  
असंहस्ते हि हनू । सन्तृद्ये धृत्यै । कनोनिके अग्निष्टोमौ यत् ।  
पार्श्वे परः समानः । शिवे नो द्यावापृथिवी । विकीर्णी चोत्तमे  
उपदधाति । चेति किं । सम्पाद्योत्तमे भासि । तथो एवोत्तरे  
निर्व्वपेत् । एवेति किं । नैति षोडश्युत्तरे । शिप्रे अवेपयः । यद्ग्रह-  
द्रथन्तरे अन्वर्ज्येयुः । संवत्सरस्य रूपे आप्रवन्ति । विरूपे  
धापयेते । विषुरूपे अहनी । वत्सरस्य विध्विति किं । अरुक्षितं

दृश आरूपे अन्नं । रूपशब्दस्य प्रतिविशेषणं ग्रहणं विस्मयार्थं<sup>(१)</sup> द्रष्टव्यं । सदो हविर्दाने एव सम्मिनोति । सद इति किं । उपरवा हविर्दाने खायन्ते । ननु, पदग्रहणेषु पदं गम्येतेति सामर्थ्यात् हविर्दाने इत्येकपदस्यैव कार्य्यसिद्धिः, सदःपदं व्यर्थं । मैवं । पदग्रहणे<sup>(२)</sup> स्थलान्तरे भिन्नरूपस्य सम्भावनायां विशेषणं सार्थकं<sup>(३)</sup> । भिन्नरूपत्वाभावे तु चोद्यमेवैतद्भवेत्<sup>(४)</sup> । ननु, तर्हि देवते इति पदग्रहणस्य स्थलान्तरे सोमदेवते मतिविद् इत्यत्र च भिन्नरूपत्वात्<sup>(५)</sup> विशेषणेन भवितव्यं । तच्च नास्ति । उच्यते, देवते इत्यखण्डपदस्यैव कार्य्यं विशेषणं<sup>(६)</sup> न युज्यते । अखण्डविधानमिति कथं प्रतीयते । ते इत्यंशस्य<sup>(७)</sup> ते मा पातमित्यादिना पृथक्करणमिति ब्रूमः । मैवं<sup>(८)</sup> । हविर्दाने इत्यस्याखण्डत्वद्योतकं न किञ्चिदप्यस्ति<sup>(९)</sup>, येन सदःपदं वैयर्थ्यमालम्ब्यते<sup>(१०)</sup> । अधिषवणे जिह्वा चर्म<sup>(११)</sup> । अधोति किं । सवने सवनेऽभिगृह्णाति ।

१ प्रतिविशेषणमुच्चारणं विस्मयार्थमिति ख०, ग०, ६० म० च ।

२ पदग्रहणस्येति क०, ख० च ।

३ सार्थकं भवति इति ६० म० ।

४ चोद्यमेतद्भवेदिति ग०, ६० म० च । चोद्यमतदिति ख० ।

५ मतिविद् इति भिन्नरूपत्वादिति ख० मतिविद् इत्यभिन्नरूपत्वादिति ग० ।

६ कार्य्याविधानादत्र विशेषणमिति ख०, ग०, ६० म० च ।

७ ते इत्यस्येति ग०, ६० म० च ।

८ नैवमिति ख०, ६० म० च ।

९ सदो हविर्दाने इत्यखण्डत्वद्योतकं न किञ्चित्तथास्ति इति ग० ।

१० सदःपदवैयर्थ्यमालम्ब्यते इति ६० म० । सदःपदवैयर्थ्यमापद्यते इति, सदःपदवैयर्थ्यमालम्ब्यते इति, सदःपदवैयर्थ्यमालम्ब्यते इति च, ६० म० धृतपाठः ।

११ हनू अधिषवणे जिह्वेति ग० ।

अहोरात्रे प्राविशन् । अहरिति किं । अतिरात्रे पशुकामस्य ।  
 द्यावापृथिवी धृतव्रते अविना<sup>(१)</sup> । धृतेति किं । यस्य व्रते पुष्टि-  
 पतिः स्तुतशस्त्रे एवैतेन दुहे । स्तुते इति किं । जड्विशस्त्रे  
 प्रतिष्ठिते, इति शाखान्तरे । ऋक्सामे वै<sup>(२)</sup> । ऋगिति किम् ।  
 ब्रह्मसामे इति शाखान्तरे<sup>(३)</sup> । धृतेनाक्ते<sup>(४)</sup> । भुवनेष्वर्पिते ।  
 शङ्कररैवते<sup>(५)</sup> । जागृह्येनमिष्टापूर्त्ते<sup>(६)</sup> । प्रप्ते कामं<sup>(७)</sup> ।  
 विधृते समानी<sup>(८)</sup> । वीतिकिम् । अग्निधृते इति<sup>(९)</sup> शाखा-  
 न्तरे । सत्यानृते अवपश्यन् । अक्षिद्रे बहुले उभे । पूर्वजे  
 पितरा । पूर्व्वेति किं । प्रथमजे इति शाखान्तरे । गीर्भिः  
 कणध्वंसदने ऋतस्य । कणध्वमिति किं अपान्त्वा सदने  
 सादयामि ॥

अमी चक्षुषो कार्ण्णी देवता फल्गुनी मुष्टी धी नाभी-  
 वपाश्रपणी अहनो जन्मनी सुम्निनी सामनी वैष्णवी ऐश्वरी  
 दर्वी द्यावापृथिवी ॥ १२ ॥

अमी चक्षुषो कार्ण्णी देवता फल्गुनी मुष्टी धी नाभी वपाश्रपणी

१ अविना देवीति ख०, ग० ।

२ ऋक्सामे वै देवेभ्य इति ख०, ग० च ।

३ ब्रह्म मे प्रतिष्ठिते इति शाखान्तरे इति ग० ।

४ धृतेनाक्ते दृषणमिति ग० । अक्ते दृषणं दधायामिति ख० ।

५ शङ्कररैवते सामनोति ख०, ग० च ।

६ इष्टा पूर्त्ते संसृजेयामिति ख०, ग० च ।

७ प्रप्ते काममन्नाद्यं दुहते इति ख०, ग० च ।

८ नागिकया चक्षुषी विधृते सर्वत इति ख० ।

९ अपि धृते इति ख० ।

अहनी जन्मनी सुम्निनी सामनी वैष्णवी ऐक्षवी दर्वी द्यावापृथिवी,  
 एतानि पदानि प्रग्रहसञ्ज्ञानि भवन्ति<sup>(१)</sup> । यथा, अमीत्वा  
 जहति<sup>(२)</sup> । चक्षुषी वा एते<sup>(३)</sup> । काष्णी उपानहा<sup>(४)</sup> । पितरो-  
 देवता । फल्गुनी नक्षत्रम् । देवतेति किं । यद् द्वितीयं सा  
 फल्गुनी । मुष्टीकरोति वाचं । प्रधीतावुक्थ्या । रजतनाभी  
 वैश्वदेवो । वपाश्रणो प्रहरति । वपेति किं । पशुश्रपणोति  
 शाखान्तरे । अहनी द्यौरिवासि । उभे निपासि जन्मनी ।  
 सुम्नाय सुम्निनी । सामनी प्रतिष्ठित्यै । वलगहनो वैष्णवी ।  
 ऐक्षवी तिरश्ची । दर्वी श्रीणीष आसनी । द्यावापृथिवी एव  
 स्वन । द्यावेति किं । मही द्यौः पृथिवी च नः ॥

### पूर्वश्च ॥ १३ ॥

‘च’ कारेणान्वादिष्ट्यावापृथिवी इत्येतस्मात् ‘पूर्वः’, अपि  
 ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, यावती  
 द्यावापृथिवी<sup>(५)</sup> । अविन्ने द्यावापृथिवी<sup>(६)</sup> ॥

### न रुन्धे नित्यम् ॥ १४ ॥

‘रुन्धे’ इत्यन्तः स्वरो द्यावापृथिवी इत्यस्मात् पूर्वोपि ‘न’,

१ सञ्ज्ञानि स्युरिति ग०, ६० मु० च ।

२ अमी वा इदमभून्निति ग० ।

३ एते यज्ञस्येति ग० ।

४ काष्णी उपानहावपमुञ्चत इति ख०, ग० च ।

५ द्यावापृथिवी, महिलेति ख०, ग० च ।

६ द्यावापृथिवी धृतव्रते इति ख० ।

प्रग्रहो भवति । रुन्धे द्यावापृथिवी गच्छ (१) । 'नित्य'शब्दः  
प्राप्तान्तरनिषेधार्थः । अवरुन्धे यदा सहस्रं । वीडादीति-  
प्राप्तिः ।

हरी सहुरी सहूती कल्पयन्ती आपृषती आहुती ॥१५॥

हरी सहुरी सहूती कल्पयन्ती आपृषती आहुती, एतेषु  
पदेष्वन्त्यस्वरः प्रग्रहो भवति(१) । यथा, हरी ते युञ्जा पृषती(२) ।  
सहुरी सपर्याम् । सेति किं । तमाहुरी प्लावयन्तीति(३) शाखान्तरे ।  
सहूती वनतं गिरः । सेति किं । हूती पुनर्जुहोतीति  
शाखान्तरे । अध्वरं कल्पयन्ती जड्वी । युञ्जापृषती अभूतां ।  
आपृ इति किं । पृषती स्थूलपृषती । पुरोडाशमेते आहुती(४) ।  
आहु इति किं । हुती तस्माद्देवा इति, शाखान्तरे ।

पूर्वश्च ॥ १६ ॥

'च'कारान्वादिष्टादाहुती इत्येतस्मात् 'पूर्वः', अपि(५) ईकार  
एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, पुरोडाशमेते  
आहुती (७) ।

१ गच्छस्वाहेत्याहेति ख० ।

२ एतेष्वन्त्यस्वरः प्रग्रहः स्यादिति ग०, इ० भु० च ।

३ पृषती अभूतामिति ग० ।

४ तमाहुतीद्वयत इति ग० ।

५ आहुती जुहोतीति ख० ।

६ चकारान्वादेशादाहुती इत्येतस्मात् पूर्व इति ग०, इ० भु० च ।

७ एते आहुती जुहुतीति ख० ।

## वाससी-तपसी-रोदसी ॥ १७ ॥

वाससी तपसी रोदसी, इत्येतेषु पदेष्वन्त्यस्वरः प्रग्रहो भवति (१) । यथा, वाससी इव विवसानो । दीक्षातपसी अवसन्धे । इमे वै रोदसी तयोः ॥

## परश्च ॥ १८ ॥

‘च’कारारान्वादिष्टाद्रोदसी इत्येतस्मात् ‘परः’, ईकार-एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, अन्विन्द्रश्च रोदसी वा वसाने ॥

## व्यचस्वतो-भरिष्यन्ती-नःपृथिवी ॥ १९ ॥

एतेषु पदेष्वन्त्यः स्वरः प्रग्रहो भवति (२) । यथा, व्यचस्वती संवसाथां । अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती (३) । द्यावा नः पृथिवी इमं । न इति किं । रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ॥

## येअप्रथेतामुर्वी-तेअस्य-यंकन्दसी-कन्दस्वती-तेआच-रन्ती-अन्तरैतासु ॥ २० ॥

येअप्रथेताम् उर्वीं तेअस्य यंकन्दसी कन्दस्वती तेआच-रन्ती अन्तरा, ‘एतासु’ ऋक्षु, ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो

१ इत्येतानि प्रग्रहसञ्ज्ञानि भवन्तीति ख०, इ० मु० च । इत्येतानि प्रग्रह-सञ्ज्ञानि स्युरिति ग० ।

२ एतेष्वन्त्यस्वराः पदान्त इति इ० मु० ।

३ भरिष्यन्ती अतिष्पन्नमिति ख० ।

भवति<sup>(१)</sup> । यथा, ये अप्रथेताममितेभिः । अप्रथेतामिति किं ।  
ये ते पन्थानः । उर्वी रोदसी वरिवः<sup>(२)</sup> । ते अस्य योषणे<sup>(३)</sup> ।  
अस्येति किं । ते वर्द्धन्त<sup>(४)</sup> । यं क्रन्दसी अवसा<sup>(५)</sup> । क्रन्दसीति  
किं । यमग्ने पृत्सु मर्त्यं । छन्दस्वती उषसा<sup>(६)</sup> । ते आचरन्ती  
समाना<sup>(७)</sup> । आचरन्तीति किं । ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतः ।  
अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती ॥

### नोपास्थे ॥ २१ ॥

एतास्वृक्षु 'उपस्थे' इत्यन्तस्वरः<sup>(८)</sup> प्रग्रही 'न' भवति ।  
यथा, विभृतामुपस्थे । उपेति किं । ये प्रतिष्ठे अवभतां<sup>(९)</sup> ॥

### इरावतीप्रभृत्यादाधार ॥ २२ ॥

'इरावतीप्रभृति' इरावतीशब्दमारभ्य<sup>(१०)</sup> 'आदाधार'  
दाधारशब्दपर्यन्तम्, ईकार एकारी वा पदान्तः प्रग्रही भवति ।  
यथा, इरावती धेनुमती हि भूतं ॥

१ प्रग्रहः स्यादिति ग० ।

२ उर्वी रोदसी वरिवः छणोतमिति ख० ।

३ योषणे दिव्ये इति ख० ।

४ वर्द्धन्त स्वतवसो महिलानेति ग० ।

५ अवसा तक्षभाने इति ख० ।

६ उषसा पेप्रिशाने इति ख० ।

७ समानेव बोधेति ख० ।

८ अन्त्यस्वरः पदान्त इति ग०, इ० सु० च ।

९ अवभतां वसूनामिति ख०, ग० च ।

१० इरावती इति शब्दमारभेति ख०, इ० सु० च

## पूर्वजेप्रभृत्यायं ॥ २३ ॥

‘पूर्वजेप्रभृति’, ‘आ अयं’, पर्यन्तः (१) ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, पूर्वजे ऋतावरी इत्याह । ‘आ’ इति पदं (२) मर्यादायां वर्तते । ननु, पूर्वजे पितरेत्यारभ्य अयं पुरोभुव इत्येतत्पर्यन्तस्थलमेतत्सूत्रविषयः किं न स्यात् । उच्यते, भवत्पक्षे उपबन्धान्तःपातित्वात् कणुध्वं सद्ने इति ग्रहणस्य वैयर्थ्यं माभूदिति (३) । तस्मात् स्थलमेतत्सूत्रविषयः (४) न भवति । नन्वत्र पूर्वजेग्रहणमनर्थकं । पूर्वजे कणुध्वं सद्ने इति तत्रैवोक्तत्वात् । किन्तु वरीप्रभृतीत्येतावतैवालं । नेति ब्रूमः (५) । वरीग्रहणद्वयसम्भवात्, कुत्र वा अवधित्वेन (६) स्त्रीकार-इति सन्देहः स्यात् । किञ्च आसन्नं सन्देहे इतिवचनादुत्तरावधिसन्निहृष्टो द्वितीयवरीशब्द एव स्वीकर्तव्यः । तथासति पूर्ववरीशब्दस्य च प्रग्रहत्वं न स्यात् । तच्चानिष्टम् । ननु, भवन्मतेपि पूर्वजेद्वयसम्भवात् कुत्र वा ग्रहणमिति सन्देहः समानः । किञ्च युक्त्युक्तमनिष्टञ्च समानं (७) । मैवं । पूर्वजे इति पद-

१ अयं पर्यन्तमिति ख० ।

२ आङ्पदमिति ग०, इ० मु० च ।

३ वैयर्थ्यं स्यात् तन्माभूदिति ३० मु० ।

४ तस्मादेतत्स्थलमेतत्सूत्रविषय इति ग०, इ० मु० च ।

५ ऋतावरीप्रभृत्येतावतैवालमिति चेन्नेति ग० ।

६ अवधिनियमत्वेनेति ग०, इ० मु० च ।

७ यत्तु प्रकृतमनिष्टं तुल्यमिति ग० । युक्त्युक्तसन्निहृष्टञ्च समानमिति ख० ।

भव कार्यभाक्त्वेन नीच्यते, येन पीनरुक्त्यं भवेत्, किन्तु पूर्वशासौ  
जेशब्दश्च पूर्वजे । एतत्प्रभृतीत्युपलक्षणत्वेनोच्यते<sup>(१)</sup> ॥ ननु तर्हि  
उपहृत इति पदमतिक्रम्य अयमित्यवधित्वेन किमुच्यते<sup>(२)</sup> ।  
उपहृत इति पदानां बाहुल्येपि आसन्नं सन्देहे इति वचनात्  
प्राथमिकस्यैव ग्रहणसिद्धेः । मैवं । उपहृत इतिग्रहणे सूत्रगौर-  
वदोषः<sup>(३)</sup> । उपेत्यैतावन्मात्रस्येङ्ग्यांशस्य पदत्वं गौणं<sup>(४)</sup> । अयं  
इत्यस्य तु मुख्यम् । मुख्ये सम्भवति न गौणमिति न्यायादयमिति  
युक्तं ग्रहणम् । नन्वेतेनैव न्यायेन आद्यवधेरनुपपन्नता<sup>(५)</sup> । नायं  
पक्षः । मुख्ये सम्भवाभावात्<sup>(६)</sup> । तथाहि । ह्वयत इति मुख्ये  
स्वीकृते अभिविधिन्यायेन तस्यापि प्रग्रहत्वं स्यात्<sup>(७)</sup> । तच्चा-  
निष्टं । अते समानपद इतिवचनादेतदिष्टं न भवतीति चेत् ।  
प्रक्षालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात्, ह्वयत  
इत्युच्चार्य तस्य निषेधकथनादपि तदनुच्चारणमेव रमणीय-

१ प्रभृतीत्युपलक्षकत्वेनोच्यते इति ख०, इ० मु० च । एतत्प्रभृतीनित्युपलक्षक-  
त्वेनोच्यते इति ग० ।

२ इति पदमुपक्रम्यायमित्यवधित्वेन किमर्थमुच्यते इति ग० । इति पदमति-  
क्रम्यायमित्यवधित्वेन किमर्थमुच्यते इति इ० मु० ।

३ उपहृत इति पदग्रहणे तत्र गौरवदोष इति ग०, इ० मु० च ।

४ उपेत्यैतावन्मात्रमभूतस्यादिभूतस्यांशभूतस्येति ग० । उपेत्यैतावन्मात्रस्यादिभूतस्यां-  
शस्येति इ० मु० च ।

५ आद्यपदस्यानुपपन्नतेति ख०, ग० च ।

६ मुख्यसम्भवाभावादिति ग०, इ० मु० च ।

७ तस्यापि ग्रहणं स्यादिति ख०, ग०, इ० मु० च ।

मिति<sup>(१)</sup>. मुख्यसम्भवाभावस्तदवस्थ एव । तस्मादस्मिन् सूत्रेऽनुप-  
पत्तिलेशो नास्ति ॥

**इमे गर्भमुपैवरसेनपरः ॥ २४ ॥**

‘इमे’, इत्यन्त्यस्वरो गर्भम् उपएव रसेन, एवम्यरः प्रग्रहः<sup>(१)</sup>  
स्यात् । यथा, यदिमे गर्भमदधातां । इमे उपावत्स्यतः ।  
इमे एव रसेनानक्ति । रसनेतिकिं । इम एवास्मै लोकाः । एव-  
म्यरइति किं । अध्वर्त्तव्या वा इमे देवाः ॥

**क्रूरमापःसजूर्ब्रह्मजैतेषु च ॥ २५ ॥**

इमे इति शब्दमन्वादिशति ‘च’कारः<sup>(१)</sup> । क्रूरं आपः सजूः  
ब्रह्मज, ‘एतेषु’ अनुवाकेषु, इमे, इत्यन्त्यस्वरः, पूर्वोक्तपरनिमि-  
त्ताभावेपि प्रग्रहो भवति । क्रूरमिव वेल्यत्र यथा, इमे वै रोदसी ।  
आपो वरुणस्येत्यत्र यथा, इमे एवोपधत्ते । सजूरब्द इत्यत्र यथा,  
इमे अश्विना संवत्सरः । ब्रह्मजज्ञानमित्यत्र यथा, न हीमे  
यजुषामुं<sup>(४)</sup> । जेति किं । ब्रह्मवादिन इत्यत्र त्रय इमे लोकाः<sup>(५)</sup>  
इत्यस्य प्रग्रहत्वं माभूदिति ॥

१ वरमिति ग० ।

२ एवम्यरः पदान्तः प्रग्रह इति ग०, इ० सु० च ।

३ इमे इति चशब्दोन्वादिशति इति इ० सु० । चकार इमे इति शब्दमन्वादि-  
शतीति ख० ।

४ यजुषामुमर्हतीति ख० ।

५ ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्यत्र इमे लोका इति ग० । ब्रह्मवादिनो वदन्त्यङ्गिरित्यत्र  
य इमे लोका इति ख० ।

### पूर्णे च ॥ २६ ॥

‘च’शब्दो ब्रह्मजज्ञानमित्यन्वादिशति । ‘पूर्णे’ इत्यन्तस्वरः ब्रह्मजज्ञानमित्यनुवाके प्रग्रही भवति । यथा, पूर्णे उपदधाति । पूर्णे एवेनं । अस्मिन्ननुवाक इति किं । यो वै पूर्ण आसि-  
ञ्चति ॥

### दृढे ॥ २७ ॥

‘दृढे’ इत्यन्त्यस्वरः (१) सर्वत्र प्रग्रही भवति । यथा, येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढे ॥

### घोचक्रे पपरे ॥ २८ ॥

‘घो’, ‘चक्रे’, इत्येते पदे ‘पपरे,’ प्रग्रहे (१) भवतः । यथा, वार्त्तघ्नी पूर्णमासे । चक्रे पृष्ठानि । पपर इति किं । यहिरूपया वार्त्तघ्नी स्यात् । समिधानचक्रे नीचा तं (२) । घोचक्रे इति किं । शका भौमी पान्तः । येषामीशे पशुपतिः । पकारः परः याभ्यां ते, पपरे ॥

### न्वती ॥ २९ ॥

‘न्वती’ इत्यन्त्यस्वरः प्रग्रही भवति । यथा, ओमन्वती तेस्मिन् । वृधन्वती अमावास्यायां । नकारेण किं । कर्णकाव-  
त्येतया ह स्म ॥

१ इत्यस्मिन्नन्त्यस्वरः सर्वत्र इति ख०, इ० सु० च । इत्यन्तस्वर इति म० ।

२ इत्येते सर्वत्र पदे पपरे प्रग्रहे इति ख० ।

३ नीचात वच्चि इति ख० ।

पपरो न ॥ ३० ॥

सान्निध्यान् न्वतो इति लभ्यते । 'पपरः' न्वतो इत्यन्त्यस्वरः प्रग्रहः 'न' भवति । यथा, मूर्ध्वन्वतो पुरोऽनुवाक्या भवति ॥

समीची ॥ ३१ ॥

'समीची' इत्यन्त्यस्वरः प्रग्रहो भवति । यथा, समीची रेतः सिञ्चतः । पश्चात् समीची ताभिः ॥

नपरो न ॥ ३२ ॥

सान्निध्यात् समीची इति लभ्यते । 'न', खलु समीची इत्यन्त्यस्वरः 'न'कार'परः', प्रग्रहो भवति । समीची-नामासि ॥

ची यत्प्रपरः ॥ ३३ ॥

'ची' इत्यन्त्यस्वरः 'यत्प्रपरः' 'प्रपरः' वा प्रग्रहः स्यात् । यथा, ऐक्ष्वी तिरस्वी यत्<sup>(१)</sup> । यत्र प्राची प्रेतं<sup>(२)</sup> । एवम्पर इति किं । सा प्राची दिक् । तकाररेफाभ्यां किं । गौर्घृताची यज्ञः । प्राची पत्न्यन्वास्ते । चीति किं । एकादशिनी यदग्नौ । प्रजनने प्रजननी<sup>(३)</sup> ॥

१ ऐक्ष्वी तिरस्वी यदाश्वबाल इति ख० । ऐक्ष्वी तिरस्वी यवेति क० ।

२ प्रेतमध्वरमिति ख०, ग० च ।

३ प्रजनने प्रजननमिति ख० ।

### आन्मही ॥ ३४ ॥

‘आन्’ इत्येतद्विशिष्टे ‘मही’ ग्रहणे अन्यस्वरः प्रग्रही भवति (१) । यथा, महान्मही अस्तभायत् ॥ आनिति किं । मही द्यौः पृथिवी च नः । आकारेण किं । वयुनाविदेक इन्मही ॥

### पतीश्रुतिः ॥ ३५ ॥

‘पती’ इत्यस्य यत्र यत्र ‘श्रुतिः’ श्रवणमस्ति, तत्र तत्र प्रग्रहत्वं विज्ञेयं । यथा, हौ पती विन्दते । शुभस्पती इदं (२) । श्रुतिरिति किं । दम्पती वामं (३), प्रियमिन्द्रावहस्पती, इत्यादावपि पदैकदेशे प्रग्रहत्वाय ॥

### ग्नी ॥ ३६ ॥

‘ग्नी’ इति प्रग्रही भवति । यथा, अन्तराग्नी पशूनां । विश्वामित्रयमदग्नी (४) ॥

### न हिपरः ॥ ३७ ॥

ग्नी इति सान्निध्याल्लभ्यते । ‘न’ खलु ग्नी इति पदान्तः ‘हिपरः’ प्रग्रही भवति । यथा, ऐन्द्राग्नी हि वार्हस्यत्या । एवम्पर इति किं । इन्द्राग्नी हवामहे इति शाखान्तरे ॥

१ प्रग्रहः स्यादिति इ० सु० ।

२ इदमहमिति ख० ।

३ वाममश्रुत इति ख० ।

४ यमदग्नी वसिष्ठेनेति ख०, ग० च ।

वीङ् द्वारौ कृष्णश्चरावो यदापरः ॥ ३८ ॥

‘वीङ् द्वारौ कृष्णः चरावः यदा’ इत्येतत्‘परः’ (१) ईकार  
एकारो वा पदन्तः प्रग्रहो भवति । यथा, धिषणे विडूसती वीड-  
येथां । डकारेण किं । आपश्च मे वीरुधश्च (२) । देवी द्वारौ वा (३) ।  
रौ इति किं । द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश । अतिष्ठमाने कृष्णो रूप-  
म् (४) । विसर्गेण किं । ‘चात्वाले कृष्णविषाणां’ (५) । विवसानौ ये  
चरावः । राव इति किं ॥ राये च नः स्वपत्याय (६) । नन्नमाने  
यदेदन्ता । ननु, यतन्ते यदाक्षिषुरित्यत्र (७) प्रग्रहत्वं किं न  
स्यात् । पदग्रहणेषु पदं गम्येतेति वचनात् नेति ब्रूमः (८) ॥

न ज्ञेऽङ्गे नित्यम् ॥ ३९ ॥

‘ज्ञे’ ‘अङ्गे’ ‘इत्येतयोरन्यस्वरः’ ‘नित्य’ प्रग्रहः ‘न’  
स्यात् । यथा, वरुणाय राज्ञे कृष्णः । अन्यङ्गे कृष्णः (९) ।  
वीङ्गादिप्राप्तिरनयोः । ‘नित्य’शब्दः प्राप्तान्तरप्रतिषेधकप्रयो-  
जकः (१०) । यज्ञेऽपि कर्त्तोरिति तावब्रूतां । गमयेतो भवत-

१ इत्येवमपर इति ख०, ग०, इ० मु० च ।

२ वीरुधश्च मे इति ख० ।

३ द्वारौ मामेति ख०, ग० च ।

४ यज्ञायातिष्ठमाने कृष्ण इति ख० ।

५ विषाणां प्राप्स्यति इति ग० ।

६ स्वपत्याय देवेति ग० ।

७ यदाक्षिषुर्द्विष्यमित्यनेति ग० ।

८ वचनाद्भवतीति ब्रूम इति ख०, ग०, इ० मु० च ।

९ अङ्गे कृष्णो राज्ञिषे इति ख० ।

१० प्राप्तान्तरप्रतिषेधक इति ख० ।

इत्यादिना प्राप्तिः । स्वराज्ञेनो बाह्यो । सोमायस्वेतिप्राप्तिः ॥

**आकारैकारपूर्वस्तु बहुस्वरस्य ते थे ॥ ४० ॥**

‘बहुस्वरस्य’ पदस्य, सम्बन्धो ‘ते’ इति ‘थे’ इति वा आकारपूर्व  
एकारपूर्वो वा प्रग्रहो भवति । यथा, सृजते यो विद्विषाणयोः ।  
शुक्रामन्विनो गृह्यते । पृथिव्या रिरिचाथे<sup>(१)</sup> । दृष्ट्वा नु-  
देथे । एवम्पूर्वं इति किं । आहस्यते वा एतत्<sup>(२)</sup> । चीणि व्रता  
विदथे अन्तरेषां । बहुस्वरस्येति किं । तत् प्रवाते<sup>(३)</sup> । यदेते  
गृह्यन्त एषां । ते थे इति किं । अनूच्यमान आसादयति ।  
वीड्वादिनिमित्तसापेक्षतानिर्वर्त्तकः ‘तु’शब्द इति वररुचिपक्षः ।  
माहिषेयपक्षस्तु वक्ष्यते, पूर्वसूत्रोक्तनिषेधनित्यशब्दज्ञापितानु-  
वृत्तिं निवारयतीति । तत्र वररुचिमत् रूचितं<sup>(४)</sup> । बहवः  
स्वराः यस्मिन् तत् बहुस्वरं, तस्य । अत्र स्वरशब्देनोपादान-  
वता<sup>(५)</sup> बहुशब्देन व्यक्तिभेदो विज्ञेयः ॥

**न शार्याते ॥ ४१ ॥**

‘शार्याते’ इत्यन्त्यस्वरः प्रग्रहः ‘न’ भवति । यथा, शार्याते  
अपिवः सुतस्य । पूर्वसूत्रप्राप्तौ सत्यां कण्ठोक्त्या निषेधोऽनेन<sup>(६)</sup>  
विधीयते ॥

१ रिरिचाथे दिवसेति ख० ।

२ एतद्यजमान इति ग० ।

३ प्रवाते विषजन्ति इति ग० ।

४ रुचिरमिति ग० ।

५ स्वरशब्दोपादानाच्चेति इ० मु० । बहुस्वररूपशब्देनोपादानवतेति ग० ।

६ कण्ठोक्तनिषेधोनेनेति ग०, इ० मु० च । कण्ठोक्तो निषेधोनेनेति ख० ।

ते मापातं नमः एनमभि वायुर्गर्भमुपाहस्तुपरः ॥ ४२ ॥

मापातं नमः एनमभि वायुः गर्भम् उप अहः तु, एवं 'परः' 'ते' इति शब्दः, प्रग्रहः स्यात् । यथा, ते मा पातमास्य । पातमिति किं<sup>(१)</sup> । ते मास्मिन् यज्ञे<sup>(२)</sup> परिदधावहै पुनस्ते । नमोऽग्नये । नम इति किं<sup>(३)</sup> । ते न व्यजयन्त । ते एनमभिसमनह्येतां । अभीति किं । त एनं भिषज्यन्ति ब्रह्मणः । ते वायुर्व्यवात् । युरिति किं । ते वाचः स्त्रियं । ते गर्भमदधातां । ते उपामन्त्रयन्त । ते अहोरात्रयोः । ते त्वावनोत्सृज्ये इत्याहुः । उकारेण किं । ते ते धामान्युश्मसि । एवम्पर इति किं । ते देवाः । ते इति किं । वृहदुक्थे नमः<sup>(४)</sup> । अमुषिंल्लोक उपशेरे । यन्ति वा एते सवनाद्येहः ॥

अनुदात्तो न नित्यं ॥ ४३ ॥

मापातमित्यादिपरोपि ते इत्यन्त्यस्वरः 'अनुदातः' 'नित्यं' प्रग्रहो 'न' भवति । यथा, उभाभ्यामुत ते नमः<sup>(५)</sup> । नित्यमिति किं । लक्षणान्तरप्राप्तस्यापि प्रतिषेधो यथा स्यात् । नमस्ते अस्त्वायुधाय । गमयतो भवत इति प्राप्तिः<sup>(६)</sup> ॥

१ मा पातमिति किमिति ख० ।

२ यज्ञे उपकथ्यध्वमिति ख० ।

३ स इति किमिति ग० ।

४ वृहदुक्थे नम इति क०, ग० च ।

५ उभाभ्यामुत ते नम इति ख० ।

६ भवत इत्यादिना प्राप्तिरिति इ० मु० ।

एते तनुवौवैसमेवद्वियज्ञपदिष्टक्-परः ॥ ४४ ॥

तनुवौ वैसं एव हि यज्ञ पत् इष्टक्, एवं 'परः' (१) 'एते' इत्यन्यस्वरः (२) प्रग्रही भवति । यथा, तस्यैते तनुवौ । एते वै संवत्सरस्य चक्षुषी । समिति किं । एते वा इडायै स्तनाः । स एते एव नमस्यन्नुपाधावत् । एते हि देवानां । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य । एते पदे अथो (३) । यदेते इष्टके उपदधाति । एवम्पर इति किं । अथ कतम एते देवाः । एते इति किं । मनुत एवैनं । पुष्करपर्णे ह्येनं । अग्रे यज्ञपतिं धत्त । सप्तमे पदे जुहोति ॥

परश्च द्वयोः ॥ ४५ ॥

निमित्तिनिमित्तयोः 'द्वयोः', उपरि वर्त्तमानयोः (४) पत् इष्टक् इत्येतयोः (५) 'च'कारान्वादिष्टयोः परत ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रही भवति । यथा, यज्ञस्य ह्येते पदे । यदेते इष्टके उपदधाति । निमित्तिन उपरि वर्त्तमानयोरिति किं ॥ सप्तमे पदे जुहोति । तस्यास्ते देवीष्टके ॥

१ इत्येवम्पर इति ख०, ग०, इ० मु० च ।

२ इत्यन्यस्वरः पदान्त इति ग०, इ० मु० च ।

३ यज्ञस्य ह्येते पदे अथो इति ग० ।

४ निमित्तिन उपरि वर्त्तमानयोरिति ख०, ग०, इ० मु० च ।

५ पदिष्टकशब्दयोरिति इ० मु० ।

स्थःपरः ॥ ४६ ॥

‘स्थः’ इत्येवं ‘परः’ ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, विष्णोः श्णुस्ते स्थः<sup>(१)</sup> । विसर्गेण किं । लोके स्थ युष्माꣳस्ते नु ॥

परश्चोभयोः ॥ ४७ ॥

‘च’कारान्वादिष्टयोः पूर्वसूत्रोक्तनिमित्तनिमित्तिनोः ‘उभयोः’ ‘परः’, ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रहो भवति । यथा, शिल्पे स्थस्ते वामारभेते वा<sup>(२)</sup> । दृढे स्थः शिथिरे समीची । उभयोरिति किं । वृषणौ स्थ उर्व्वगी । परश्च द्वयोरिति<sup>(३)</sup> वाच्ये उभयोरिति शब्दान्तरमर्थान्तरज्ञापकं<sup>(४)</sup> । निमित्तिसहितयोः पूर्वसूत्रोक्तयोर्निमित्तयोः परः प्रग्रहो भवति, परश्च द्वयोरिति सूत्रार्थः । अत्र तु सूत्रे निमित्तनिमित्तिनोरुभयोः परः प्रग्रहः स्यादिति विषयभेदो विज्ञेयः<sup>(५)</sup> ॥

सोमायस्वैतस्मिन् ॥ ४८ ॥

‘सोमायस्व राज्ञे’ इत्येतस्मिन्ननुवाके ईकार एकारा वा

१ विष्णोः श्णुस्ते स्थ इति क० ।

२ शिल्पे स्थस्ते वामारभे इति ख०, ग० च ।

३ तयोरिति क०, ख० ।

४ शब्दान्तरमर्थभिन्नज्ञापकमिति ख० ।

५ विशेषणभेदो विज्ञेय इति द० मु० । विशेषणभेदो विज्ञेय इति ग० ।

पदान्तः प्रग्रही भवति । यथा, अवी हे धेनू इत्यादि । खेति किं । सोमाय पितृमत इत्यत्र माभूदिति ॥

हे ॥ ४८ ॥

‘हे’ इत्यन्त्यस्वरः सर्वत्र (१) प्रग्रही भवति । यथा, हे हे सम्भरति । यद्दे नश्येतां ॥

परश्च ॥ ५० ॥

‘च’कारो हे इत्यन्वादिशति । हे इत्येतस्मात् ‘परः’ ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रही भवति । यथा, हे शुक्ते हे कृष्णे सूर्ध्वन्वतीः ॥

एकव्यवेतोऽपि ॥ ५१ ॥

‘एकव्यवेतोऽपि’ (१) हे इत्येतस्मात् पर ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रही भवति । यथा, हे ह्येते देवते (१) । हे वाव देवसन्ने । एकेन व्यवेतः (४) एकव्यवेतः । ‘अपि’शब्दो हे इत्यन्वादिशति, मण्डूकमुत्तिन्यायेन ॥

१ पदान्तः सर्वत्रेति ग०, इ० मु० च ।

२ एकव्यवहितोऽपि इति ख०, ग० च ।

३ देवते समृद्धौ इति ख० ।

४ एकेन पदेन व्यवेत इति ख०, ग०, इ० मु० च ।

गमयतो भवतोऽनूकारात् परं तनूयदकरोत्कुर्या-  
दिष्टिष्वब्रूतां प्रवर्त्तास्तां स्तम्नीतां वाचयति बिभृतस्ताग्निं  
गायत्रं ताभ्यामेवोभाभ्यामवान्तरं पर आषष्ठात् ॥५२॥

‘गमयतः’ ‘भवतः’, ‘अनूकारात्’ उकारव्यतिरिक्तवर्णात्,  
‘परं’, ‘भवतः’ इति पदं । नञो यद्यप्यभावो मुख्योऽर्थः, तथापि  
तदन्यार्थता स्वीकृता, लक्ष्यानुसारात् । तनू यत्, अकरोत्,  
कुर्यादिष्टिसु, कुर्यादिति पदमिष्टिषूत्येतत् । ‘इष्टयो नाम दश-  
मादयस्त्रयः प्रपाठकाः (१) उत्तमानुवाकवर्जिताः (२) । अब्रूतां  
प्रवर्त्त आस्तां स्तम्नीतां वाचयति बिभृतस्त अग्निं गायत्रं  
ताभ्यामेव उभाभ्याम् अवान्तरम्, इत्येवम् ‘परः’ ‘आषष्ठात्’  
पदात्, पूर्वो वर्त्तमान ईकार एकारो वा पदान्तः प्रग्रही  
भवति । अभिविधावयम् ‘आकारः । तेन सहेत्यभिविधिः ।  
यथा, ते एवैनं प्रतिष्ठां गमयतः । उत्तरावती भवतः ।  
अनूकारात् परमिति किं । दौक्षन्तेन्तनामानाहतू भवतः (३) ।  
एते वै महायज्ञस्यान्ते तनू यत् । यदिति किं । परिपतये त्वा  
गृह्णामि तनू नम्रे त्वा गृह्णामि (४) । बुध्नवती अग्रवती  
याज्यानुवाक्ये अकरोत् । मानवी ऋचौ ध्याये कुर्यात् ।

१ त्रयः प्रपाठका इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

२ उत्तमानुवाकवर्जिता इति क०, ख० च ।

३ दौक्षन्तेन्तनामानाहतू भवत इति क० ।

४ त्वा गृह्णामि तनू नम्रे इति ख०, ग० च ।

इष्टिष्विति किं । अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ।  
 ते अब्रूतां वरं वृणावहे । हविर्दाने<sup>(१)</sup> प्राची प्रवर्त्तयेयुः ।  
 वर्त्तेति किं । ते दित्याः समधियन्त त्वया प्रजानामि ।  
 इमे वै सहास्तां । वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यथयन्ती स्तम्भी-  
 ताम् । उत्तमे औदुम्बरी वाचयति । ते एव यजमानस्य  
 रेतो बिभृतस्तस्मात् । तेति किं<sup>(२)</sup> । मन्त्रहे यावात्मन्विभृतो  
 यौ च रक्षतः । एते दधाते ये अग्निं गायत्रं । गायत्र-  
 मिति किं । सधस्थेऽग्निं पुरीषम् । एते वै यज्ञस्याञ्जसायनी  
 शुती ताभ्यामेव । अत्र पदद्वयमेकं निमित्तमित्येतेत्पद-  
 मुद्दिश्य आपष्टनियमभङ्गप्रसङ्ग इति चेत् । मैवं<sup>(३)</sup> । निमित्तै-  
 कदेशस्य षष्ठत्वोपपत्तेः । सकलस्यापि निमित्तस्य षष्ठत्वमुप-  
 पद्यते<sup>(४)</sup> । लोकेष्ववयवधर्मेणावयविनो विशेषसिद्धेः । तथाहि,  
 कर्णे कुण्डलं धारयन्तं कुण्डली देवदत्त इति वदन्ति । एवेति  
 किं । अपहृत्स्यन्ते ताभ्याम् । ये हे अहीरात्रे एव ते उभा-  
 भ्याम् । उत्सृज्ये इत्याहुर्ये अवान्तरं । अन्तरमिति किं ।  
 सन्तेवते हेडः । आपष्टादिति किं । पर इत्यन्तर इति परि-  
 भाषया अनन्तरस्यैव परत्वं स्यात् । तन्माभूदिति ॥

१ हविर्धानी इति ख० ।

२ कौतिकिमिति क०, ग० च ।

३ इति चेन्नायं प्रसङ्ग इति ख०, इ० म० च ।

४ षष्ठत्वमुपचर्यते इति क० ।

न ग्रामी वर्चसी मिथुनी मासे लोके धत्ते ॥ ५३ ॥

ग्रामी वर्चसी मिथुनी मासे लोके धत्ते, एतेष्वन्त्यस्वरो गमयतो भवत इत्यादिपरोपि प्रग्रहो 'न' भवति । यथा, ग्राम्येव भवति गणवती याज्यानुवाक्ये भवतः । ब्रह्मवर्चस्येव भवत्युभयतो रुक्मो भवतः । अथ मिथुनी भवतः । पूर्णमासे प्रयच्छतावब्रूतां । लोके प्रतितिष्ठन्तो यन्ति द्वौ षडहो भवतः । धत्ते ज्यातिष्मतावस्मा इमो लोकौ भवतः ॥

अते समानपदे नित्यमवे चावे च ॥ ५४ ॥

निषेधं 'च'कारोन्वादिशति । अते अवे इत्यनयोः पदैक-देशयोरन्त्यस्वरः 'समानपदे' वर्त्तमानो गमयतो भवत इत्यादि-परोपि नित्यं प्रग्रहो न भवति । यथा, अंवरुन्धतेऽतिरात्रावभितो भवतः । अभ्याह्वयते वज्रमेनमभिप्रवर्त्तयति । अनातधृष्णवे । उभाभ्यामुत ते नमः । समानपद इति किं । एव ते उभाभ्याम् । अत्र नित्यशब्दः प्राप्तान्तरपरिहारार्थं इति सोदाहरण उपबन्धस्तु देशायेति सूत्रे प्रसङ्गादुक्तम् । समानञ्च तत् पदञ्च समानपदम्, तस्मिन् समानपदे ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ संहितायामेकप्राणभावे ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । ‘संहितायामेकप्राणभावे’ इत्येतद्वि-  
कृतं वेदितव्यम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः । संहितेति कोऽर्थः ।  
नानापदसन्धानं संयोग इति सूत्रेणोक्तः संहितार्थः । परः  
सन्निकर्षः संहितेति वैयाकरणाः पठन्ति । एकसमुत्थः प्राणः  
एकप्राणः, तस्य भावस्तद्भावः, तस्मिन्, इत्यादियमतं । अन्यथापि  
समासः सङ्गच्छते, एकप्राणेन भाव्यते जन्यते उच्चार्यते इत्येक-  
प्राणभावः । एकेनोच्चारणेन यावानुच्चार्यते वेदभागः, तावान्  
‘एकप्राणभावः’ इत्यर्थः । अतएवावसाने पदविधिः<sup>(१)</sup> । ननु  
संहितायामित्येतावतैवांशम्, एकप्राणभाव इति वा उभया-  
रन्ध्रेण किम् । उच्यते, एकप्राणभाव इत्यनारभ्यमाणे प्रवृत्तस्य  
संहिताविधिः पदावसानत्वं नेष्यते । संहितायामित्यारभ्यमाणे  
तु पदेऽप्येकप्राणभावः<sup>(२)</sup> उपपद्यते इति वक्ष्यमाणं कार्यं कुत्र वा  
भवतीति<sup>(३)</sup> सन्देहः स्यात् । तस्मादस्मिन्नुभयारन्ध्रे प्रयोजन-  
मस्ति ॥

यथायुक्तादिधिः सा प्रकृतिः ॥ २ ॥

‘प्रकृतिः’ संहितास्वरूपम्, अनेनोच्यते । प्रकृतिर्विक्रमक्रम इति

१ नपदविधिरिति क० ।

२ पदेऽप्येकप्राणभाव इति ग०, इ० मु० च । पदे एकप्राणभाव इति ख० ।

३ क भवतीति इ० इति मु० ।

विज्ञेयत्वेन विधानात्<sup>(१)</sup> । 'यथायुक्तात्' यथास्थितात् पदपाठात् कूटस्थात् अविचालिनः<sup>(२)</sup>, 'विधिः' 'सा' 'प्रकृतिः' संहिता<sup>(३)</sup> विज्ञेया । 'विधिः' विधानं प्रकृतिरित्यर्थः । यथा, स्वधा अस्युर्वी चासि । धन्वन्निव प्रपा असि । सहस्रस्य प्रमा असि । प्रवु-  
धिया ईरते । ज्या इयत् समने । अमिनन्त एवैः । अत्र सूत्रे पदानां परस्परान्वयो महाभाष्यवचनेन<sup>(४)</sup> विज्ञेयः । तच्च वचनं तावर्णप्रकृतय इत्यत्र पठितव्यम्<sup>(५)</sup> । एवमत्रापि स्वरित-  
योर्मध्ये यत्र नीचमित्यादौ मन्तव्यम् ॥

### तत्र पूर्वं पूर्वं प्रथमम् ॥ ३ ॥

'तत्र' संहिताविधाने, 'पूर्वं पूर्वं' पदं सूत्रञ्च, 'प्रथमं' कर्त्तव्यम् । यथा, भक्ष आ इहि इत्यत्र दीर्घं समानाक्षर इति दीर्घः<sup>(६)</sup> । भक्षा इहि इति स्थिते इवर्णपर एकारमित्येकारे कृते भक्षेहीति भवति । अन्यथा एहीति कृत्वा भक्षशब्देन<sup>(७)</sup> सन्वीयमाने भक्षेहीति स्यात् । तच्चानिष्टं । पूर्वपदकर्त्तव्यत्वे एतदुदाहरणम् । पूर्वसूत्रकर्त्तव्यत्वेपि वदामः । यथा, षट्-

१ विज्ञेयत्वविधानादिति ग० ।

२ अविचलित इति ग०, इ० सु० च । अविच्छिन्न इति ख० ।

३ प्रकृतिसंहितेति क०, ख०, इ० सु० च ।

४ महाभाष्यवचने इति ख० । महाभाष्यवचनाच्चेति ग०, इ० सु० च ।

५ पठितमिति ख० । पठन्ति इति ग०, इ० सु० च ।

६ दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपरे इति दीर्घ इति ख० ।

७ भक्षशब्दे इति ख०, ग०, इ० सु० च ।

त्रिग्रामनिष्पूर्वं इति नकारस्य णत्वे कृते उत्तमपर उत्तमः-  
सवर्गीयमित्यनेन टकारस्य णत्वे<sup>(१)</sup> षष्ठ्यवत्या इति भवति ।  
अन्यथा उत्तमपर उत्तममिति सूत्रे प्रथमं प्रवृत्ते सति षण् न-  
वत्या इति स्यात् । तच्चानिष्टं । यथा, वट्<sup>(२)</sup> स्वयमभिगूर्ताये-  
त्यत्र टनकार इति पूर्व्वश्च तकारः, प्रथम ऊष्मपर इति<sup>(३)</sup> सूत्र-  
द्वयं प्रसक्तं । तत्र पूर्व्वत्वात् टनकारपूर्व्व इत्येतदेव<sup>(४)</sup> कर्त्तव्यं  
प्रथमं । अन्यथा वषट् स्वाहेति स्यात्<sup>(५)</sup> । तच्चानिष्टं । अथवा  
इमं विष्णामीत्यत्र उपसर्गनिष्पूर्व्वानुदात्ते पदे स्वरपूर्व्वं व्यञ्जन-  
मिति सूत्रं च<sup>(६)</sup> प्राप्तं । तत्र द्वित्वसूत्रप्राथम्ये<sup>(७)</sup> विष्णामीति  
स्यात् । तन्माभूदिति षत्वमेव प्रथमं कर्त्तव्यं । पूर्व्वं पूर्व्वमिति  
वीक्षा सर्व्वत्रैवमर्थं<sup>(८)</sup> समर्थयति ॥

### त्रिग्रामनिष्पूर्व्वः शकारश्चपरः ॥ ४ ॥

‘त्रिग्राम’ ‘निष्पूर्व्व’ एवम्पूर्व्वः शकारागमो भवति, चकारपरः<sup>(९)</sup> ।

- 
- १ णत्वे कृते इति ६० सु० । णत्वे सतीति ख०, ग० च ।  
२ तथा वषट् इति ख० । तथा वट् इति ६० सु० ।  
३ ऊष्मपरो द्वितीयमिति ख०, ग०, ६० सु० च ।  
४ टनकारपूर्व्वश्च तकार इत्येतदेवेति ग० ।  
५ वट् स्वयमिति ख०, ६० सु० च ।  
६ व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरमिति सूत्रद्वयमिति ग०, ६० सु० च । व्यञ्जनमित्यादि  
सूत्रेति ख० ।  
७ द्वित्वसूत्रे प्रथमे कार्ये सतीति ख०, ग०, ६० सु० च ।  
८ सर्व्वत्रैवमर्थमिति ६० सु० ।  
९ चपर इति ग०, ६० सु० च ।

यथा, सोसञ्च मे त्रपुञ्च मे । मिथुश्चरन्तमुपयाति । एवम्पूर्वं  
इति किं । विभु च मे प्रभु च मे । एवम्पर इति किं ।  
असिना मिथकः ॥

### सुपूर्वश्च चन्द्रपरः ॥ ५ ॥

‘च’कारः शकारमन्वादिशति । ‘सुपूर्वः’ शकार आगमो  
भवति, ‘चन्द्रपरः’ । यथा, सुश्चन्द्रदस्मविश्यते । एवम्पूर्वं इति  
किं । प्रचन्द्रमास्तिरति<sup>(१)</sup> । एवम्पर इति किं । आ मा  
सुचरिते भज । सु इत्येष शब्दः पूर्वो यस्मादसौ सुपूर्वः ॥

### सम्पूर्वः सकारः कुरूपरः ॥ ६ ॥

‘सम्’ इत्येवम्पूर्वः ‘सकारः’ आगमो भवति, ‘कुरूपरः’ ।  
यथा, यजमानः संस्क्रुते । एवम्पूर्वं इति किं । पुरोडाशं  
कुर्वीत<sup>(२)</sup> । एवम्पर इति किं । संस्कृत्यच्छावाकसामं<sup>(३)</sup>  
भवति । कुरुशब्दः परो यस्मादसौ कुरूपरः ॥

### अकुर्व च प्रत्ययात् परः ॥ ७ ॥

‘च’कारः सम्पूर्वभागमन्वादिशति<sup>(४)</sup> । ‘अकुर्व च’ इति

१ स्तिरति दीर्घमायुरिति ग० ।

२ पुरोडाशं अलं कुर्वीतीति ख०, ग० च ।

३ संस्कृत्यच्छावाकसाममिति ग० ।

४ सम्पूर्वभागमन्वादिशतीति ग०, इ० मु० च । सम्पूर्वत्वभागमन्वा-  
दिशतीति ख० ।

प्रग्रहणे<sup>(१)</sup> 'प्रत्ययात्' 'परः' सकार आगमो भवति, सम्पूर्वः ।  
यथा, त इषुः समस्कुर्वत । प्रत्ययो नाम अकार उच्यते ।  
प्रत्यायन्ते अभिव्यज्यन्ते व्यञ्जनान्यनेनेति प्रत्ययः । सम्पूर्व इति  
किं । अग्निहोत्रं व्रत्तमकुर्वत ॥

### नीचापूर्वा दकार उच्चापरः ॥ ८ ॥

'नीचापूर्वः' 'दकारः' आगमो भवति, 'उच्चापरः' । यथा,  
मध्यान्नीचादुच्चा स्वधया । एवम्पूर्व इति किं । लोकं यन्त्यु-  
च्चावचाङ्गि । एवम्पर इति किं । नीचातन्धत्ति । आगमा  
एते ॥

### असम्पूर्वाऽरमृकारः ॥ ९ ॥

'असम्' इत्येवम्पूर्वः' 'ऋकारः' 'अरं'विकारमापद्यते ।  
यथा, गृहाणामसमर्थैः । अत्र<sup>(१)</sup> निमित्तमेकपदसंस्थं विज्ञेयं ।  
अन्यथा कल्याणी रूपसमृद्धा, वही ह्येष समृद्धैः, इत्यादावपि  
भवेत् । ऋकार इति किं । असंख्येहि<sup>(२)</sup> ॥

अवग्रह आशीर्धूः सुवरिति रेफं परः सकारः षकारम् ॥ १० ॥

'अवग्रहे' इति सप्तम्यन्तं पदं, 'आशीः' प्रभृतिभिः प्रत्येक-  
मभिसम्बध्यते<sup>(३)</sup> । आशीः धूः सुवः, इत्येतेष्ववग्रहेषु विसर्जनीयो

१ अकुर्वेच इति ग्रहणे इति ग०, इ० मु० च । अकुर्वे इति ग्रहणे इति ख० ।

२ तवेति ग०, इ० मु० च ।

३ असंख्येहि हनू इति ग० ।

४ सम्बध्यते विसर्ग इति क०, ग०, च ।

रेफमापद्यते । एभ्यः 'परः' यदि वर्त्तते 'सकारः' तर्हि सोपि 'षकारः' आपद्यते । यथा, इत्याशीर्षदयर्चा । धूर्षाहावनश्रू । सुवर्षाजिह्वाभग्ने । अवग्रह इति किं । देव सुवस्थ ते<sup>(१)</sup> । कखपकार<sup>(२)</sup> इति अनेन आशीष्पदयेति प्राप्तं । अघोषपरस्तस्य सस्थानमिति धूःसाहो, सुवःसाहमिति च प्राप्तं ॥ तदुभयभङ्गायायमारम्भः । 'इति'शब्द एषामेवैष विशेषो नान्येषामिति प्रकारवाची ॥

### अथ लोपः ॥ ११ ॥

'अथ'इत्ययमधिकारः । 'लोपः' इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः । अयमधिकारस्तिष्ठन्त्येकयेति<sup>(१)</sup> सूत्र-पर्यन्तो मन्तव्यः<sup>(२)</sup> ॥

### ईम्पूर्वा मकारः ॥ १२ ॥

'मकारः' 'ईम्' इत्येवम्पूर्वी, लुप्यते मकारपरश्चेत् । यथा, ईमन्द्रा सुप्रयस । एवम्पूर्वं इति किं । इमं मे वरुण । दीर्घेण किं । अग्निं मित्रं वरुणं । ईमिति पदग्रहणं । इतरथा पृथिवी मा हिंसीः इत्यादौ मकारो लुप्यते<sup>(३)</sup> । तच्चानिष्टं । मकार-पर इति किं । ईङ्काराय स्वाहिङ्गताय ।

१ देव सुस्थ ते इममाभुषायणमिति ख० ।

२ कखपकारपर इति ग०, इ० मु० च ।

३ तिष्ठन्त्येकया सपूर्वं इति ख० ।

४ वेदितव्य इति ग०, इ० मु० च ।

५ लुप्येतेति ख०, ग०, इ० मु० च ।

### तुनुपूर्व उदात्तयोर्वकारः ॥ १३ ॥

‘तु नु’ इत्येवम्पूर्वो ‘वकारः’ लुप्यते । तयोः तुन्वोः ‘उदात्तयोः’ असत्तोरिति विभज्य विनियोगो विज्ञेयः । यथा, सत्वै यजेत । इन्वा उपस्तीर्णं<sup>(१)</sup> । उदात्तयोरिति किं ! अनुवृत्तहृत्ये । अप्यकारादिति प्राप्तिः । एवम्पूर्व इति किं । इदं वामावास्ये<sup>(२)</sup> । वकार इति किं । प्र तु जनयति इति । विदुषो नु यज्ञं<sup>(३)</sup> । तुश्च नुश्च तुनू तौ पूर्वौ दस्मात् स तथोक्तः ॥

### उत्पूर्वः सकारो व्यञ्जनपरः ॥ १४ ॥

‘व्यञ्जनपरः’ ‘सकारः’ ‘उत्पूर्वः’ लुप्यते । प्रत्युच्चै सयत्वाय । व्यञ्जनमस्मात् परमिति व्यञ्जनपरः । एवम्पूर्व इति किम् । जगत्स्था देवाः । सकार इति किं । उत्क्रांस्यते स्वाहा । एवम्पर इति किं । उत्सादेन जिह्वामव ॥

### एषसस्य इति च ॥ १५ ॥

व्यक्तिविषयः<sup>(४)</sup> ‘इति’शब्दः प्रत्येकमेष इत्यादीन् विसर्जनीयान्तान् द्योतयति<sup>(५)</sup> । ‘च’कारो व्यञ्जनमन्वादिशति<sup>(६)</sup> । एषः सः स्यः, एषु पदेषु विसर्जनीयो व्यञ्जनपरो लुप्यते । यथा,

१ उपस्तीर्णमिच्छन्ति इति ख०, ग० च ।

२ वामावास्ये हविरिति ग० ।

३ यज्ञं शृणोतु इति ख० ।

४ व्यक्तिविशिष्टः इति क० ।

५ तावद् द्योतयतीति ग० ।

६ व्यञ्जनपरतामन्वादिशतीति ग० ।

एष ते गायत्रः । स ते जानाति । एष स्य वाजी । एवम्यर  
इति किं । दम एवास्थैष उप तिष्ठते । स इधानः ॥

नासः ॥ १६ ॥

‘असः’ इत्यस्मिन् ग्रहणे, विसर्जनीयः व्यञ्जनपरो ‘न’ लुप्यते ।  
हृत्स्वसो मयोभूत् । अप्यकारादितिप्राप्तेर्निषेधः ॥

इदिदग्रइमान्नएनौषधीःपरः सः ॥ १७ ॥

इदु इदग्ने इमान्न एना ओषधीः, इत्येवम् ‘परः’<sup>(१)</sup> ‘सः’  
इत्यत्र विसर्जनीयो लुप्यते । यथा, सेदु होता । सेदग्ने अस्तु ।  
इदग्ने इत्येताभ्यां किं । स इज्जनेन । स इद्वेषु गच्छति ।  
सेमान्नो हव्यदाति । न इति किं । स इमामभ्यमृशत् ।  
सेनानोकेन । सौषधीरनुरुध्यसे । स इति किं । परो दिवा  
पर एना ॥

अवग्रह इत्येकम् ॥ १८ ॥

‘इति’शब्दविशिष्टे ‘एकम्’ इत्यस्मिन्, ‘अवग्रहे’ मकारो  
लुप्यते । यथा, इत्येकैकं तस्य जुहुयात् । अवग्रह इति किं ।  
इत्येकमग्रेथ । इतीति किं<sup>(२)</sup> । यदेकमेकं सभरेत् ॥

१ एवम्यर इति ग०, इ० सु० च ।

२ इति शब्दविशिष्ट इति किम् इति ग०, इ० सु० च ।

### तिष्ठन्त्येकया सपूर्वः ॥ १६ ॥

‘तिष्ठन्ति’शब्दविषयविशिष्टे(१) ‘एकया’ इत्यस्मिन् ग्रहणे अन्यो वर्णः ‘सपूर्वः’ पूर्वसहितः, लुप्यते । यथा, तिष्ठन्त्येक-  
कया स्तुतया समायन्ति । तिष्ठन्तीति किं । करोत्येकयैकयोत्-  
सर्गम् । पूर्वेण सह वर्त्तत इति सपूर्वः ॥

### नकारः शकारश्चपरः ॥ २० ॥

‘चकारपरः’ ‘नकारः’ ‘शकारम्’ आपद्यते । यथा,  
अहीँश्च सर्वान् जम्भयन् । ऋतूँश्च तस्य चत्रियां च । कर्णाँश्च  
आकर्णाँश्च । नकार इति किं । शञ्चमे । चपर इति किं । तां  
कन्दोभिरन्वविन्दत् । चकारः परो यस्मादसौ चपरः ॥

### नायन्नैरयन्नार्ध्वन्नङ्गान्घृणीवान्वारुणानेवास्मिन् ॥ २१ ॥

आयन् ऐरयन् आर्ध्वन् अनङ्गान् घृणीवान् वारुणान् एवा-  
स्मिन्, एषु ग्रहणेषु नकारः शकारं ‘न’ आपद्यते, च परोऽपि ।  
यथा, लोकमायन् चतस्रः । यामैरयन् चन्द्रमसि । आर्ध्वन्  
चरुणास्मिन् । अनङ्गाश्च मे धेनुश्च मे । घृणीवान् चेति-  
तिक्मना । वारुणान् चतुष्कपालान् निर्वपेत् । एवास्मिन्  
चक्षुर्धत्तः । एवेति किं । अस्मिँश्चामुष्मिँश्च ॥

### तकारश्चकारश्चपरः ॥ २२ ॥

‘शचक्षपरस्तकारश्चकारम्’ आपद्यते । यथा, तच्छंयोः ।

१ शब्दविशिष्टे इति गो, ६० सु० च ।

तच्चाददुः । तच्छन्दसाम् । अत्र शचक्षपर इति सामान्येनोक्तानां  
 (१) निमित्तानां प्रकृतत्वं विज्ञेयम्, मुख्यत्वात् । प्राकृतवै-  
 कृतयोः (१) प्राकृतं मुख्यम् । अन्यथा शकारग्रहणवैयर्थ्याच्च (१) ।  
 कुतो वैयर्थ्यम् । स्पर्शपूर्वः शकारश्चकारमिति शकारस्य कृत्वे  
 कृते तकारश्चकारं शचक्षपर इत्येतावतैव सिद्धिरिति ब्रूमः ।  
 किञ्च परसूत्रे सति प्रवृत्ते पश्चात् पूर्वसूत्रप्रसरणन्तरं । तत्र  
 पूर्वं पूर्वं प्रथममिति नियमभङ्गप्रसङ्गात् ॥

### जपरो जकारम् ॥ २३ ॥

सान्निध्यात्तकार इति लभ्यते । 'जपरः' तकारः 'जकारं'  
 आप्नोति (४) । यथा, तज्जयानां जयत्वम् । एवम्पर इति किं ।  
 तत् प्रवाते ॥

### नकार एतेषु जकारम् ॥ २४ ॥

एतेष्विति बहुवचननिर्देश्यजं प्रत्यासन्नमेवापेक्ष्य (५) सूत्रद्वय-  
 स्थेषु परनिमित्तेषु सम्प्रत्ययः । तस्मात् 'एतेषु' इति शचक्षजेषु  
 परत इत्यर्थः । 'नकारो जकारम्' आपद्यते । यथा, तेनैवै-  
 नाच्छमयति । शत्वापत्तौ निषिद्धो यो नकारः सोऽत्र चपरत्वेन

१ सामान्योक्तानामिति ६० मु० ।

२ तत्र प्राकृतवैकृतयोरिति ग०, ६० मु० च ।

३ शकारग्रहणवैयर्थ्यात् इति ग०, ६० मु० च ।

४ आपद्यते इति ग०, ६० मु० च ।

५ बहुवचननिर्देशात् प्रत्यासन्नमेवानपेक्ष्येति ग०, ६० मु० च ।

विषयी क्रियते । लोकमायच्चतस्रः । ताञ्छन्दोभिरनु । अप-  
रूपमात्मज् जायते । एवम्यर इति किं । तान् स्तब्धान् ॥

**लपरौ लकारम् ॥ २५ ॥**

द्विवचनसामर्थ्यात् गृहीतो प्रकृतौ तकारनकारौ 'लकारम्' (१)  
आपद्यते, 'लपरौ' । यथा, यत्तोहितं परापतत् । त्रींश्लोकानु-  
दजयत् । लकारः परः (१) याभ्यां तौ लपरौ ॥

**नकारोऽनुनासिकम् ॥ २६ ॥**

अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका इति नकारस्यानुनासिकत्वे  
सिद्धे पुनरत्रापि तत्कथनमनुपपन्नं । तस्मादत्र लक्षण्या  
'नकारः' नाम तत्स्थानी लकार इत्यर्थः । असौ 'अनुनासिकं'  
भजते । पूर्वोक्तमेवोदाहरणम् ॥

**मकारः स्पर्शपरस्तस्य सस्थानमनुनासिकम् ॥ २७ ॥**

'स्पर्शपरः' 'मकारः' 'तस्य' स्पर्शस्य, 'सस्थानमनुनासिकं'  
भजते । यथा, यं कामयेत । शं चमे । तं तेदुश्चक्षाः । तं प्रत्नथा ।  
समानं स्थानं यस्यासौ सस्थानः, तं । स्पर्शः परो यस्मादसौ  
स्पर्शपरः ॥

**अन्तस्थापरश्च सवर्णमनुनासिकम् ॥ २८ ॥**

'च'कारो मकारमन्वादिशति । 'अन्तस्थापरः' मकारस्तस्या

१ ललमिति ग० ।

२ लः पर इति ग०, इ० मु० च ।

अन्तस्थायाः 'सवर्णं' सदृशम्, 'अनुनासिकम्' अनुनासिकधर्म-  
विशिष्टं, भजते । यथा, संयत्ता आसन् । सुवर्णं लोकम् ।  
संवत्सरः । नन्वनुनासिकमित्यनेन सानुनासिकं कथमुपलभ्या-  
वहै<sup>(१)</sup> । उच्यते नितरां परिहारः । यतो धर्मवाचकः शब्दो  
धर्मिणमपि कथयति । शुक्तः पटो नीलमुत्पलमित्यादि<sup>(२)</sup> ॥

न रेफपरः ॥ २९ ॥

अन्तस्थात्वाद्रेफपरस्यापि मकारस्य तत्सवर्णानुनासिका-  
पत्तिः (१) अनेन प्रतिषिद्धाते । 'न' खलु मकारो 'रेफ-  
परः' पूर्वोक्तं भजते । यथा, प्रसम्भ्राजं<sup>(४)</sup> । साम्राज्याय  
सुक्रतुः । रेफः परो यस्मादसौ रेफपरः ॥

यवकारपरश्चैकेषामाचार्याणां ॥ ३० ॥

'च'कारो निषेधान्वादेशकः । प्रकृतो मकारः 'एकेषा-  
माचार्याणां' पक्षे 'यकारपरः' (५) 'वकारपरो वा न सवर्ण-  
मनुनासिकं भजते । यथा, सम् यत्ताः । संवत्सरः ॥

उत्तमलभावात् पूर्वानुनासिक इत्यात्रेयः ॥ ३१ ॥

'उत्तमस्य नकारस्य वा मकारस्य 'लभावात्' लकारापत्तेः,

१ कथं लभ्यते इति ग०, ६० सु० च ।

२ इत्यादिवदिति ग०, ६० सु० च ।

३ तत्सवर्णानुनासिकप्राप्तिरिति ग०, ६० सु० च ।

४ प्रसम्भ्राजं प्रथमसध्वराणामिति ग० ।

५ यकारपरो वेति ख, ग०, ६० सु० च ।

पूर्वस्वरः 'अनुनासिकः' भवतीति 'आत्रेयः' नाम मुनिः, मन्यते ।  
यथा, त्रींलोकान् । सुवर्गं लोकं । उत्तमयोर्लभावः उत्तमल-  
भावः, तस्मात् । सूत्रद्वयमेतदनिष्टम् ॥

**ङपूर्वः ककारः सषकारपरः ॥ ३२ ॥**

'सकारपरः' 'षकारपरः' वा 'ककारः' आगमो भवति,  
'ङकारपूर्वः' । यथा, प्रत्यङ्क् सीमो अतिद्रुतः । प्रत्यङ्क्  
षड्हः<sup>(१)</sup> । एवम्पर इति किं । प्रत्यङ् होतारम् । एवम्पूर्व  
इति किम् । तत् सवितुः । यत् षोडशी<sup>(२)</sup> गृह्यते ॥

**टनकारपूर्वश्च तकारः ॥ ३३ ॥**

'च'कारः सषकारावन्वादिशति । 'टकारपूर्वः' वा 'नकार-  
'पूर्वः' वा 'तकारः' आगमो भवति, सषकारपरः । यथा,  
वषट्त् स्वाहा । विद्वान्त् सीमेन यजते । अनूयाजौ षट्त्  
षडनूयाजावनूयाजौ षट् । एवम्पर इति किं । षट् वा  
ऋतवः । तान् रुद्रा अब्रुवन् ॥

**स्पर्शपूर्वः शकारश्चकारम् ॥ ३४ ॥**

'शकारश्चकारम्' आपद्यते 'स्पर्शपूर्वः' । यथा, शरच्छ्रीनी ।  
एवम्पूर्व इति किं । आशुः शिशानः । स्पर्शः पूर्वः यस्मादसौ  
स्पर्शपूर्वः ॥

१ प्रत्यङ्क् षड्हो भवतीति ख० ग० च ।

२ तत् षोडशीति ख०, ग० च ।

## न मकारपूर्वः ॥ ३५ ॥

‘मकारपूर्वः’ शकारश्चकारं ‘न’ आपद्यते । यथा, सञ्-  
शितं मे ब्रह्म । सञ्श्चवाह (१) । स्पर्शत्वान् मकारस्य तपूर्वं  
शकारे प्राप्तं कृत्वमनेन निषिध्यते । नन्वेतदनुपपन्नं । रेफो-  
ऽपरः (२) इति मकारस्य लोपविधानान्न शकारस्य कृत्वापत्ति-  
निमित्तमस्तीति । मैवं । कृत्वापादकमलोपसूत्रयोश्च कृत्वापादक-  
स्यैव पूर्वत्वात्तत्र पूर्वं पूर्वमिति न्यायेन (३) कृत्वमेव कर्त्तव्यं  
स्यात् । तथासति मकारः स्पर्शपरस्तस्येति शकारे कृत्व-  
मापन्ने (४) सञ्ज्ञितं मे ब्रह्मेति स्यात् । तन्माभूदित्यत्र (५) सूत्रमुप-  
पन्नमेव ॥

## पकारपूर्वश्च वाल्मीकेः ॥ ३६ ॥

‘चकारः’ प्रतिषेधाकर्षकः (६) । ‘वाल्मीकेः’ मते ‘पकारपूर्वः’  
शकारश्च (७) नापद्यते । यथा, अनुष्टुप्शारदी ॥

## व्यञ्जनपरः पौष्करसादेर्न पूर्वश्च जकारम् ॥ ३७ ॥

‘पौष्करसादेः’ मते ‘व्यञ्जनपरः’ शकारः स्पर्शपूर्वः अपि कृत्वं

१ सञ्चवाह सौवर्च न स इति ख० ।

२ अथ मकारलोपः रेफोऽपर इति इ० मु० ।

३ मैवं कृत्वापादकं मलोपापादकात् पूर्वमतस्तत्र पूर्वं पूर्वं प्रथममिति न्यायेनेति  
इ० मु० ।

४ तथासति मकारस्पर्शस्तत्परे शकारे कृत्वमापन्ने इति इ० मु० ।

५ तन्माभूदित्येतदिति ख०, ग०, इ० मु० च ।

६ प्रतिषेधार्थक इति इ० मु० ।

७ ककारमिति ख, ग, इ० मु० च ।

‘न’ आपद्यते । शकारात् ‘पूर्वः’ नकारश्च ‘जकार’ ‘न’ आपद्यते । यथा, आदित्यान् श्मश्रुभिः । पापीयान् श्रेयसे । पूर्व इत्युक्ते नकार इति कथं लभ्यते, जकारापत्तिरस्येति (१) ब्रूमः । प्रसक्तस्यैव प्रतिषेधः (२) । व्यञ्जनं यस्मात् परमिति व्यञ्जनपरः । नैतत् सूत्रद्वयमिष्टं ॥

प्रथमपूर्वो हकारश्चतुर्थं तस्य सस्थानं श्लाघिकौण्डिन्य-  
गौतमपौष्करसादीनां ॥ ३८ ॥

‘प्लाक्षिप्रभृतीनां मते ‘प्रथमसूर्वो हकारः’ ‘तस्य’ प्रथमस्य, ‘सस्थानं’ ‘चतुर्थं’ भजते । यथा, अर्वागधेनं । सरद्ध वा अश्वस्य । तद्धिरण्यं । एवम्पूर्वं इति किं । प्रत्यङ् होतां । हकार इति किं । वाक्त्वा आप्यायतां वषट्ते (१) । तत्ते । प्रथमः पूर्वो यस्मादसौ प्रथमपूर्वः ॥

अविकृत एकेषाम् ॥ ३९ ॥

‘एकेषां’ मते प्रथमपूर्वो हकारः ‘अविकृतः’ भवति । यथा, अर्वाग् धेनं ॥

चतुर्थोऽन्तरे शैत्यायनादीनां ॥ ४० ॥

‘शैत्यायनादीनां’ मते हकारप्रथमयोः ‘अन्तरे’ मध्ये, प्रथम-

१ अकारापत्तिरस्येवेति ख०, ग०, इ० मु० च ।

२ प्रसक्तस्यैव हि प्रतिषेधात् इति इ० मु० ।

३ वषट् ते विष्णो इति ख० ।

सस्थानः 'चतुर्थः' आगमो (१) भवति । यथा, अर्वाग्येन परैः । आदिशब्देन कौहलीपुत्रभरद्वाजस्थविरकौण्डिन्यपौष्कर-सादयो गृह्यन्ते ॥

**मीमांसकानां च मीमांसाकानाञ्च ॥ ४१ ॥**

'च'कारः पूर्वोक्तमन्वादिशति (१) । 'मीमांसकानां' चानन्तरातीतं मतं सम्मतं । पूर्वमेवोक्तमुदाहरणं । मीमांसकानां पूजार्थं पृथक् सूतारम्भः । नैतत् सूत्रत्रय-मिष्टम् ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

**अथ षकारं सकारविसर्जनीयौ ॥ १ ॥**

'अथ' इत्ययमधिकारः । 'सकारविसर्जनीयौ' 'षकारम्' आपद्यत इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः ।

१ चतुर्थागम इति ग०, इ० मु० च ।

२ पूर्वोक्तविधिमन्वादिशति इति ख०, ग०, इ० मु० च ।

स्नानासोदिव्यापोह्ययमुकमू-मो-प्रो-त्री-महि-द्यवि-पद्य-  
वग्रहपूर्वः ॥ २ ॥

स्नानासोदिवि आपोहि अयमु कमु ऊ मो प्रो त्री महि द्यवि  
पदि, इत्येवम्पूर्वोवग्रहपूर्वश्च सकारः षकारमापद्यते । यथा,  
उत स्नानासो दिवि षन्तु<sup>(१)</sup> । स्नानास इति किं । तृतीयस्या-  
मितो दिवि सोम आसीत् । आपो हि ष्टा मयोभुवः । आप-  
इति किं । न हि स्वस्व<sup>७</sup> हिनस्ति । अयमुथ प्रदेवयुः । कमुष्वि-  
दस्य सेनया । अयं कमिति किं । तदु सोम आह । ऊषुण  
ऊतये<sup>(२)</sup> । मोषूण इन्द्र । प्रोष्वस्मै<sup>(३)</sup> । त्रीषधस्था । महि-  
षद्युमत्तमः । य उपद्यविष्ठ । पदिषितां<sup>(४)</sup> । शुचिषदसुः ।  
अयाविष्ठा जनयन् गोष्टीमं द्वितीयं । अवग्रहः पूर्वो यस्मादसौ  
अवग्रहपूर्वः ॥

असदामासिच्च<sup>७</sup>श्च ॥ ३ ॥

असदाम, असिञ्चन्, इत्येतयोः सकारः षकारमापद्यते ।  
यथा, येन कामेन न्यषदामेति । मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन् ।  
'च'कारोवग्रहपूर्वत्वान्वादेशकः । अन्वादेशेन किं । अजायां  
षर्म्मं प्रासिञ्चन् । अवग्रहपूर्वत्वेऽप्यकारेण व्यवेत इत्ययमारम्भः ।

१ षन्तुगन् इति ग० ।

२ ऊर्ध्व ऊषुण ऊतये इति ख० ।

३ प्रोष्वस्मै पुरोरथमिति ख०, ग० च ।

४ पदिषितासमुच्चता यजेवति ख०, ग०, च ।

ननु, लाघवादकारव्यवेतोपीत्येतावतैवालम्, कण्ठोक्त्या किं ।  
उच्यते, ह्रत्स्वसो मयोभूत् इत्यादौ माभूदिति ॥

उपसर्गनिष्पूर्वोऽनुदात्ते पदे ॥ ४ ॥

सर्वानुदात्ते 'पदे' वर्त्तमानः सकारः 'उपसर्गनिष्पूर्वः' वा<sup>(१)</sup>  
षत्वमापद्यते<sup>(२)</sup> । यथा, अश्मनूर्जमिति परिषिञ्चति । इमं वि-  
धामि । साम्राज्येनाभिषिञ्चामि<sup>(३)</sup> । यजमाने प्रतिष्ठापयन्ति ।  
निषसाद धृतव्रतः<sup>(४)</sup> । एतान्युपसर्गपूर्वाणि । निष्पूर्व<sup>(५)</sup> ।  
यथा, निष्टनिहि दुरिता । एवम्पूर्व इति किं । सद्ने सौद<sup>(६)</sup> ।  
वृहतः शर्मणि स्यां । सर्वानुदात्त इति किं । विसौमतः<sup>(७)</sup> ।  
अभिसवना पाहि । पद इति किं । कालार्थं । पदकाले  
अनुदात्त इत्यर्थः ॥

रासःसप्तेऽग्निर्निर्विदुर्मौदुःपायुभिर्वेःसुमतिर्माकिरोयुरा-  
युराभिःसधिर्नकिस्तकारपरो नित्यं ॥ ५ ॥

रासः सप्ते इत्येताभ्यां विशिष्टे अग्निरित्यस्मिन् ग्रहणे निः  
विदुः मौदुः पायुभिः वेः सुमतिः माकिः ईयुः आयुः

१ उपसर्गपूर्वो निष्पूर्वो वेति ख०, ग०, इ० मु० च ।

२ षकारमापद्यते इति ख० ।

३ अभिषिञ्चतीति ग० ।

४ धृतव्रतो वरुण इति ग० ।

५ निष्पूर्वमप्रौति ग० ।

६ सौद समुद्रे इति ख०, ग० च ।

७ विसौमतः सुरुच इति ख०, ग०, च ।

आभिः सधिः नकिः, इत्येतेषु च विसर्जनीयः 'तकारपरः'  
षकारं 'नित्य' आपद्यते । यथा, अविदुष्टरासः । अग्निष्टत्<sup>(१)</sup> ।  
मेध्यश्च सप्ते अग्निष्टत् । एताभ्यां विशिष्ट इति किं । नाके-  
ऽग्निस्ते तनुवं । निष्टपामि गोष्ठं । विदुष्टरत् सपेम । अघ्यकारा-  
दितिवचनादविदुष्टरास इत्युदाहरणं<sup>(२)</sup> । मीदुष्टम शिवतम ।  
पायुभिष्टा शिवेभिः । पायुति किं । त्रिभिस्तिष्ठत्स्तिष्ठति ।  
शोचे वेष्टत् हि यज्वा । सुमतिष्टे अस्तु । स्त्रिति किं । प्रमि-  
तिस्ते देवानामिति शाखान्तरे । माकिष्टे व्यथिराधर्षीत् ।  
इयुष्टे पूर्वतरां<sup>(३)</sup> । आयुष्ट आयुर्दाः<sup>(४)</sup> । आभिष्टे अद्य<sup>(५)</sup> ।  
अपस्वग्ने सधिष्टव । नकिष्टं घ्नन्ति । 'नित्य'शब्दः किमर्थः ।  
ऋकाररेफवति अवग्रहप्रतिषेधं<sup>(६)</sup> वक्ष्यति । अविदुरित्यत्र  
विसर्जनीयस्यावग्रहस्यत्वात् षत्वं नस्यात्तन्माभूदिति कण्ठोक्ति-  
रपि विदुरित्यस्यैव न त्वविदुरित्यस्येति दौर्बल्यात् । तत्सङ्ग्रह-  
णार्थो नित्यशब्द उपयुज्यते<sup>(७)</sup> । अधोषपरस्तस्य संस्थान-  
मित्यस्य पुरस्तादपवादोऽयं ॥

१ अग्निष्टद्विष्वमिति ख०, ग०, च ।

२ इत्युदाहरणमिति ख०, ग०, इ० मु० च ।

३ पूर्वतरामपश्यन् इति ग० ।

४ आयुर्दा अद्य इति ख० ।

५ अद्य गोभिर्निति ख०, ग०, च ।

६ तकारपूर्वो नित्यं तकारपूर्वत्वात्, तकारात् पर इति निमित्तयोर्नित्यशब्दः ।  
अवग्रह इति निषेधमिति ग०, इ० मु० च । अवग्रह इति प्रतिषेधमिति ख० ।

७ प्रयुज्यते इति ख०, ग०, इ० मु० च ।

अथ न ॥ ६ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । ‘न’ इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः ॥

अवर्णव्यञ्जनशकुनिपत्न्युतुमृत्युमलित्त्ववृहस्पतिपूर्वः ॥ ७ ॥

‘अवर्ण’पूर्वो ‘व्यञ्जन’पूर्वश्च शकुनि पत्नी ऋतु मृत्यु मलित्त्व वृहस्पति, इत्येवम्पूर्वश्च सकारः षकारं नापद्यते । यथा, अन्तरिक्षसम् (१) । अवग्रहपूर्वत्वात् प्राप्तिः । आसिञ्चस्व । उपसर्गपूर्वत्वात् प्राप्तिः । ऋक्सामे वै । शकुनिसादेन रथं । पत्नीसंयाजानुष (२) । ऋतुस्था स्तस्य (३) । मृत्युसंयुत इव । नैनं मलित्त्वसेना विन्दति । वृहस्पतिसुतस्य ते । अवग्रहपूर्वत्वा-  
देषां प्राप्तिः ॥

ऋकाररेफवनि ॥ ८ ॥

ऋकारश्च रेफश्च ऋकाररेफौ, तावस्मिन् स्त इति ऋकार-  
रेफवत् तस्मिन् पदे वर्त्तमानः सकारः षकारं नापद्यते । यथा,  
विष्टजते शान्त्यै । उपसर्गपूर्वत्वात् प्राप्तिः । तस्मात् सविस्त्रस्यः ।  
अवग्रहपूर्वत्वात् प्राप्तिः ॥

अवग्रहः ॥ ९ ॥

‘अवग्रह’स्थः, सकारः षकारं ना पद्यते, उपसर्गपूर्वश्च ।

१ दुरोणसत् । आसाद्याग्निं मन्यति इति ख०, चिह्नितपुलकेधिकः पाठः ।

२ पत्नीसंयाजा ऋचमनूचेति ख० ।

३ ऋतुस्थास्तस्य वसन्त इति ख० ।

अवग्रह इत्यवग्रहस्यो लभ्यते । मच्चाः क्रीशन्तीत्यत्र मच्चस्था यथा । यथाच स्थूलो जानातीति स्थूलदेहस्थः । उदाहरणानि । तस्यां देवा अधिसंवसन्तः । अभिसमगच्छन्तेति । यज्ञानामभिसंविदाने ॥

### सवस्थानं ॥ १० ॥

‘सव’ ‘स्थान’ इत्येतयोः सकारः षकारं नापद्यते । सवेति । पदैकदेशो बहूनां पदानामर्थः (१) । यथा, अग्निसवश्चित्यः । अनुसवनं पुरोडाशानां (२) । सवने सवनेभिष्टुह्णाति । प्रसवा-  
य सावित्रः । गच्छ गोस्थानं ॥

### न धिपूर्वे ॥ ११ ॥

सवः स्थानमित्येतयोः सकारे ‘धिपूर्वे’ निषेधः ‘न’ प्रसरति । यथा, अधिषवणमसि । अधिषवणे जिह्वा । अधिष्ठानमारम्भणम् । धोत्ययं वर्णः पूर्वो यस्मादसौ धिपूर्वः, तस्मिन् ॥

सन्तानेभ्यःसप्ताभिःसम्मितास्तनांसीतस्पशःसक्  
सनिसनिःसनीःसमेयःसत्त्वासस्यायै ॥ १२ ॥

सन्तानेभ्यः सप्ताभिः सम्मितां स्तनां सीतं स्पशः सक सनि-  
सनिः सनीः समेयः सत्त्वा सस्यायै, एतेषु सकारः षकारना-  
पद्यते । यथा, परिसन्तानेभ्यः स्वाहा । त्रिसप्ताभिः पशुकामस्य ।  
वेदिसम्मितां मिनोति । द्विस्तनां करोति । अनुसीतं वपति ।

१ बहुपदानामर्थ इति ख०, इ० मु० च ।

२ पुरोडाशा इति ग० ।

तनू पातः प्रतिस्पर्शः । सगिति पदैकदेशो बह्वनाम् <sup>(१)</sup> । यथा,  
पश्चात् पृश्निसक्थो भवति । पृश्निसक्थास्त्रयो हैमन्तिकाः ।  
पृश्निसक्थमालभेत <sup>(२)</sup> । पृश्निसक्थाय स्वाहा । तस्मादेत-  
न्नोसनि । असिस्तनयितुसनिरसि । वृष्टिसनीरुपदधाति ।  
सन्नित्येतावतैव सिद्धे किमखिलपदपाठेन । मृधा वा एषोभिषणः,  
निषण्णाय स्वाहा, इत्यादौ माभूदिति । सुसभेयो य एवम् ।  
अभिस त्वा सहोजाः । सुसस्यायै सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः ।  
सन्तानेभ्यः सत्त्वा इत्येतयोरुपसर्गपूर्वत्वात् प्राप्तिः । सर्व्वेषामन्ये-  
षामवग्रहपूर्व्वत्वात् ॥

न खरस्पर्द्धास्त्रीमसाहस्रसारथिस्फुरन्तीस्तुब्ज्योति-  
रायुश्चतुःपूर्व्वस्तोः ॥ १३ ॥

खर स्पर्द्धा स्त्रीम साहस्र सारथि स्फुरन्ती स्तुप्, इत्येतेषु  
सकारः ज्योतिः आयुः चतुः, एवम्पूर्व्वश्च 'स्तो' इत्यत्र सकारः ऋ-  
काररेफवति अवर्णव्यञ्जन इति चोक्तं निषेधं 'न' आपद्यते, किन्तु  
षत्वं प्रतिपद्यत इति प्रतिप्रसवार्थोयं 'न'कारः । यथा, अवनि-  
ष्वरा । विष्पर्द्धा छन्दः । उपसर्गपूर्व्वत्वादनयोः प्राप्तिः । सुष्टरीमा  
जुषाणा । ग्रहणस्य चेदिति वचनादकारगृहीतं साहस्रमने-  
कार्थम् । यथा, त्रिषाहस्रं चिन्वीत । द्विषाहस्री वा असौ <sup>(१)</sup> ।  
कामयते सुषारथिः । विष्फुरन्ती अमितान् । सुष्टुप् छन्दः ।

१ बह्वपादानार्थ इति ६० मु० ख०, च । बह्वनां पदानामिति ग० ।

२ पृश्निसक्थमालभेत ग्रामकाम इति ख० ।

३ असौ लोक इति ग० ।

ज्योतिष्टोमं प्रथमम् । आयुष्टोमं तृतीयमुपयन्ति । चतुष्टोमी भवेत् । स्तरीमादीनामेषामवग्रहपूर्वत्वात् प्राप्तिः । ज्योति-  
रादिपूर्वत्वेन किं । यद् अक्षया स्तोमीयाः । स्तो इति किं ।  
चतुस्तनां करोति । ज्योतिस्त्वा अस्याः ॥

तर्हाँस्तस्मिंस्त्र्योकांश्चिद्वाँस्ताँस्त्र्योयुष्मानूङ्वाँन-  
म्बकानृतूनश्मन्क्वण्वन्पितृन्नान्कपालाँस्तिष्ठन्नाद्युदात्ते  
नेमिर्देवान्त्सवनेपशूँस्तकारपरः सकारं प्राकृतो नित्ये  
प्राकृतो नित्ये ॥ १४ ॥

तर्हान् तस्मिन् लोकान् विद्वान् तान् त्रीन् युष्मान् ऊङ्वाँन्  
अम्बकान् ऋतून् अश्मन् क्ण्वन् पितृन् अनान् कपालान् तिष्ठन्  
'आद्युदात्ते' 'तिष्ठन्' ग्रहणे, नेमिर्देवान् सवनेपशून्, एतेषु ग्रह-  
णेषु 'प्राकृतः' नकारः 'नित्ये' पदे, वर्त्तमानः 'तकारपरः'  
'सकारम्' आपद्यते । यथा, शततर्हाँस्त्वहन्ति । तस्मिंस्त्वाद्-  
धामि । इमानेव लोकाँस्तीर्त्वा । विद्वाँस्त्रैधातवीयेन यजेत ।  
ताँस्ते दधामि जम्भयोः । त्रीँस्तृचाननु । युष्माँस्तेनु । ऊङ्वाँ-  
स्तानुपब्दिमतः । चाम्बकाँस्तृतीयसवनम्<sup>(१)</sup> । ऋतूँस्तन्वते<sup>(२)</sup> ।  
अश्मँस्ते क्षुत् । पुनः क्ण्वँस्त्वा<sup>(३)</sup> । पितृँस्तनुरिति<sup>(४)</sup> ।

१ सवनमकुर्वतेति ख०, ग०, च ।

२ ऋतूँस्तन्वते कवय इति ख० । ऋतूँस्तन्वते कवयः प्रजानतीरिति ग० ।

३ क्ण्वँस्त्वा पितरमिति ग० ।

४ पितृँस्तनुरिति प्रजा इति ख० ।

प्राणांस्तस्यान्तपन्ति । अपिबिहृतमिति वचनादेतद्भवति । द्वाद-  
 शकपालांस्तृतीयसवने । त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठति । आयुदा-  
 त्त इति किं । न प्रत्यतिष्ठन्तावसुकोसि । अप्यकारादिति  
 प्राप्तिः । नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसि । नेमिरिति किं । जात-  
 वेदो वपया गच्छ देवान् त्वंहि । मध्यन्दिने सवने पशून्स्तृतीय-  
 सवने । सवन इति किं । प्रजां पशुन्तेनावर्द्धत । तकारपर  
 इति किं । तस्मिन् प्रजापतिः <sup>(१)</sup> । प्राकृत इति किं । तान्  
 प्रेरय । प्राकृतोयं नकारो मकारस्पर्शपर इति प्राप्तत्वात् ।  
 नित्ये तकारऽत किं । विद्वान् सोमेन यजते । अनित्योयन्त-  
 कारः । यतः पदसमये नास्ति । तकारः परो यस्मादसौ,  
 तथोक्तः ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथ नकारोण कारं ॥ १ ॥

अथेत्यधिकारः । नकारो णकार इत्येतदधिकृतं वेदि-  
 तव्यम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः ।

पुषू कृधिसुवः समिन्द्रास्थूर्युरुवाः षट् त्रिग्रामनिष्पृज्वः ॥ २ ॥

पुषू कृधिसुवः समिन्द्रः अस्थूरि उरुवाः षट् त्रिः ग्रामः,

१ प्रजापतिलोकान् द्रविणावतः कुरुते इति ख०, चिह्नितपुस्तके धिकः पाठः ।

निः, एवम्पूर्वो नकारो णकारमापद्यते । यथा, ऊर्द्धं ऊष्णं  
ऊतये । इन्द्रो धर्त्ता गृहेष्वित्यत्र णत्वं न भवति, पदग्रहणेष्विति-  
वचनात् । मोषूण इन्द्र । सुसू इत्येतयोर्ग्रहा षत्वं नास्ति तदा  
णत्वनिषेधार्थम् । वैकृतग्रहणं यथा, सुन ऊतये । सून इन्द्रः ।  
ब्रह्मणा कृधि सुवर्णं शुक्रं । कृधीति किं । सुवर्नं शुक्रं स्वाहा ।  
समिन्द्र णो मनसा । समिति किं । वर्त्तयेन्द्र नईन्द्र ।  
अस्थूरिणो गार्हपत्यानि सन्तु । उरुकदुरुणस्कृधि । तस्मा-  
हार्णाम वो हितं । षष्ठवत्यै स्वाहा । त्रिणवस्तोमी वसूनां ।  
ग्रामणीयं प्राप्नुवन्ति (१) । निर्णे निजति ततोऽधि । विसर्गेण किं ।  
निर्णे रयिं सुभोजसं ॥

### हन्यादुष्यमानञ्च ॥ ३ ॥

चकारो निष्पूर्वत्वमन्वादिशति । निःशब्दोत्तरयोर्हन्यादुष्य-  
मानमित्येतयोर्ग्रहणयोर्नकारो णकारमापद्यते । यथा, योनेर्गर्भं  
निहंण्यात् । निरुष्यमाणमभिमन्त्रयेत् । अन्वादेशः किमर्थः ।  
न निहन्यान्न लोहितं (१) ।

### पारोपरिपरीप्रपूर्वः ॥ ४ ॥

पारी परि परी प्र, एवम्पूर्वो नकारो णकारमापद्यते ।  
यथा, पारीणहृष्येसे । परि णो रुद्रस्य (१) । वीरवन्तं परी-  
णसं । प्रणो देवो सरस्वती ॥

१ ग्रामणी राजन्य इति ग० ।

२ रुद्रस्य हेतिरिति ख० ।

३ लोहितं कुर्यादिति ख०, ग० च ।

## अवर्णव्यवेतोऽपि ॥ ५ ॥

अपिशब्दः पर्याद्यन्वादेशकः<sup>(१)</sup> । पर्यादिपूर्वा नकारोऽवर्णव्यवहितोपि<sup>(२)</sup> एत्वं भजते । यथा, अग्रं पर्यणयन्<sup>(३)</sup> । पर्याणीयाहवनीयस्य । प्राणाय स्वाहा । अनुप्राण्यात्<sup>(४)</sup> । अवर्णव्यवेत इति किं । परिमिनुयात्<sup>(५)</sup> । प्रमिनाम व्रतानि ।

## वाहनउह्यमानोयानमयन्यवेनवच्च ॥ ६ ॥

वाहनः, उह्यमानः, यानं, अयन्, यवेन, वन्, एषु<sup>(६)</sup> ग्रहणेषु चकाराकृष्टपूर्वेषु<sup>(७)</sup> नकारो एत्वं भजते । यथा, प्रवाहणे वक्त्रिरसि<sup>(८)</sup> । प्रेति किं । परिमिनुयात् । प्रोह्यमाणोऽधिपतिः<sup>(९)</sup> । प्रयाणमन्वये<sup>(१०)</sup> । अयन्नितिपदैकदेशो बह्वपादानार्थः । तस्मादादित्यः प्रायणीयः । प्रायणीयं कार्यं । प्रायणमेषा प्रतिष्ठा<sup>(११)</sup> । प्रायणीयस्य पुरोऽनुवाक्याः । प्रणी-

१ पर्याद्यन्वादिशतीति ग०, १० सु० च । ७ चकाराकृष्टपूर्वेष्विति ग०, १० सु० च ।

२ अवर्णव्यवेतोपीति ग०, १० सु० च ।

३ अग्रं पर्यणयतेति ख० ।

४ अनुप्राण्यात् प्रथमामिति ख० ।

५ परिमिनुयात् सप्तेति ख० ।

६ एतेष्विति ख०, ग०, १० सु० च ।

८ प्रवाहणे वक्त्रिरिति ग० ।

९ प्रोह्यमाणेधिपतिरिति ग० ।

१० प्रयाणमन्वये इत्ययुरिति ग० । यस्य

प्रयाणमन्वय इत्ययुरिति ख० ।

११ योवै यज्ञस्य प्रायणं प्रतिष्ठामिति ख० ।

येरन्(१) । वन्नितिपदैकदेशो बह्वपादानार्थः । प्रयवेण पञ्च(२) ।  
यदि वा तावत् प्रवृणं(३) । अन्वादेशेन किं । असि हव्यवाहनः ।  
उदयनं वेद ॥

### प्रापूर्वश्च ॥ ७ ॥

चकाराकृष्टवन्नित्यत्र ग्रहणे(४) नकारः प्रा इत्येवम्पूर्वो  
णकारं भजते(५) । यथा, प्रावृणंभिः सृजोषसः ॥

### इन्द्रोऽयजुःपूर्वं एनं केन ॥ ८ ॥

इन्द्रः, अयजुः, इत्येवम्पूर्वयोरेनं केन इत्येतयोर्नकारो एत्वं  
भजते । यथा, इन्द्र एणं प्रथमः । अयजुष्केण क्रियते । एव-  
म्पूर्वं इति किं । रुद्र एनं भूत्वा । ब्रह्मवादिनः केन(६) । एनं  
केनेति किं । इन्द्रो नेषदति(७) ॥

### नृश्रीपूर्वो मनाः ॥ ९ ॥

नृ श्री इत्येवम्पूर्वो मना इत्येवं नकारो णकारं(८) भजते ।

१ प्रायणीयेहन्निति ख०, ग० च ।

२ तासामुपयन्ति प्रयवेणेति ख० ।

३ आहवनीयात् प्रवृणं स्यादिति ग०,

चिह्नितपुस्तकेधिकः पाठः ।

४ चकाराकृष्टवन्नितिग्रहणे इति ग० ।

५ चकाराकृष्टे वन्नितिग्रहणे इति इ० मु० ।

६ एत्वं भजते इति ख०, ग०, इ० मु० च ।

७ केन तदजामोति ख०, ग० च ।

८ नेषदतिदुरितानि विन्वा इति ख० ।

९ एत्वमिति ख०, ग०, इ० मु० च ।

यथा नृमणा अजस्रं<sup>(१)</sup> । श्रीमणाः शतपयाः । एम्पूर्व इति किं । सुमना उपागहि ॥

अङ्गानामोने-गानि-गानां-ग्यानि-यामेन ॥ १० ॥

अङ्गानां, ओने, गानि, गानां, ग्यानि, यामेन, एषु<sup>(२)</sup> नकारः संहितायां णत्वं भजते<sup>(३)</sup> । यथा, यत्राङ्गाणां समव-  
द्यति । आयुषि दुरोणे । अतिदुर्गाणि विश्वा<sup>(४)</sup> । पुरोगाणां  
चक्षुषे । सुवर्ग्याण्यासन् । अन्तर्यामिणान्तरधत्त ॥

रषःपूर्वा हवन्यक्तेहन् ॥ ११ ॥

हवनी, अक्ते, हन्, एषु<sup>(५)</sup> ग्रहणेषु नकारो रेफपूर्वः रष इत्येवम्पूर्वा वा णत्वं भजते । यथा, अग्निहोत्रहवणी च ।  
शरद्वपराह्णे । हन्निति पदैकदेशग्रहणं<sup>(६)</sup> बह्वपादानार्थः ।  
रक्षोहणः<sup>(७)</sup> । वैष्णवान् रक्षोहणः<sup>(८)</sup> । वृत्रहणं पुरन्दरं ।  
एवम्पूर्व इति किं । साङ्ग एवास्मै । बलगृहणः ॥

रूपूर्वा मयान्यनी ॥ १२ ॥

मयानी, अनी, इत्यत्र रूपूर्वा नकारो णत्वं भजते । यथा,

१ नृमणा अजस्रमिन्वान इति ख० ।

५ एतेष्विति ग० ।

२ एतेष्विति ग०, इ० सु० च ।

६ पदैकदेश इति ख०, इ० सु० च ।

३ णत्वसामभजते इति ख० ।

७ रक्षोहणमिति ग० ।

४ स नः पर्षदतिदुर्गाणि विश्वा इति ग० । ८ वैष्णवो रक्षोहणौ इति ख०, ग० च ।

दारुमयाणि पात्राणि । त्वेवसूनि पूर्वणोक्त<sup>(१)</sup> । एवम्पूर्व इति किं । यानि मृन्मयानि<sup>(२)</sup> । अग्नयेनीकवते । रेफग्रहणेन किं । खनीकसन्दृक् ॥

### वाघाषपूर्वस्तुष्टं ॥ १३ ॥

वाघा इत्येवम्पूर्वः षकारपूर्वश्च तकारः, ठकारमापद्यते<sup>(३)</sup> । दार्व्वाघाट इति, दारु आघातः । आयुष्ट आयुर्धाः<sup>(४)</sup> । वाघा इति किं । प्रघात आदित्यानां । षपूर्व इति किम् । अग्निस्ते तेजः ॥

### यश्च ठं ॥ १४ ॥

चकारः षकारपूर्वत्वाकर्षकः । थकारः षकारपूर्वः, ठकारं भजते । यथा, गोष्ठं मा । एवम्पूर्व इति किं । गच्छ गोस्थानं ॥

### न तकारपरः ॥ १५ ॥

वाघाषादिविधिरनधिकृतत्वादुत्पन्नप्रध्वंसी । तस्मादत्र नाद्यं निषेधः<sup>(५)</sup> । किन्तु प्रकृतौ णत्वविधिरनेन विषयीक्रियते । तकारपरो नकारो णत्वं नापद्यते । यथा, पर्यन्तरिक्षात् । पारीपरिपरीप्रपूर्वः, अवर्णव्यवेतीपीत्यादिभ्यां<sup>(६)</sup> प्राप्तिः ॥

१ पूर्वणोक्त इति ख, ग० च ।

४ आयुर्धा अग्रे इति ग० ।

२ मृन्मयानि साक्षादिति ख०, ग० च ।

५ नाद्यं विशेष इति ग० ।

३ ठकारं भजते इति इ० मु० ।

६ अवर्णव्यवेतीपि इत्याभ्यामिति ख०,

इ० मु० च ।

नह्यतिनूनंनृत्यन्त्यन्योन्याभिरन्यान्यन्तश्चान्तश्च ॥ १६ ॥

चकारो निषेधाकर्षकः । नह्यति, नूनं, नृत्यन्ति, अन्यः, अन्याभिः, अन्यानि, अन्तश्च, एतेषु ग्रहणेषु नकारः, पदान्तश्च नकारो णत्वं<sup>(१)</sup> न भजते । यथा, वाससा प॒र्या॒नह्यति । अवर्ण-  
व्यवेतोपीति प्राप्तिः । प्रनूनं पूर्णवृत्तः । परि॒नृत्यन्ति<sup>(२)</sup> ।  
प्रान्यः शृणु सति । प्रान्याभिर्यच्छति<sup>(३)</sup> । प्रान्यानि पा॒ता॒णि<sup>(४)</sup> ।  
पा॒सीपरिपरीप्रपूर्वं इत्येषां प्राप्तिः । अनित्येतावता सिद्धे, अन्या-  
न्याभिरन्यानीति किं । प्रतिपदपाठेन अनुप्राण्यात् प्रथमा-  
मित्यत्र नैष निषेधः प्रसरति । पदान्ती नकारो णत्वं न भजते ।  
यथा, व॒त्र॒हृन्च्छू॒रु वि॒द्वान् । रषःपूर्वं इति प्राप्तिः ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अथ प्रथमः ॥ १ ॥

अथेत्ययमधिकारः । प्रथम इत्येदधिकृतं वेदितव्यम्, इत  
उत्तरं यद्वक्ष्यामः । विसर्जनीयपर्यन्तायमधिकारः ॥

१ पदान्तश्च णत्वमिति ग० इ० मु० च ।

२ यच्छत्वन्वयैरिति ग० ।

३ मार्जालोयं परिनृत्यति इति ख० ।

४ पाताणि युज्यन्त इति ख० ।

## उत्तमपरं उत्तमं सवर्गीयं ॥ २ ॥

उत्तमपरः प्रथम आत्मनः सवर्गीयमुत्तममापद्यते । यथा, वाङ् आसन् । षष्ठवत्यै स्वाहा । तन्महेन्द्रस्य । एवम्पर इति किं । वाक्त्वाप्यायतां । प्रथम इति किं । इमां नीवाच<sup>(१)</sup> । उत्तमः परो यस्मादसौ स उत्तमपरः ॥

## तृतीयं स्वरघोषवत्परः ॥ ३ ॥

स्वरपरो घोषवत्परश्च प्रथमः, सवर्गीयं तृतीयमापद्यते । यथा, ऋधगयाडृधगुत । यद्वै होतेत्यादि । स्वराश्च घोषवन्तश्च स्वरघोषवन्तः । ते परे यस्मादसौ स तथोक्तः ॥

## ककुच्च मकारपरः ॥ ४ ॥

ककुदित्यस्मिन् ग्रहणे अन्त्यो वर्णो मकारपरः, चकाराकृष्टं तृतीयं सवर्गीयमापद्यते<sup>(२)</sup> । यथा, ककुद्भान् प्रतूर्त्तिः<sup>(३)</sup> । ककुदिति किं । य उच्चाद्येत् । एवम्पर इति किं । ककुच्चन्दः<sup>(४)</sup> । मकारः परो यस्मादसौ मकारपरः । उत्तमपरं उत्तमं सवर्गीयमित्यस्यायमपवादः ॥

१ वाचं व्याकुर्वितेति इति ख० ।

२ प्रतूर्त्तिर्वाजसान्त इति ग० ।

३ सवर्गीयं तृतीयमापद्यते इति

४ ककुच्चस्मिन् इति ग० ।

ख०, ग०, इ० मु० च ।

## अथ विसर्जनीयः ॥ ५ ॥

अथशब्दे। विसर्जनीयं लक्ष्यत्वेनाधिकरोति, इत उत्तरं यदुच्चाते । अथ स्वरपरो यकारमित्यवधिभूतोऽयमधिकारः ।

## रेफमेतेषु ॥ ६ ॥

स्वरेषु घोषवत्सु च परतः<sup>(१)</sup> विसर्जनीयो रेफमापद्यते । यथा, तद्ग्निराह । आशोम<sup>१</sup> जर्ज<sup>१</sup> । एतेष्विति<sup>(२)</sup> बहुवचना-न्तस्य सर्वनाम्नो निर्देशात् स्वरघोषवतां परनिमित्तमुपादानं । तेषामेव प्रकृतत्वात् । एतेष्विति किं । अग्निश्चम इन्द्रश्च मे ।

## न रेफपरः ॥ ७ ॥

रेफपरो विसर्जनीयो रेफनापद्यते । यथा, सुवो रोहाव । अहोरात्रे<sup>(३)</sup> । घोषवत्वाद्रेफस्य पूर्वविधिः प्राप्तः<sup>(४)</sup> । रेफः परो यस्मादसौ रेफपरः ॥

ङ्गारभार्वाह्वारविभरजीगरकरनन्तर्विवःसुवःपुनरहरहः-  
प्रातर्वस्तःशमितःसवितःसनुतस्तनुतस्तोतर्ह्यातःपितर्मातर्य-  
ष्टरेष्टर्नेष्टस्त्वष्टः ॥ ८ ॥

ह्वाः, अभाः, वाः, हाः, अविभः, अजीगः, अकः, अनन्तः,  
विवः, सुवः, पुनः, अहरहः, प्रातः, वस्तः, शमितः, सवितः, सनुतः,

१ पर इति ख० ।

२ स्वरेष्वितीति ग० ।

३ रेवती रमध्वमिति ग, चिह्नितपुस्तके-  
धिकः पाठः ।

४ पूर्वविधितः पाप्निरिति ख० ।

स्तनुतः, स्तोतः, होतः, पितः, मातः, यष्टः, एष्टः, नेष्टः, त्वष्टः,  
एतेषु विसर्जनोयो रेफमापद्यते, स्वरघोषवत्परः । यथा, माह्वा-  
मिचस्य<sup>(१)</sup> । योनावभाकृखा । तस्माद्द्वार्णाम वो हितं । मा मे  
प्र हारस्ति वा इदं । अविभस्तन्तमविभरविभस्तं । ओषधीरजीग-  
रजीगरोषधीरोषधीरजीगः, अजीगरित्वजीगः । देवत्राकर-  
जन्तोरिण । करावरनुदात्ते पदे इति वक्ष्यति । तेनैतदपि<sup>(२)</sup>  
सिध्यति, अग्र्यकारादितिवचनादिति चेत् । मैवं । अनुदात्तेऽकः-  
शब्दे तद्भवति । इदन्त्वयत्वरार्थमपि<sup>(३)</sup> । यथा, अर्वाकरकर-  
वर्वाकर्कः<sup>(४)</sup> आद्युदात्तस्वरोयम्<sup>(५)</sup> । यज्ञपरुषोनन्तरित्वै<sup>(६)</sup> ।  
अन्तरनाद्युदात्ते इति वक्ष्यति । तस्मादन्कारादि चेतिवचनात्  
सिद्धातीति चेत् । मैवं । अनाद्युदात्ते तद्भवति । आद्युदात्त-  
स्वग्रमपि ग्रहणं<sup>(७)</sup> । च विवर्विवश्च च विवः, विवरिति विवः ।  
सुवरसि सुवर्मे<sup>(८)</sup> । पुनरासद्य सदनम् । अहरहर्हविर्धानिनां ।  
अहारहरित्यनिङ्यान्तो निषिध्यते<sup>(९)</sup>, इत्येवंरूपस्यायं निय-  
मः<sup>(१०)</sup> । प्रातरुपसदः । दोषा वस्तुर्द्विधा वयम् । हवीः शमित-

१ दृष्टस्व माह्वावसूनामिति ख० ।

० आद्युदात्तस्वग्रमिति ख० । आद्यु-

२ तेनैव तदपि इति ख०, ग० च । तेनैवैत-

दात्तमिदं ग्रहणमिति ग० । आद्युदा-

दपि इति इ० सु० ।

नार्थमिदं ग्रहणमिति इ० सु० ।

३ अयत्वरार्थमिति ग०, इ० सु० च ।

८ सुवर्मे यच्छेति ख०, ग० च ।

४ अर्वाकर्कः सलोकः सुकृतं पृथिव्या

९ अहरहरनोङ्यांश्चो निषिध्यते

इति ख, चिह्नितपुल्लकेधकः पाठः ।

इति क० । अहरहरिति अननिङ्-

५ आद्युदात्तस्वित्त्वमिति ग०, इ० सु० च ।

ग्यान्तो निषिध्यते इति ग० ।

६ यज्ञपरुषोनन्तरित्वै इति ख० ।

१० एवंरूपस्य नायं नियम इति ग०,

इ० सु० च ।

रिति<sup>(१)</sup> । देव सवितरेतत्ते । द्वेषः सनुतर्युयोतु<sup>(२)</sup> । स्तनुत-  
रिति<sup>(३)</sup> शाखान्तेरे । एतत् स्तोतरेतेन । होतर्थ्यदिष्ट सुक्रतो  
दमूना । मरुतां पितः पितर्मरुतां मरुतां पितः । पृथिवी  
मातर्मा मा हिंसोः । अग्ने यष्टरिदं नमः । अशीयेष्टरेष्टरशी-  
याशीयेष्टः । नेष्टः पत्नीं पत्नीं नेष्टर्नेष्टः पत्नीं । शिवस्त्वष्टरिहा-  
गहि । स्वरघोषवत्पर इति किं । अविभस्तं भूतानि पुनस्ते मैषां ।  
अवर्णपूर्वस्तु लुप्यत इति क्वचिल्लोपप्राप्तिः । अथ स्वरपरो यका-  
रमिति क्वचिद्यकारप्राप्तिः<sup>(४)</sup> । ओकारमः सर्वोकारपर इति  
क्वचिदोत्वप्राप्तिः<sup>(५)</sup> । ता एताः प्राप्तीः प्रतिषेडुं द्वारभारा-  
द्यारम्भः ॥

### करावरनुदात्ते पदे ॥ ९ ॥

कः, आवः, इत्येतयोर्विसर्जनीयः पदकाले अनुदात्ते पदे  
वर्त्तमानः स्वरघोषवत्परो रेफमापद्यते । यथा, मिथुयाक-  
र्भागधेयं । सुरुचो वेन आवः, आवरित्यावः । अनुदात्त इति  
किं । कोस्येश्वरः । आ वो वाजेषु यज्जनाः<sup>(६)</sup> । एवम्पर इति  
किं । अभियाम कः समष्ट्यै ॥

### अन्तरनाद्युदात्ते ॥ १० ॥

अन्तरित्यस्मिन् पदे अनाद्युदात्ते विसर्जनीयः<sup>(७)</sup> स्वरघोषवत्-

१ हवीः३ शमितरिति इति ख० ।

४ क्वचिद्यत्वप्राप्तिरिति ग०, इ० सु० च ।

२ आराचिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु इति

५ क्वचिदोकारप्राप्तिरिति ख० ।

ख० ग०, च ।

६ आ वो वाजेषु यज्जनेति ख०, ग० च ।

३ सनुतरिति ख० ।

७ स विसर्जनीय इति ख० ।

परो रेफमाप्नोति<sup>(१)</sup> । यथा, अन्तरग्नेरुचा<sup>(२)</sup> । अग्निमन्त-  
र्भविष्यन्ती । अन्तर्यामि मघवन् । अनाद्युदात्त इति किं । एषो-  
न्तोन्तं मनुष्यः । एवम्पर इति किं । अन्तस्ते दधामि । अन्तोदात्त-  
इति वक्तव्ये बहुस्वरत्वं बहुपादानार्थं । अन्यथा ह्यन्तोदात्तस्यैव  
(<sup>३</sup>)स्यात् । इह तु न स्यात् । अन्तर्वेदि मिथुनौ<sup>(४)</sup> । अन्त-  
र्यामि मघवन् । आदावुदात्तः<sup>(५)</sup> यस्य तत् आद्युदात्तं, न आद्यु-  
दात्तं अनाद्युदात्तं, तस्मिन् ॥

### आवृत्परः ॥ ११ ॥

आवृत् इत्येवम्परो विसर्जनीयो रेफमाप्नोति<sup>(६)</sup> । यथा,  
जिन्वरावृत् स्वाहा । उग्ररावृत् स्वाहा । भीमरावृत् स्वाहा ॥

### इतिपरोऽपि ॥ १२ ॥

अपिशब्द आवृत्परत्वकार्थमन्वादिशति<sup>(७)</sup> । असौ विस-  
र्जनीयः, इतिपरो रेफमाप्नोति<sup>(८)</sup> । इति श्रुतः श्रुतरितीति  
श्रुतः<sup>(९)</sup> । अन्वादेशः किमर्थः । हवनश्रुतः<sup>(१०)</sup> । इति  
परः<sup>(११)</sup> यस्मादसौ इतिपरः ॥

१ रेफमापद्यते इति ग०, ६० मु० च ।

२ अन्तरग्नेरुचा तमिति ख०, ग० च ।

३ अन्यथा तन्तोदात्तस्यैव स्यादिति  
६० मु० ।

४ मिथुनौ सश्वत इति ख० ।

५ आदिबुदात्त इति ख० ।

६ रेफमापद्यते इति ख० ।

(७) आवृत्परं विसर्जनीयमन्वादिशति

इति ग०, ६० मु० च । आवृत्परं विस-

र्जनीयं चान्वादिशतीति ख० ।

८ रेफमापद्यते इति ख० ।

९ इति श्रुतिरिति श्रुत इति ग० ।

इति श्रुतिः श्रुतरितीति श्रुत इति ख० ।

१० ऋतुभिर्हवनश्रुत इति ग० । हव-

नश्रुतो हवं हवनश्रुत इति ख० ।

११ इतिः पर इति ६० मु० ।

## अक्षरहःसुवरनिङ्ग्यान्तः ॥ १३ ॥

अहाः, अहः, सुवः, एतेषु<sup>(१)</sup> विसर्जनीयोऽनिङ्ग्यान्तः  
 स्वरघोषवत्परो रेफमापद्यते<sup>(२)</sup> । यथा, अहार्जातवेदः<sup>(३)</sup> । अह-  
 र्देवानामासीत्<sup>(४)</sup> । सुवर्देवाः अगन्म । अनिङ्ग्यान्त इति किं ।  
 अभिपूर्वं च अहा भवन्ति । प्रत्यङ् षडहो भवति<sup>(५)</sup> । देवसुव  
 इति देवसुवः । एवम्पर इति किं । एवमुत्तममहः स्यात्<sup>(६)</sup> ।  
 सुवश्च मूर्धा च । द्वारभारादिसूत्रे हारित्यनेन ग्रहणेन<sup>(७)</sup>  
 अहाःशब्दस्य अप्यकारादितिवचनाद्रेफसिद्धौ सत्यामत्र पुनर्वचन-  
 मिङ्ग्यान्तस्य अहाःशब्दस्य प्रतिषेधार्थः । नन्वत्रैव हारिति  
 वक्तव्यं, अप्यकारादितिवचनेन कार्यसिद्धेः, न तु तत्र गौरव-  
 दोषापत्तेरिति चेत्<sup>(८)</sup> । मैवं । अनिङ्ग्यान्त इत्युक्तेरनिङ्-  
 ग्यान्तत्वमपि<sup>(९)</sup> सम्भावनीयं । तच्च हारित्येवंरूपे ग्रहणे  
 नास्तीत्यत्रेदं विशेषणमनर्थकं स्यात् । तथाप्येवंरूपे माभूत् ।  
 अप्यकारादित्वे भवतोत्यन्यः पक्षः<sup>(१०)</sup> । न तु सरल इति सूत्रे  
 हारिति ग्रहणमुपयुज्यते<sup>(११)</sup> ॥

१ एतेषु पदेषु इति ख० ।

२ रेफमाप्नोतीति ग०, इ० सु० च ।

३ अहर्जातवेदा विचर्षणीति ख०, ग० च ।

४ अहर्मासेनेति ख०, ग० च ।

५ अतिगौराद्युक्तिः षडहो भवतीति  
 ग०, चिह्नितपुस्तके भिन्नः पाठः ।

६ प्रायणीयमदक्ष्णादिति ग० चिह्निते

इ०, सु० पुस्तके च भिन्नः पाठः ।

७ हारित्यनेनैवेति ख० ।

८ न तु तद्वैवापत्तेरिति चेत्

इति इ० सु० । न तु तद्वैवापत्तिरिति  
 चेत् इति ग० ।

९ इत्युक्तेरनिङ्ग्यान्तत्वमिति इति

इ० सु० । इत्युक्तेरिङ्ग्यान्तमेवेति ख० ।

१० तथाप्येवंरूपे माभूत्, इति कि-  
 न्नुकारादित्वे भवतीति अघन्यः पक्ष  
 इति ग०, इ० सु० च । तथाप्येवंरूपे  
 माभूत् किन्नुकारादित्वे भवतीति  
 गौरवे अघन्यः पक्ष इति ख० ।

११ न तु सरलेति गम्यमानस्य चार्थस्य  
 नैव दृष्टं विशेषणमिति न्यायांशे सु-  
 तरामहारिति ग्रहणमुपयुज्यत इति  
 ख० ।

### न भिर्याम्यरः ॥ १४ ॥

सान्निध्येन लब्धः पूर्वसूत्रोक्तो विसर्जनीयो भिः, भ्यां, इत्येव-  
म्यरः<sup>(१)</sup> न रेफमाप्नोति । अर्थात् अहरित्यत्र विसर्जनीयः  
परिगृह्यते । इतरत्र स्थितस्य एवम्यरत्वाभावात् । यथा, उत्त-  
रैरहोभिः<sup>(२)</sup> । शमहोभ्यामिति<sup>(३)</sup> ।

### अ०हश्च सर्वेषां ॥ १५ ॥

चकारो निषेधाकर्षकः<sup>(४)</sup> । अ०ह इत्यस्मिन् ग्रहणे विस-  
र्जनीयो न रेफमाप्नोति । अहारहरिति प्राप्तिः । अत्र ग्रहणे  
केचिदनुस्वारमिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति । सर्वेषां तेषामेष निषेधो  
भवति । अनुस्वारमिच्छद्भिरपि प्राप्तिरेवं प्रतिपाद्यते,

विधेर्मध्यस्थनासिक्यो न विरोधो भवेत् सतः<sup>(५)</sup> ।

तस्मात् कुर्वन्ति कार्याणि वर्णानां धर्म एव तु ॥ इति ।

यथा, अ०ह इन्द्रमेवा० होमुचं । अ०होमुचे प्रभरेम ॥

### अनवर्णपूर्वस्तु रेफपरो लुप्यते ॥ १६ ॥

अवर्णादन्यस्वरपूर्वो विसर्जनीयो रेफपरो लुप्यते । यथा,  
रेवती रमध्वं । एवम्पूर्वं इति किं । यो रुद्रो अग्नौ । एवम्यर  
इति किं । रेवतीर्नः सधमादः । तुशब्द्वारम्भादवर्णपूर्वोऽपि द्वार-

१ भिर्यामेवम्यर इति ग०, इ० सु० च ।

२ उत्तरैरहोभिश्चरन्तीति ख०, ग० च ।

३ शमहोभ्यामिति निनयतीति ख० ।

४ अहोभ्यामिति निनयतीति ग० ।

४ निषेधमाकर्षतीति ख०, ग०,

इ० सु० च ।

५ भवेत् स्मृत इति इ० सु० ।

भारादीनां विसर्गो<sup>(१)</sup> लप्यते, पूर्वस्वरश्च दीर्घमाप्नोति<sup>(२)</sup> ।  
 यथा, रुक्मो अन्तरन्ता रुक्मो रुक्मो अन्तः । तर्हि सुवो रोहावे-  
 त्यत्र लोपदीर्घे किं न स्यातां । द्विरुक्तत्वादिति ब्रूमः । तत्  
 कथं । द्वाराभारादिसूत्रे अहारहः सुवरित्यत्र च<sup>(३)</sup> । नन्व-  
 होरात्रे इत्यत्र कथमोत्वं । अन्यार्थेन ग्रहणसामर्थ्येनेति ब्रूमः ।  
 तत् कथं । अहोरात्रे घृतव्रते इत्येवं रूपसाम्यादहोरात्राभ्यां,  
 अहोरात्रयोरित्यादि विज्ञेयं । एवञ्चेदधिषवणे इति ग्रहणसामर्थ्ये-  
 नैव षत्वे सिद्धे न धिपूर्वे इति षत्वनिषेधो न विज्ञेयः<sup>(४)</sup> ।  
 सत्यं । स च शब्दस्य अधिषवणे इति ग्रहणसामर्थ्येन षत्वं  
 सिद्धतु । स्थानशब्दस्य कथं सिद्धेयत्, ग्रहणादिसामर्थ्याभावात् ।  
 तस्मात्तदर्थं तत् सूत्रं<sup>(५)</sup> सार्थकमिति सन्तोष्य<sup>(६)</sup> तदर्थं  
 चेति गुडजिह्विकान्यायः । तथाहि ग्रहणसामर्थ्यादिति गम-  
 निकामात्रं, कण्ठोक्तिस्तु विशेषः । तथा सर्वशब्दार्थमपि<sup>(७)</sup>  
 सूत्रमिति भावः । अवर्णादन्यः, अनवर्णः, असौ पूर्वा यस्मात्  
 सः तथोक्तः । रेफः परो यस्मादसौ रेफपरः ॥

१ विसर्जनीय इति ख० ।

२ दीर्घत्वमापद्यते इति ग० ।

३ द्वाराभारादिसूत्रे सुवः पुनरहरह-  
 रिति अहरहः सुवरिति चेति ग० ।

४ सत्वे सिद्धे न धिपूर्वे इति निषेध-  
 निषिद्धे न विरोध इति इ० मु० । षत्वे  
 सिद्धे निषिद्धे न धिपूर्वे इति निषेध इति  
 विरोध इति ग० । सत्वे सिद्धे न धिपूर्व

इति षत्वनिषेधनिषेधो न विषेय इति  
 ख० ।

५ तावत् सूत्रमिति ग०, इ०, मु०,  
 च । वा तत् सूत्रमिति ख० ।

६ सार्थकमिति तदर्थश्च द्रष्टव्यं इति  
 ग०, इ० मु० च । सामर्थ्यमिति सन्तो-  
 ष्यमिति ख० ।

७ ततः सर्वशब्दार्थमिति ग०, इ० मु० च ।

## दीर्घञ्च पूर्वः ॥ १७ ॥

तस्माद्रेफपरविसर्जनीयाङ्गुमात् पूर्व्या यः<sup>(१)</sup> स्वरौ ऋस्वः स च दीर्घमापद्यते । यथा, रुरु रौद्रः । तित्तिरी रोहित् । विष्णू रूपं । यदा तस्य विसर्जनीयस्य लोपः,<sup>(२)</sup> तदैव दीर्घत्वं यथा स्यादित्येवमर्थः, 'च' शब्दः ॥

## एष्टश्च ॥ १८ ॥

एष्टरित्यस्मिन् ग्रहणे विसर्जनीयो रेफपरोऽवर्णपूर्व्यापि लुप्यते, पूर्वस्वरश्च दीर्घः । यथा, एष्टा रायः । 'च' शब्दो लोपदीर्घयोराकर्षकः । नन्वेतदनुपपन्नं । द्वारभाराद्यन्तःपाति-त्वादेष्टरित्यस्य रुक्मो अन्तरन्ता रुक्मो रुक्म इतिवचनादनवर्ण-पूर्वस्त्वित्यत्र तुशब्देन लोपदीर्घे सिद्धे<sup>(३)</sup> । वक्ष्यमाणमतभेदा-श्रयत्वज्ञापनाय गृहीतमेतदुपपन्नतरमिति परिहारः ॥

## नैकेषां ॥ १९ ॥

एकेषां मते एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपरो न लुप्यते । अत एव पूर्वस्वरदीर्घाभावश्च । किन्तु घोषवत्परश्चेत्यौत्वं । यथा, एष्टी रायः । वररुचिविरचितमेतत् । माहिषेयभाषितं त्वेवम्,

१ पूर्व्यापि य इति ख०, ग०, इ० मु० च । तुशब्देन लोपदीर्घे सिद्धे इति ख० ।

२ यदा विसर्जनीयलोप इति ग० । द्वारभाराद्यन्तःपातित्वादेष्टरित्यस्य रुक्मो

यदा विसर्जनीयस्य लोप इति इ० मु० । अन्तरन्ता रुक्मो रुक्म इति वदनदर्ण-

३ द्वारभाराद्यन्तःपातित्वादेष्टरित्यस्य पूर्वस्त्वित्यत्र तुशब्देन लोपदीर्घे सिद्धे इति ग० ।

एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपरो न रेफमापद्यत इति । सिद्ध-  
रूपमुभयोः समानं ॥

**द्वावुत्तमोत्तरीयस्य रेफं ॥ २० ॥**

उत्तमोत्तरीयस्य शाखिनोर्मते एष्टरिति विसर्जनीयः,  
तत्परो रेफश्च द्वावेतौ रेफमापद्यते । यथा, एष्टरायः । अयम-  
र्थो वाररुचोक्तः । माहिषेयोक्तस्तु, द्वावुत्तमोत्तरीय इति कस्य  
चिन्नाम, तन्मते एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपरो रेफमापद्यते ।  
यथा, एष्टराय इति ॥

**साङ्गत्यस्योकारं ॥ २१ ॥**

साङ्गत्यस्य मते एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपर उकारमाप-  
द्यते इति माहिषेयोक्तं । तत उवर्णपर ओकारमित्योत्वं । यथा,  
एष्टो रायः । अस्य च नैकेषामित्यादेशभेदाद्भेदः । सिद्धोदा-  
हरणं तु समानम् ॥

**उख्यस्य सपूर्वः ॥ २२ ॥**

उख्यस्य मते रेफपर एष्टरिति विसर्जनीयः पूर्ववर्णेन सह  
उकारमापद्यते, इति माहिषेयोक्तम् । यथा, एष्टु रायः ।  
वाररुचोक्तस्तु, एष्टरिति विसर्जनीयो रेफपरो पूर्व्वेण सह  
रेफमापद्यते इति । यथा, एष्टा रायः । पूर्व्वेण सह वर्त्तत इति  
सपूर्वः । अस्मिन् विकल्पजाले प्रथममेष्टश्चेति सूत्रमेवेष्टं ॥

**कखपकारपरः षमकारपूर्वः समवग्रहः ॥ २३ ॥**

अत्र परनिमित्तविशेषणादेतत्पर्य्यन्ता स्वरघोषवत् परानु-

वृत्तिर्मन्त्रा । अवग्रहविसर्जनीयः<sup>(१)</sup> ककारखकारपकार-  
परः षकारमापद्यते, अकारपूर्वश्चेत् सकारं । यथा, अथो  
हविष्कृतानां<sup>(२)</sup> । असितं निष्खिदति । वह्निष्यमान उपसद्यः ।  
नमस्कारैरेवैनं<sup>(३)</sup> । पथस्यथसरिपतिं । अवग्रह इति किं ।  
पुष्पावतीः प्रसुवती । नमः पिढभ्यः । ककारश्च खकारश्च  
पकारश्च कखपकाराः, एते परे<sup>(४)</sup> यस्मादसौ तथोक्तः । अकारः  
पूर्वो यस्मादसौ अकारपूर्वः ॥

आविनिरिङःशश्वतोऽपसोदेवरिषोऽहसोतिदिवोविश्व-  
तोऽश्मनस्तमसः ॥ २४ ॥

आविः, निः, इङः, शश्वतः, अपसः, देवरिषः, अहसः,  
अतिदिवः, विश्वतः, अश्मनः, तमसः, एषु विसर्जनीयः कखप-  
कारपरो यथाविहितं भजते । यथा, आविष्कृणुष्व । घृतं निष्पि-  
वति । इङस्यदे समिध्यसे । शश्वतस्कृहस्ते<sup>(५)</sup> । अपसस्यारे अस्य ।  
उरोरानो देवरिषस्याहि । देवेति किं । सरिषः पातु नक्तं ।  
अहसस्यातु । अतिदिवस्याहि<sup>(६)</sup> । अतीति किं । दिवः पृष्ठं  
सुवर्गत्वा<sup>(७)</sup> । विश्वतस्परि हवामहे । त्वमश्मनस्परि । उद्वयं  
तमसस्परि । अनवग्रहार्थोयमारम्भः ॥

- 
- १ अवग्रहान्तर्वर्ती विसर्जनीय इति ४ ते परे इति ग०, द० मु० च ।  
२ हविष्कृतानामेवेति ख०, ग० च । ५ शश्वतस्कृहस्ते दधान इति ख० ।  
३ नमस्कारैरेवैनं शमयति इति ख० । ६ अतिदिवस्याहि समावष्टवन् इति ग० ।  
७ सुवर्गत्वा मित्रा इति ग० ।

### कृधिपिन्वपथेपरः ॥ २५ ॥

कृधि, पिन्व, पथे, एवम्परो विसर्जनीयो यथाविहितं<sup>(१)</sup> भजते । यथा, उरुणस्कृधि<sup>(२)</sup> । अपस्विन्वः । स प्रथा नमस्यथे ॥

### न सक्रघकारपरे ॥ २६ ॥

स, क्र, घ, एवम्परे<sup>(३)</sup> सति कृधादौ विसर्जनीयो यथा-विधिनापद्यते<sup>(४)</sup> । यथा, आमनसः कृधि स्वाहा । शञ्च नः कृधि<sup>(५)</sup> । उपझानीयः क्रत्वे<sup>(६)</sup> । रेफेण किं । उत नो मयस्कृधि<sup>(७)</sup> । उरुचयाय नः कृधि । घृतं घृतयोने पिव<sup>(८)</sup> ॥

### पत्नीवे-पतो-पते-पतये-पतिष्यतिम्परः ॥ २७ ॥

पत्नीवे, पती, पते, पतये, पतिः, पतिं, एवम्परो विसर्जनीयो यथाविहितं<sup>(९)</sup> भजते । यथा, प्रैतु ब्रह्मणस्पत्नीं वेदीं । वे इति किं । रेतोधाः पत्नीव इत्याह । शुभस्पती इदमहं । वास्तोष्मते प्रति । प्रच्यवस्व भुवस्पते । वाचस्पतये पवस्व । वाचस्पति-र्वाचमद्य । वाचस्पतिं विश्वकर्माणं<sup>(१०)</sup> । पत् इत्येतावतैव सिद्धे प्रतिपदपाठेन किं । दिवं गच्छ सुवः पते इत्यादिनिषेधार्थः ॥

१. यथाविधिमिति ग० ।

२. उरुकदुरणस्कृधोति ग० ।

३. इत्येवम्परे इति ख०, ग० च ।

४. यथाविहितं नापद्यते इति ख०, ग०, इ० मु० च ।

५. मन्याशौ शञ्च नः कृधि इति ख० ।

६. क्रत्वे दच्चायेति ग, चिक्कितपुस्तके भिन्नः पाठः ।

७. मयस्कृधि चयद्दीरायेति ग० ।

८. घृतं घृतयोने इति ख०, ग० च ।

९. यथाविधिमिति ग० ।

१०. विश्वकर्माणस्तथे इति ग० ।

### दिवःसहसस्परिपुत्परः ॥ २८ ॥

दिवः, सहसः, अनयोर्विसर्जनीयः,<sup>(१)</sup> परि, पुत्, एवम्परो यथाविहितं<sup>(२)</sup> भजते । यथा, दिवस्परि प्रथमं । दिवस्पुत्राय सूर्याय । सहसस्पुत्रो अद्भुतः । अनयोरिति किं । पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् । परूषः परूषः परि । पुत्सः पुत्रान्<sup>(३)</sup> । एवम्पर इति किं । दिवः पृथिव्याः परि । अनेकार्थः<sup>(४)</sup> पुदिति पदैकदेशः ॥

### रायस्पोपरः ॥ २९ ॥

राय इत्यत्र विसर्जनीयः पो इत्येवम्परो यथाविहितं भजते । यथा, पशवो वै रायस्पोषः । पो इति पदैकदेशो बह्वपादानार्थः । रायस्पोषेण<sup>(५)</sup> । शन्तनुत्वाय रायस्पोषाय । रायस्पोषस्य ददितारः । राय इति किं । विभुः पोष उतत्मना । पो इत्योकारेण किं । रायः प्रेषे भगाय<sup>(६)</sup> ॥

### नमस्करोपरः ॥ ३० ॥

नम इति<sup>(७)</sup> विसर्जनीयः करो इत्येवम्परो यथाविहितं भजते । यथा, संवत्सरेण नमस्करोमि । उभयौभ्यां नमस्करोति<sup>(८)</sup> । नम इति किं । एकहायनादेनः करोति । करो इति किं । नमः कपर्दिने च ॥

१ इत्यनयोर्विसर्जनीय इति ख० ।

५ समहं रायस्पोषेणेति ख०, ग० ।

२ परिपुत्परो यथाविधिमिति ग०,

६ एष्टा रायः प्रेषे भगायेति ग० ।

३ मु० च ।

७ नम इत्येवेति ग०, इ० मु० च ।

८ पुंसः पुंसां उत विस्वायुषं रयिमिति ग० । ८ उभयेभ्य इति ख० ।

४ अनेकार्थत्वादिति इ० मु० ।

## वसुष्ककारपरः ॥ ३१ ॥

वसुरित्यत्र विसर्जनीयो ककारपरो यथाविहितं भजते ।  
यथा, स इधानो वसुष्कविः । वसुरिति किं । विप्रः शुचिः कविः ।  
एवम्पर इति किं । मयि वसुः पुरो वसुः । विश्वावसुः पर्य-  
मुष्णात् ॥

## नाध्वरंविश्वतोऽन्तर्जातोविविशुःपरुःपुनः ॥ ३२ ॥

अध्वरं, विश्वतः, अन्तः, जातः, विविशुः, परुः, पुनः, इत्येतेषु  
विसर्जनीयो यथाविहितं नापद्यते<sup>(१)</sup> । यथा, अग्ने यं यज्ञमध्वरं<sup>(२)</sup> ।  
विश्वतः परिभूरसि । आविर्निर्निड इति प्राप्तिः<sup>(३)</sup> । अध्व-  
रविशेषणान्निवृत्तिः । अध्वरमितिकिम् । इन्द्रं वो विश्वतस्परि ।  
महादेवमन्तःपार्श्वेन । कखपकार इति प्राप्तिः । भूतस्य जातः  
पतिः<sup>(४)</sup> । पत्नीवेपतीति प्राप्तिः । या आविविशुः परुःपरुः ।  
विविशुरिति किम् । परुष्यरुनुयुष्याविशस्तः । पुनः पुन-  
र्हि<sup>(५)</sup> । पतिः पतिमिति प्राप्तिः<sup>(६)</sup> ॥

## धषवति ॥ ३३ ॥

सान्निध्यादत्र च सूत्रे नञर्थो लभ्यते, धकारश्च षकारश्च

१ एतेषां विसर्जनीयो यथाविहितं न  
भजते इति ग०, इ० सु० च ।

२ यज्ञमध्वरमिति ख०, ग० ।

३ आविर्निर्निड इति प्राप्ते इति ग० ।

४ जातः पतिरेक आसीदिति ग० ।

५ पुनः पुनर्ह्यस्मादिति ख०, ग० च ।

६ ख, ग, चिह्नितपुस्तकयोः, इ० सु०  
पुस्तके च कखपकारपर इत्यनयोः

प्राप्तिरिति विभिन्नः पाठः ।

धषौ तावस्मिन् इति धषवत्, तस्मिन् पदे परभूते<sup>(१)</sup> सति पूर्वो विसर्जनीयो यथाविहितं नापद्यते । यथा, वहिः परिधि<sup>(२)</sup> । पुरुषः पुरुषो निधनं<sup>(३)</sup> । उभयतः क्षुर्भवति । कखपकारेति<sup>(४)</sup> प्राप्तिः । परभूत इति किं ।<sup>(५)</sup> अधस्पर्दं कणुते । ऋतस्य श्रोतिषस्यतिम्<sup>(६)</sup> ॥

### परिवाप्रपरः ॥ ३४ ॥

परि, वा, प्र, एवम्परो<sup>(७)</sup> विसर्जनीयो यथाविहितं नापद्यते । दिवः परिवाजेषु<sup>(८)</sup> । वेति किं । दिवस्परि प्रथमं । तस्मादितः प्रदानं देवाः । प्र इति ऋस्वग्रहणं दीर्घस्याप्युपलक्षणं<sup>(९)</sup> । यथा, उदयापरश्चेति दीर्घग्रहणं ऋसोपलक्षणार्थं<sup>(१०)</sup> । तर्हि प्रापूर्वश्चेति सूत्रं व्यर्थं । प्रशब्दस्यानुवृत्तस्यैव दीर्घोपलक्षकत्वादिति चेत्, उच्यते । प्रत्यक्षगृहीतस्यैवोपलक्षकत्वं नानुक्तस्येति विज्ञेयं । तथाहि, वाहन उद्यमान इत्यत्र

१ साम्प्रिधादत्र परत्र च नञर्थो लभ्यते । धष पष धषौ, तावस्मिन् इति धषवत्, तस्मिन् पदे परभूते इति ग० ।  
२ मु० पुस्तके तस्मिन् धषवति पदे परभूते इत्यत्र विशेषः । साम्प्रिधादवापरसूत्रे नञर्थो लभ्यते । धकारश्च षकारश्च धषौ, तावस्मिन् इति धषवत्, तस्मिन् पदे उपभ्रानीयः परभूते इति ख० ।

३ वहिः परिधिः स्तब्धादिति ग० ।

वहिः परिधिः स्तब्धतीति ख० ।

४ पुरुषः पुरुषो हि रक्षसीति ख० ।

५ कखपकारपर इति ग० ।

६ अधस्पर्दं तस्मिन् कधीति ख०, चिह्नित-पुस्तकेधिकः पाठः ।

७ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति ख०, चिह्नितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

८ इत्येवम्पर इति ग० ।

९ परिवाजेषु भूषय इति ख० ।

१० यथाहि वाहन उद्यमान इत्यत्र इति ग, चिह्नितपुस्तकेचापि पाठः ।

११ ऋस्वोपलक्षणार्थमिति २० मु० ।

ऋसोपलक्षणमिति ख० ।

चकारेण प्रशब्दस्तत्रानुक्तः । अत्र तु परिवाप्रपर इत्युपलक्ष-  
कत्वं<sup>(१)</sup> भवति । तथासतीदमप्युदाहरणं । वह्निः प्राणो वै  
मनुष्यः ॥

न निर्ण निः ॥ ३५ ॥

निरित्यत्र विसर्जनीयस्य परत्वेपि<sup>(२)</sup> षत्वनिषेधो न भवति,  
षत्वमेव भवतीत्यर्थः । प्राञ्चौ निनिष्प्राञ्चौ प्राञ्चौ निः ।  
आत्मना परा निष्पृ शुक्र शीचिषा ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

१ परिवाप्रपर इति गृहीतत्वादुपलक्षकत्वं २ प्रपरत्वेपीति ग०, इ० सु० च ।  
भवतीति ख० ।

## अथ नवमोऽध्यायः ।

जष्मपरोऽघोषपरे लुप्यते काण्डमायनस्य ॥ १ ॥

जष्मपरो विसर्जनीयः काण्डमायनस्य मते लुप्यते, तस्मिन् नूष्मण्यघोषवत्परे सति । यथा, चतुस्तनां करोति । वायवस्थोपायवस्थ<sup>(१)</sup> । काण्डमायनग्रहणं विकल्पार्थं । अन्येषां मते घोषवत्परेपि जष्मणि विसर्जनीयो लुप्यते । यथा, अद्भ्यः स्वाहा । ये शुक्राः स्युस्तं<sup>(२)</sup> । यो हतमना स्वयं पाप इव स्यात् । दानकामा मे प्रजा स्युः । एवञ्च विकल्पाश्रयणे सति लक्षणा-न्तरगतं येषु पदेषु लुप्यते तानि पदानि प्रवक्ष्याम इति सरलं<sup>(३)</sup> भवति । जष्मा परो यस्मात् स जष्मपरः<sup>(४)</sup> । न घोषवानघोषः, असौ परो यस्मात् स तथोक्तः, तस्मिन्नघोषपरे ॥

अघोषपरस्तस्य संस्थानमूष्माणम् ॥ २ ॥

अघोषपरो विसर्जनीयस्तस्याघोषस्य संस्थानमूष्माणं भजते । यथा, यः कामयेत । अग्निश्च मे । उलूकः शशः । अग्निस्ते तेजः । यः पाप्मना गृहीतः ॥

न क्षपरः ॥ ३ ॥

क्षपरो विर्जनीयः पूर्वविधिं न भजते । यथा, मनः

१ वायवस्थेति ख० । वायवस्थोपायव-  
स्थेति ग० ।

२ ये शुक्राः स्युरिति ग० ।

३ इति वचनं सरलमिति ख०, इ०

मु० च० ।

४ यस्मादसावूष्मपर इति ख०, ग०,

इ० मु० च ।

क्षेमे(१) । उभयतः क्षुण्णवति । घनाघनः क्षोभणः । पूर्वार्द्धः क्षीयते । द्योः क्षामा रेरिहन्(२) । ककारस्याघोषत्वात् प्राप्तिः(३) ॥

### कपवर्गपरश्चाग्निवेश्मवाल्मीक्योः ॥ ४ ॥

चकारो निषंधाकर्षकः(४) । अग्निवेश्मवाल्मीक्योराचार्य-  
योर्मते(५) कवर्गपरः पवर्गपरो वा पूर्वविधिं न भजते(६) । यः  
कामयेत । अग्निः पशुरासीत् । ककारश्च पकारश्च कपौ(७)  
तयोर्वर्गौ कपवर्गौ, तौ परौ यस्मात् स तथोक्तः । एवम्पर इति  
किं । मधुश्च माधवश्च । नमस्तल्प्याय(८) । आशुः शिशानः ।  
यः सोमं वमिति ॥

### ऊष्मपर एवैकेषामाचार्याणां ॥ ५ ॥

एकेषामाचार्याणां मते ऊष्मपर एव विसर्जनीयः पूर्वविधिं  
न भजते । यथा, आशुः शिशानः । एवकारेण किं । नम-  
स्तल्प्याय(९) । यः कामयेत ॥

### न श्लाघिष्ठाक्षायणयोः ॥ ६ ॥

कपवर्गपर ऊष्मपरश्च विसर्जनीयः श्लाघिष्ठाक्षायणयोः

१ क्षेमन्यासामिति ख० ।

२ रेरिहदिति ग० ।

३ चकारस्याघोषत्वात् प्राप्तिरिति ख०, ६ नापद्यते इति ख०, ग०, इ० मु० च ।  
इ० मु० च० । चकारस्याघोषवत्प्राप्ति- ७ कश्च पश्च कपौ इति ख० ।

रिति ग० ।

८ नमस्तल्प्यायेति ख० ।

९ निषेधमाकर्षतेति ख०, ग०, इ० मु० च । ९ नमस्तल्प्यायेति ख० ।

पक्षे<sup>(१)</sup> न खलु पूर्वविधिं भजते । यः कामयेत । यः पाप्मना ।  
आशुः शिशानः । एवम्पर इति किं । नसस्तत्त्वाय<sup>(२)</sup> । कप-  
वर्गादिसूत्रत्रयमनिष्टम् ॥

### ओकारमः सर्वोऽकारपरः ॥ ७ ॥

अः सर्वो विसर्जनीयः<sup>(३)</sup> ओत्वं भजते, अकारपरः । अः सर्वं  
इत्यकारेण सहेत्यर्थः । प्रेङ्गो अग्ने । समिद्धो अञ्जन् । सोववीत् ।  
अः सर्वं इति किं । अन्यथा<sup>(४)</sup> समिद्धो अञ्जन्निति न सिद्धेयत् ।  
किन्तु वर्णस्य विकारलोपाविति विसर्जनीयमात्रस्य स्यादोत्वं ।  
तत ओकारौकारपर इत्यौकारे कृते ओकार आवमित्यावा-  
देशः<sup>(५)</sup> । तथासति समिद्धावञ्जन्निति स्यात् । किञ्च । अथ स्वर-  
परो यकारमिति यत्वं वा भजते<sup>(६)</sup> । तस्मिँश्च, लुप्यते त्ववर्ण-  
पूर्वाविति लुप्ते<sup>(७)</sup> परश्च परश्चेति कार्यान्तराप्रसिद्धेः<sup>(८)</sup> समिद्धो  
अञ्जन्निति स्यात् । तन्माभूदिति अः सर्वं इत्युक्तम्<sup>(९)</sup> ॥

१ प्राक्षिपाचायणयोः शाखिनोः पक्षे  
इति ख०, इ० मु० च ।

२ नमस्तत्त्वायेति ग० । नमस्तत्त्वा-  
येति ख० ।

३ अः पूर्वो विसर्जनीय इति ख० ।

४ ग, चिह्निते इ० मु० पुस्तके च अन्य-  
थेति पाठो नास्ति ।

५ आवमित्यादेश इति ग० ।

६ अञ्जन्निति स्यात् । यद्वा स्वरपरो

यकारमिति यत्वं भवति इति ग०,  
इ० मु० च ।

७ त्ववर्णपूर्वो यवकाराविति यकारे  
लुप्ते इति ग०, इ० मु० च ।

८ कार्यान्तराप्रसिद्धेरिति ख० ।

९ तन्माभूदित्येवमर्थः, अः सर्वे इत्यु-  
क्तमिति इ० मु० । तन्माभूदित्यपर्व  
इत्युक्तमिति ख० ।

## घोषवत्परंश्च ॥ ८ ॥

‘च’कार ओकारमः सर्वं चान्वादिशति । अः सर्वो<sup>(१)</sup>  
 घोषवत्पर<sup>(२)</sup> ओत्वं भजते । यथा, मा नो मिचो वरुणः<sup>(३)</sup> ।  
 ननु विधौ समाने पृथक्करणमनर्थकमिति चेत् । तन्माभूदिति  
 अः सर्व इत्युक्तं<sup>(४)</sup> । उत्तरसूत्रे तु शब्दव्याख्याने<sup>(५)</sup> स्फुटीकरि-  
 ष्यत इति परिहारः ॥

## अवर्णपूर्वस्तु लुप्यते ॥ ९ ॥

अवर्णपूर्वो घोषवत्परो विसर्जनीयस्तु<sup>(१)</sup> लुप्यते । ऋस्व-  
 पूर्वस्य विकार एव<sup>(२)</sup>, दीर्घपूर्वस्य भ्रुतपूर्वस्य च लोपः । यथा,  
 देवा गातु विदः । विचिन्त्यः सोमाश्च न विचिन्त्याश्च इति ।  
 ओकारमः सर्वोकारपर इति अकारपरत्वं प्रत्यक्षन्तुशब्देन  
 निवर्त्य अनुमानिकं<sup>(३)</sup>, घोषवत्परत्वं परिगृह्यते, सान्निध्यात् ।  
 अस्यानुवर्त्तनमेवाभीष्टमत्रेति पूर्वसूत्रद्वयस्य पृथक्करणं<sup>(४)</sup> ॥

१, अः पूर्व इति ख० ।

ग०, इ० सु० च ।

२ परचेति ख० ।

० ऋस्वपूर्वस्तु विकार एवेति क० ।

३ वरुणो अर्यमेति ख० ।

ऋस्वपूर्वस्य ओकार एवेति इ०

४ ख०, ग०, चिह्निते इ० सु० पुस्तके च सु० ।

‘तन्माभूदिति अः सर्व इत्युक्तं’ इति पाठो  
 नास्ति ।

८ आनुमानिकमिति ख० । आनुमानि-  
 कत्वमिति ग० ।

५ व्याख्यानेनेति ख०, ग०, इ० सु० च ।

९ पृथक्करणमिति ग० ।

६ घोषवत्परस्तु विसर्जनीय इति ख०,

## अथ स्वरपरो यकारम् ॥ १० ॥

‘अथ’ शब्दोऽधिकारार्थः<sup>(१)</sup> । स्वरपरो यस्मात् सोऽयं<sup>(२)</sup> स्वर-  
परः । इत उत्तरं<sup>(३)</sup> यदुच्यते स्वरपर<sup>(४)</sup> इत्येवं तत्र निमित्त-  
त्वेनाधिकृतं ज्ञातव्यं<sup>(५)</sup> । सान्निध्यादवर्णपूर्वं इति लभ्यते ।  
स्वरपरो विसर्जनीयः<sup>(६)</sup> अवर्णं पूर्वो यकारमापद्यते । यथा,  
आप उन्दन्तु । ता अब्रुवन् । अन्वारभ्याश् इति । स्वरपर इति  
किं । आपो वरुणस्य । अवर्णपूर्वं इति किं । अग्निरेकाक्षरेण ॥

## एकारोऽयम् ॥ ११ ॥

विसृष्टो विसर्गः<sup>(७)</sup> । इदमिदानीमुच्यते, स्वरपरः पदान्ते  
एकारः, अयं<sup>(८)</sup> विकारमापद्यते । इम एवास्मै । त एनं  
भिषज्यन्ति ॥

## ओकारोऽयम् ॥ १२ ॥

स्वरपरः पदान्त ओकारः, अयं<sup>(९)</sup> विकारमापद्यते । विष्णवे  
हीदं ॥

१ शब्दोऽधिकारपर इति ख० ।

२ स्वरपरो यस्मादसाविति ख० । स्वरः  
परो यस्मादसाविति ग०, इ० सु० च ।

३ इतः परमिति ग० ।

४ तत् स्वरपर इति ख० ।

५ वेदितव्यमिति ग०, इ० सु० च ।

६ विसर्ग इति ख० ।

७ विसर्गो निष्पन्न इति ख० । विसृ-  
ष्टो विसर्गः स्पर्शनीय इति ग० ।

विसृष्टो विसर्जनीय इति इ० सु० ।

८ एकारः, अयमिति इति ग०, इ०  
सु० च० ।

९ अवसितोति इ० सु० ।

## नाकारपरौ ॥ १३ ॥

द्विवचनसामर्थ्यगृहीतो<sup>(१)</sup> सन्निहिताविकारौकारौ अकार-  
परौ पूर्वविधिं नाप्नुतः<sup>(२)</sup> । यथा, मा ते अस्यां । समिद्धो अञ्जन् ।  
तेऽग्नवन् । इत्यादौ एकारोयं, लुप्यते त्वकार एकारपूर्व इति<sup>(३)</sup>  
सूत्रद्वयं प्रसक्तं । तत्रापि पूर्वत्वात् प्रबलं यत्वविधिं निषेद्धमय-  
मारम्भः । अकारः परौ याभ्यां तावकारपरौ ॥

## ऐकार आयं ॥ १४ ॥

स्वरपरः पदान्त ऐकारः, 'आयं' विकारमापद्यते । यथा,  
आसामहा एवेमौ द्वादशौ मासौ ॥

## औकार आवम् ॥ १५ ॥

औकारः पदान्तः<sup>(४)</sup> स्वरपर आवं विकारमापद्यते । यथा,  
अहावनदता हते ॥

## उकारोऽपृक्तः प्रकृत्या वकारोऽन्तरे ॥ १६ ॥

अपृक्तसञ्ज्ञक उकारः स्वरपरः प्रकृत्यावतिष्ठते । अविकृतो  
भवतीत्यर्थः । उकारस्वरयोरन्तरे वकारथागमो भवति । यथा,  
स उ एकविंशवर्त्तनिः । अदन्युवेवास्य मनुष्याः । अपृक्त इति  
किं । स्वपत्न्याय देव । उकार इति किं । भिक्षेहि<sup>(५)</sup> ॥

१ द्विवचनसामर्थ्यादिति ख०, ग० च ।

४ पदान्ते इति ग० ।

२ न प्राप्त इति इ० मु० ।

५ भिक्षेहि इति ख०, ग०, इ० मु० च ।

३ पूर्व औकार इतीति ख० ।

## न तत् तस्मात् साहितः ॥ १७ ॥

तत्, तस्मात्, इत्येताभ्यां साहित उकारोऽप्युक्तः पूर्वविधिं न भजते<sup>(१)</sup>, प्रकृत्या अवस्थानं, वकारागमश्च<sup>(२)</sup> न भवतीत्यर्थः । (१) तद्वाहु-  
त्सृज्यं । तस्माद्वाश्यं । इवर्णकारौ यवकाराविति दशमेऽस्य  
विधिर्वक्ष्यते<sup>(३)</sup> । तत् तस्मात् साहित इति किं । तत्, उ,  
आहु, तदु, उवाहु,<sup>(४)</sup> तस्मादु, उवाश्यं ॥

## ऋस्वपूर्वो ङकारो द्विवर्णं ॥ १८ ॥

स्वरपरो ङकारः पदान्तवर्त्ती ऋस्वपूर्वो द्विवर्णं द्वित्वं भज-  
ते<sup>(१)</sup> । यथा, न्यङ्ङग्निः त्वा दध्यङ्ङृषिः । ऋस्वपूर्वं इति किं ।  
पराङावर्त्तते । स्वरपर इति किं । सट्ङक् समानैः प्रत्यङ्-  
षडङ्<sup>(२)</sup> । ऋस्वः पूर्वो यस्मादसौ ऋस्वपूर्वः । द्वयोर्वर्णयोः  
समाहारः, द्विवर्णं ॥

## नकारश्च ॥ १९ ॥

‘च’कारः पूर्वनिमित्तं द्वित्वं चान्वादिशति<sup>(३)</sup> । ऋस्वपूर्वो  
नकारो द्विवर्णं भजते स्वरपरः । निरवपन्निन्द्राय । अनुव-

१ नाप्नोतीति ग०, इ० मु० च । न प्रा-  
प्नोतीति ख० ।

२ वकारस्येति ग०, इ० मु० च ।

३ ब्रह्मवादिन इति ख०, चिह्नितेऽधिकः  
पाठः ।

४ दशमे तस्य विधिर्वक्ष्यते इति ग० ।

उकारस्य विधिर्वक्ष्यते इति ख० ।

५ आङ्ङरसृज्यमिति ख०, ग० चिह्नि-  
तपुस्त्वोऽधिकः पाठः ।

६ द्विवर्णं भजते इति ग०, इ० मु० च ।

७ प्रत्यङ् चडङ् इति ग० ।

८ चाकर्षतीति ख० ।

नृध्रुवत् । एवम्पर इति किं । निरवपन् यान्येव पुरस्तात्<sup>(१)</sup> ।  
आमन्वतीते<sup>(२)</sup> । एवम्पूर्व इति किं । यानग्नयोन्वतप्यन्त ।  
विद्वानेतमग्निं चिमुते ॥

अनितिपरो ग्रहोऽख्ययाज्यापृष्ठजहिरण्यवर्ण्येष्वीका-  
रोकारपूर्वा रेफमाकारपूर्वश्च यकारम् ॥ २० ॥

ग्रहोऽख्यादिषु विषयेषु ईकारपूर्वं जकारपूर्वीं वा चकारा-  
कृष्टो नकार इतोत्येतस्मादन्यस्वरपरो<sup>(१)</sup> रेफमापद्यते, अका-  
रपूर्वश्चेद्यकारं । ग्रहो नाम चतुरोन्यानुवाकान्<sup>(२)</sup> वर्जयित्वा  
आददे यावेति प्रश्नः, अग्निकाण्डस्याद्यं प्रश्नद्वयम्, उत्तमा-  
नुवाकवर्जम्, उख्यम्, इत्याख्यायते<sup>(३)</sup> । उक्ता याज्याः, समि-  
हिशां जोमूतस्य, यदक्रन्दः, मा नो मितः, ये वाजिनम्, अग्नेर्मन्त्रे,  
समिद्धो अञ्जन्, गायत्री, कर्त्त्वा, इत्यनुवाकनवकं पृष्ठमिति  
पठ्यते<sup>(४)</sup> । हिरण्यवर्णं इत्यनुवाकः<sup>(५)</sup> हिरण्यवर्ण्यः । ग्रहे  
यथा<sup>(६)</sup>, जहि शत्रूँ रपरमृधः, मरुत्वाँ इन्द्रः<sup>(७)</sup> । उख्ये  
यथा, ये वा वनस्पतीँ रनु, मधुमाँ अस्तु सूर्यः । याज्यास्तु

१ पुरस्ताद्वाचोति ग० ।

२ ओमन्वतीतेस्मिन्निति ख०, ग० च ।

३ नकारः, अनितिपर इति भिन्नस्वर-  
पर इत्यर्थः । इतोत्यस्मादन्यस्वरपर इति  
ख० । नकारोऽनितिपर इति स्थितिरिक्तस्वर-  
पर इति इ० मु० ।

४ चतुरनुवाकान् इति ग० । चतुरो-  
न्याकानिति इ० मु० ।

५ उत्तमानुवाकवर्जितमुख्यमित्युच्यते

इति ख० । उत्तमानुवाकवर्जमुख्य-

माख्यायते इति ग०, इ० मु० च ।

६ पृष्ठमित्युच्यते इति ख० ।

७ इत्यनुवाक इति ग० ।

८ ग्रहो यथेति ख०, ग० च ।

९ मरुत्वाँ इन्द्र इषम इति ख०, ग० च ।

यथा, ऋतूँ ऋतु पते<sup>(१)</sup> अमवाँ इमेन । पृष्ठेय यथा, शन्नूँ  
रनपव्यथन्तः, जघमाँ<sup>(२)</sup> उपजिघ्रते । हिरण्यवर्णीये यथा,  
अग्निँ रप्सु षदः सर्वाँ अग्नीन् । अनितिपर इति किं ।  
अभ्यवर्त्तन्त दस्यून्, दस्यूनिति दस्यून् । इडावानितीडावान् ।  
ग्रहादिष्विति किं । त्रिनिमाँ लोकानिति । पशून्नेवावरुन्धे ।  
तानिन्द्रोन्तर्ध्यामिणान्तरधत्त । इतिपरो यस्मादसावितिपरः,  
न इति परः, अनितिपरः ॥

मर्त्यानुदयानमृतान्दुर्यान्सोमपूर्वःसोअस्मानविमान-  
गोमान्मधुमान्हविष्मान्हतमनार्षेचिकित्वानिडावान्कक्षी-  
वान्वाणवान्हिपयस्वान्वशान्विदत्रानमित्रानरान्पोषान्म-  
हाँश्च ॥ २१ ॥

मर्त्यान्, उदयान्, अमृतान्, दुर्यान्, असोमपूर्वः सो  
अस्मान्, अविमान्, गोमान्, मधुमान्, हविष्मान्, हतमनार्षे,  
चिकित्वान्, इडावान्, कक्षीवान्, वाणवान्, हि पयस्वान्,  
वशान्, विदत्रान्, अमित्रान्, अरान्, पोषान्, महान्, एतेषु  
ग्रहणेषु नकारोऽनितिपरो यकारमापद्यते । अनितिपरत्वाकर्षकीयं  
'च'कारः । विषयाननादृत्य सर्वार्थोयमितः परमारम्भः<sup>(३)</sup> ।  
यथा, मर्त्याँ आविवेश । उदयाँ अजस्तं । उदिति किं ।  
वयोभिरेवायानवरुन्धे । उदस्याममृताँ अनु । भद्रान्दुर्याँ

१ ऋतूँ ऋतुपते यजेहेति ख० ।

३ सर्वार्थोयमित्ययमारम्भ इति ग० ।

२ जघन्वाँ उपजिघ्रते इति ग० ।

अभ्येहि । न सोमपूर्वः, दुर्यान्, इत्यत्र नकारः सोमपूर्वो यत्वं नापद्यते । प्रचरा सोम दुर्यान्दित्याः । सो अस्मात् अधिपतीन् करोतु । सो इति किं । इन्द्रो अस्मानस्मिन्<sup>(१)</sup> । अविमात् अश्वो । गोमात् अग्ने । मधुमात् इन्द्रियावान् । अविगोमध्विति किं । पशुमानेव भवति । हविष्मात् आविवासति । हतमानार्धे, हतमानित्यत्र नकार आर्धे स्वरपरे यत्वं भजते<sup>(२)</sup> । देवहृतमात् इत्युखायां<sup>(३)</sup> । आर्ध इति किं । देवहृतमानिति देवहृतमान् । आर्धग्रहणसामर्थ्यादितिपरत्वेपि यत्वं भवति । आर्ध इति काका-  
क्षिवदुभयत्र<sup>(४)</sup> सम्बध्यते, ग्रहोख्यादिमहान्पर्यन्तं । आर्धः स्वयम्माठ इत्यर्थः । चिकित्वात् अनुमन्यतां इडावात् एषः । कचीवात् औशिजः । विशल्यो वाणवात् उत । इडाकचीवा-  
णेति किं । करोति रसवानेव भवति<sup>(५)</sup> । असृक्षहि पयस्वात् अग्ने<sup>(६)</sup> । हीति किं । जर्जस्वान् पयस्वानित्याह । आर्ध इति-  
परत्वाद् देवहृतमात् इत्युखायां जुहोतीतिवद्यत्त्वप्राप्तिर्हिग्रहणेन प्रतिषिद्यते<sup>(७)</sup> । स्तुतो यासि वशात् अनु । सुविदत्वात् अपि<sup>(८)</sup> । अमित्रात् अपवाधमानः । अरात् इवाग्ने<sup>(९)</sup> । पोषात् अपु-  
ष्यन् । अग्ने महात् असि ॥

१ यस्मानस्मिन्निति ख० ।

२ आर्धे स्वरपरे यत्वं भजते इति ग० ।  
अर्धस्वरपरे यत्वं भजते इति ख० । आर्धे  
स्वरे परे यत्वं नापद्यते इति इ० मु० ।

३ इत्युखायां जुहोति इति ख० ।

४ काकाक्षिन्यायेनोभयत्रेति इ० मु०

पुस्तकधृतपाठान्तरम् ।

५ करोतीति ग० चिह्निते नास्ति ।

६ अग्न आगममिति ख० ।

७ निषिद्यते इति ग०, इ० मु० च ।

८ सुविदत्ता अपि तद्यमेनेति ख० ।

९ स्वाग्नेर्नैमिर्देवानिति ग० ।

इन्द्रो मेऽकरुद्धमिहाप्येतुगन्धेन्यानायजिष्ठआचर्त्तुर्व-  
त्तादुहददितिरग्रेऽधरान्तसपत्नानलम्परश्च ॥ २२ ॥

इन्द्रो मे, अकः, जट्, इहा, अप्येतु, अगन्ध, इडेन्यान्,  
आयजिष्ठ, आच, ऋतु, अकुर्वत, अदुहत्, अदितिः, अग्रे, अध-  
रान् सपत्नान्, अलं, इत्येवम्परो नकार आकारपूर्वो यकार-  
मापद्यते<sup>(१)</sup> । 'च'कार आकारपूर्वत्वाकर्षकः । यथा, सपत्नाः  
इन्द्रो मे । मे इति किं । युष्मानिन्द्रो वृणीतः । निष्प्रभेणाधराः  
अकः । यूयं देवाः जटम् । अग्नेदेवाः इहावह । दीर्घेण  
किं । यज्ञियानिह यान् हवामहे । घर्मो देवाः अप्येतु ।  
एत्विति किं । विद्वानपि जन्येषु<sup>(२)</sup> । सुवर्द्धेवाः अगन्ध । इडामहे  
देवाः इडेन्यान् । देवाः आयजिष्ठ सस्ति । देवाः आचच-  
त्तु । यजिष्ठश्चेति किं । यानावह उशतः । वाजो देवाः  
ऋतुभिः<sup>(३)</sup> । त्रि त्वा कामाः अकुर्वत । यज्ञोऽसुराः अदुहत् ।  
विवस्त्राः अदितिः । अग्निस्ताः अग्रे । अन्याः अधरान्  
सपत्नान् । सपत्नानिति किं । भाटव्यानधरान् पादयामि ।  
पुरोडाशाः अलङ्कुर्वन्ति । अन्वादेशः किमर्थः । परिधीनकुर्वन्त ।  
तत्तत्पदग्रहणे कर्तव्ये परपदग्रहणम्, अनार्थेपि संहिताविधान-  
ग्रहणस्य च<sup>(४)</sup> यत्वं स्यात् इति, नैमित्तिकस्य च निमित्ता-  
पेक्षत्वात् । ग्रहणस्य यथा, अमर्त्यो मर्त्याः आविवेश, आवि-

१ यत्मापद्यते इति ग०, इ० मु० च । २ येभिर्देवा ऋतुभिरिति ख० ।

३ जन्येषु भवतीति ख० ।

४ संहिताविधावग्रहणस्य चेति इ० मु० ।

संहिताविधानस्य चेति ग० ।

वेशामर्त्याः अमर्त्य आविवेश । उदस्थाममृताः अनु, अमृताः  
अन्वमृताः अनु । एवं नैमित्तिकग्रहणस्य । अग्नेविमाः अवि-  
माः अग्ने (१) । उदयाः अजस्रं, उदयाः अयाः उदयान् (२) ।  
एवं ग्रहणस्य नैमित्तिकस्य (३) । अग्निस्ताः अग्ने ताः  
अग्निः । अन्याः अधरान्, अन्याः अधराः अधराः अन्याः  
अधरान् (४) । एवं सर्वत्र नकारस्य यकारोत्पत्तिर्द्रष्टव्या ॥

न रश्मीन्च्छपयान्यमान्पतङ्गान्त्समानानर्चान्यजी-  
यान् ॥ २३ ॥

रश्मीन्, अपयान्, यमान्, पतङ्गान्, समानान्, अर्चान्,  
यजीयान्, एषु (५) ग्रहणेषु नकारः स्वरपरोपि न खलु रेफं  
वा यकारं वा भजते (६) । यथा, पुरुषा च रश्मीननु । अदितिः  
अपयानिति । उल्यत्वादनयोः प्राप्तिः । ननु अदितिः अपयानि-  
त्यस्य (७) इति परत्वादेव निषेधे सति ग्रहणमनर्थकमिति-

१ अग्नेविमां अविमां अग्नेग्नेविमान् ४ अग्निस्ता अग्ने ता अग्नेग्ने तां तान्  
अमृतां अन्वमृतां अमृतां अनु इति ग० । ता अग्निः । अन्या अधरान् सपतनान्  
अग्नेविमां अक्षी अविमां अग्ने इति क० । अन्या अधरानधरानन्या अन्या अधरा-  
अग्नेविमां अक्षी अविमान् अग्ने तथा अग्ने- निति ख० । तां अग्नेग्ने तांतां ।  
विमां अविमां अग्नेविमान् अविमा अन्या अधरा अधरानन्या अधरान्  
अग्ने इति इ० मु० । इति म० ।

२ उदया अजस्रं, अया अजस्रं, अज- ५ एतेष्विति ग०, इ० मु० च ।  
खमजस्रमया अया अजस्रं, उदया अया ६ स्वरपरोपि रेफयकारं नापयते इति  
उदयान् इति ख० । ख० । स्वरपरोपि न खलु रेफं यकारं

३ एवं ग्रहणनैमित्तिकस्येति ग०, इ० मु० च, वा भजते इति म०, इ० मु०, च ।

७ अपयामस्येति इ० मु० ।

चेत् । आर्ष इतिपरत्वात् पुनः प्राप्तिः । तन्माभूदिति ब्रूमः ।  
सुयमानूतये<sup>(१)</sup>, पृष्ठत्वात् प्राप्तिः । पतङ्गानसन्दितः । याज्या-  
त्वात् प्राप्तिः । समानानुसन्ने । अर्चानिन्द्र यावाणः । यजी-  
यानुपस्थे मातुः<sup>(२)</sup> । एषामपि सैव प्राप्तिः ॥

### उदथापरश्चोदथापरश्च ॥ २४ ॥

उत्, अथा, इत्येवम्परो नकारो यथाविहितं रेफं यकारं वा  
नापद्यते । यथा, अमित्रानुन्नयामि । उदिति किं<sup>(३)</sup> । त्रींश्च रुत-  
यून् । विद्वानथा भव । दीर्घाऽत्र ऋसोपलक्षणमपि<sup>(४)</sup> यथा,  
विद्वानथा भव । यथासंहितास्थमेव निमित्तमत्र कार्यं<sup>(५)</sup>  
करोति निषेधरूपं । यथा, अमित्रानुदुदमिताश्च अमित्रानुत् ।  
विधिरप्येवं । यथासंहितास्थनिमित्त एवं<sup>(६)</sup> सर्वत्र भवतीत्यवो-  
चाम<sup>(७)</sup> । यथा, सो अस्माश्च अस्मान् सो अस्मान् । अस्माश्च  
अवहायावहायास्मानस्माश्च अवहाय । एवमादि वेदितव्यम् ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे नवमोऽध्यायः ॥ \* ॥

१ सुयमानूतये इत्यत्रेति ख० ।

२ यजीयानुपस्थे मा तु इति ख० ।

३ इत्माद्रेण किमिति ग०, इ० मु० च ।

४ अथेति ऋसोपलक्षणमपि इति ख० ।

५ निमित्तं स्वकार्यमिति इ० मु० । नि-

मित्तं स्वकार्यमिति ग० । निमित्त-

मत्र स्वकार्यमिति ख० ।

६ यथासंहितास्थनिमित्तैरेवेति ख० ।

७ भवत्यतोवोचामेति ग०, इ० मु०

च ।

## अथ दशमोऽध्यायः ।



### अथैकमुभे ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । उभे अक्षरे एकं रूपं सजातीयमाप-  
द्यते इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः ॥

### दीर्घं समानाक्षरे सवर्णपरे ॥ २ ॥

समानाक्षरे आत्मनः सवर्णपरे सति पूर्वापरीभूते एते  
उभे दीर्घमेकमाप्नुतः । यथा, गृह्णीष्वान्तरितं<sup>(१)</sup> । रास्त्रा-  
सीन्द्रियाण्यै<sup>(२)</sup> । सूपस्थादेवः<sup>(३)</sup> । सवर्णं परं यस्मात् तत्, सव-  
र्णपरम्, तस्मिन् ॥

### अथावर्णपूर्वं ॥ ३ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । अवर्णपूर्वं सतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यं,  
इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः । इदमधिकारान्तरम्, उपसर्गपूर्वं आरम्,  
इतिपर्यन्तं । अवर्णस्यासौ पूर्वश्च अवर्णपूर्वः, तस्मिन् ॥

---

१ त्वं गृह्णीष्वान्तरितं रक्ष इति इ० मु० । रास्त्रासीन्द्रियाण्यै इति ग०, इ० मु० च ।

२ रास्त्रासीन्द्रियाण्यै सन्नरनमिति ख० ।

३ सूपस्था देवो वनस्पतिरिति इ०,  
मु० ।

### द्ववर्णपर एकारं ॥ ४ ॥

अवर्णपूर्वे द्ववर्णपरे च सति, उभे<sup>(१)</sup> अक्षरे एकारमाप्नुतः ।  
नेष्टिर्भवति । (१), द्ववर्णश्चासौ परश्च द्ववर्णपरः, तस्मिन् ॥

### उवर्णपर ओकारं ॥ ५ ॥

अवर्णपूर्वे उवर्णपरे च सति, ते उभे<sup>(२)</sup> ओकारमाप्नुतः ।  
इषे त्वोर्जे त्वा ॥

### एकारैकारपर ऐकारं ॥ ६ ॥

अवर्णपूर्वे एकारैकारे च परे सति ते उभे<sup>(३)</sup> पूर्वापरीभूते  
ऐकारमाप्नुतः । स० ब्रह्मणा पृथक्लैकताय<sup>(४)</sup> । सोमैन्द्रावभ्रुल-  
लमास्तूपाः । एकारश्च ऐकारश्च एकारैकारौ, तयोः समा-  
हारः, एकारैकारं । समाहारे द्वन्द्वः । तच्च तत् परश्च एकारै-  
कारपरं, कर्मधारयः । तस्मिन्, एकारैकारपरे । एवमुपरि-  
तनेपि सूत्रे समासः ॥

### ओकारौकारपर औकारं ॥ ७ ॥

अवर्णपूर्वे ओकारौकारे परे च सति, ते उभे<sup>(५)</sup> औकार-  
माप्नुतः । ब्रह्मौदनं पचति । दाम्नापीश्वन् ॥

१ ते उभे इति ६० मु० ।

४ उभे अक्षरे इति ग०, ६० मु० च ।

२ महेन्द्रायेति ६० मु० पुस्तकेऽधिकपाठः । ५ पृथक्लैकताय स्वाहेति ख०, ६०

३ ते उभे, अक्षरे इति ग०, ६० मु० च । मु० च ।

६ उभे अक्षरे इति ग०, ६० मु० च ।

## अरसृकारपरे ॥ ८ ॥

अवर्णपूर्वे ऋकारपरे च सति ते उभे<sup>(१)</sup> अरमिति विकार-  
माप्नुतः । अर्द्धं एकां<sup>(२)</sup> । आग्नेय्यर्चाग्नीध्रमतिमृशेत् ॥

## उपसर्गपूर्व आरं ॥ ९ ॥

अवर्णपूर्वं इत्यनुवर्तते । तस्मादुपसर्गपूर्वं इत्यविशेषोक्ता-  
वथावर्णान्तोऽयमुपसर्गस्तस्यैव ग्रहणं<sup>(३)</sup> । ऋकारः सान्निध्याल्लभ्यते ।  
उपसर्गपूर्वे ऋकारपरे च सति उभे<sup>(४)</sup> आरमिति विकारमा-  
प्नुतः । उपाच्छति<sup>(५)</sup> । अवाच्छति । ऋतव्या उपोपार्श्व्या  
ऋतव्या उप । अवर्णान्त उपसर्गविशेषणेन किं । व्यृष्टं वा  
एतत् । उपसर्गश्चासौ पूर्वस्तस्मिन्, उपसर्गपूर्वे<sup>(६)</sup> ॥

## उदात्तमुदात्तवति ॥ १० ॥

उदात्तधर्मविशिष्टे वर्णे पूर्वतः परत उभयतो वा स्थिते  
उभे<sup>(१)</sup> अप्येकादेशमापन्न उदात्तधर्ममाप्नुतः<sup>(२)</sup> । उदात्तो-  
स्यास्तीत्युदात्तवान्, तस्मिन् उदात्तवति । समानाच्चरमारभ्य  
सर्वस्यैकीभावे<sup>(३)</sup> यथाक्रममुदात्तानुदात्तस्वरितपूर्वं उभयोरु-

१ उभे अक्षरे इति ग०, ६० मु० च । ६ उपसर्गश्चासौ पूर्वश्च उपसर्गपूर्वः, तस्मिन्

२ एकां दध्यादिति ख० ।

उपसर्गपूर्वे ६० मु० । उपसर्गश्चासौ

३ इत्यविशेषवर्णान्तोक्तावर्णान्तोऽय-  
मुपसर्गस्तस्यैव ग्रहणमिति ६० मु० ।

पूर्वश्च स तथोक्तः, तस्मिन् उपसर्गपूर्वे  
इति ख० ।

इत्यवधिविशेषोक्तावप्यवर्णान्तोऽयमुपसर्गस्तस्यैव ७ स्थिते सति ते उभे इति ख०, ६०  
ग्रहणमिति ख० ।

मु० च ।

४ ते उभे अक्षरे इति ६० मु० ।

८ उदात्तधर्ममेकमाप्नुत इति ख० ।

५ उपाच्छत्यथ क इति ख० ।

९ सर्वस्मादेकीभावे इति ख०, ग० च ।

दात्ते चोदाहरणानि<sup>(१)</sup> दर्शयिष्यामः । सविता प्राप्पयतु ।  
 शुचार्पयति । ब्रह्म यच्छापाग्नेनि । याज्यैवेन । पूषाधत्त ।  
 दिवीव चक्षुः । अद्य वसु वसतीतीन्द्रो हि देवानां । मैत्रावरुणो-  
 न्याह । ननु सूत्रीयमित्यत्रोदात्तेनैकादेशे सति किं न स्यात्  
 अयं विधिः । उदात्तपूर्वाधिकारे<sup>(२)</sup> सत्यभावे चेति सूत्रेण  
 स्वरितस्य विशेषविधानादिति ब्रूमः । रेतो दधातूस्सकथ्याः<sup>(३)</sup> ।  
 वनस्पतयो नूत्तिष्ठन्ति । ता दिक्षूपादधत् । एवं समानाक्षर-  
 संहितायामेकीभावोऽन्यत्रापि द्रष्टव्यः । एवमवर्णपूर्वत्वेऽपि वक्ष्यते ।  
 सेमान्नो हव्यदाति<sup>(४)</sup> । तं द्येदग्निः<sup>(५)</sup> । कार्य्येति सवनमुख-  
 न्<sup>(६)</sup> । सेदु होतः प्रीक्षितं गोपायत । ऊर्जस्थोर्जं बोभक्षी-  
 येति । स्वायुषोदोषधीनां । इमे एवोपधत्ते । नैनं प्रत्योषति ।  
 एक एव यजेतैकः । अथैकमुत्थानं । यन्नैकां रशनां । इन्द्रिय-  
 मेवैन्द्रेण । विहितदेवैर्यतेति । देवेभ्य ऐन्धं<sup>(७)</sup> । क्षत्रस्य  
 चौजसे<sup>(८)</sup> । स्वाहौषधीभ्यः । सौषधीरनुरुधसे<sup>(९)</sup> । प्रौक्षीः  
 केन<sup>(१०)</sup> । अरुणो ह स्वाहौषवेशिः । आग्नेय्यर्चाग्नीध्रं । सैवा-  
 स्पष्टिः । ऐन्धविरष्टुतः । एवभिरस्वदयत् । आर्त्तिमार्च्छति ।  
 अवच्छात्येवं<sup>(११)</sup> । एवमादि ॥

१ वोदाहरणानीति ग०, इ० सु० च ।

२ उदात्तपूर्वाधिकारे इति ख० ।

३ दधातूस्सकथ्येति ख० । दधातू-  
 र्मकथ्येति ग० ।

४ हव्यदातिं जुषाण इति ख० ।

५ द्येदग्निं दधातीति ख० ।

६ सवनमुखे सवनमुखे कार्य्येतीति ख०,  
 ग० च ।७ देवेभ्य ऐन्धं देवेभ्यो देवेभ्य ऐन्धेति  
 ख०, ग० च ।

८ लौजसे इति ख०, ग० च ।

९ सौषधीरनुरुधसे इति ख० ।

१० ऋषी प्रौक्षीरिति ख० । प्रौक्षीः  
 केनाप इतीति ग० ।

११ अवाच्छात्येवमवारमिति ग० ।

### अनुनासिके अनुनासिकं ॥ ११ ॥

अप्रग्रहाः समानाचराण्यनुनासिकानीत्येषां मतमुद्दिष्टायं विधिः<sup>(१)</sup> । अस्मिन्<sup>(२)</sup> उदात्तवत्यनुनासिके पूर्वतः परत उभयतो वा स्थिते सति ते उभे अद्यक्षरे अनुनासिकं धर्ममेकमाप्नुतः । उक्तान्येवोदाहरणानि । एतदनिष्टं ॥

### स्वरितानुदात्तसन्निपाते स्वरितं ॥ १२ ॥

स्वरितानुदात्तयोः सन्निपाते एकादेशे सत्युभावपि तौ स्वरितमापद्येते । यथा, कन्येव नुन्ना । क्वीं क्व्योपाकृताय । यान्येषा वै सप्तपदा<sup>(३)</sup> । अथ कास्य<sup>(४)</sup> । इह स्वरितस्याविशेषेण ग्रहणे नित्यस्वरित एव गृह्यते । तस्य सव्यञ्जनानामचराणाञ्च<sup>(५)</sup> पदावयवानामुत्पत्तिकाल एव सम्भवात् । अन्येषाञ्च<sup>(६)</sup> पदोत्पत्तिकालादूर्ध्वमचराणां पदानाञ्च संहितायामुदात्तात् परोनुदात्त इति विधानात् । तस्मिन्ननुदात्ते पूर्वं उदात्त इत्यादि<sup>(७)</sup> । तस्मान्नित्यस्यैव मुख्यत्वम् । सामान्योक्तौ च सत्यां मुख्ये सम्प्रत्यय इति तस्यैव स्वीकारो युक्तः । अथात्रवीदित्यादावेकादेशस्योदात्तानन्तरभावित्वादुदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितमिति अनेनैव स्वरितत्वं विज्ञेयं ॥

१ अनुनासिकान्येषामित्येकेषां मतम् । ५ स्वरितव्यञ्जनानामचराणाञ्चेति ग० । तानुद्दिष्टायं विधिरिति इ० मु० । अनु- स्वरितस्य व्यञ्जनानामचराणाञ्चेति इ० नासिकानीत्येषां मतं तदुद्दिष्टायं विधिरिति मु० । ति ग० । ६ अन्येषाञ्च इति ग०, इ० मु० च ।

२ तस्मिन्निति इ० मु० ।

३ सप्तपदा शकरो इति ग० ।

४ कास्याहवनीय इति ग० ।

७ उदात्तस्वरितमित्यादि चेति ग०, इ० मु० च ।

न धामापासिपरो बुध्नियाज्यापूषामिनन्तार्धे ॥ १३ ॥

धा, मा, पा, एष्वन्त्यस्वर आर्षपाठकाले<sup>(१)</sup> असिपरः, बुध्निया, ज्या, आ, पूषा, अमिनन्त, एष्वन्त्यस्वर<sup>(२)</sup> आर्षे स्वरपरः पूर्वविधिं न प्राप्नोति । यथा, स्वधा अस्युर्वी । सहस्रस्य प्रमा असि । धन्वन्निव प्रमा असि । असि पर इति किं । स्वधेति स्वाधा । प्रमेति प्रामा । प्रपेति प्राप<sup>(३)</sup> । आर्ष इति किं । स्वधा अस्यसि स्वधा स्वधासि । एवमादि । प्रपा अस्यसि प्रपा प्रपासि । प्र बुध्निया ईरते । ज्या इयं<sup>(४)</sup> । आ पूषा एत्वावसु । आकारः किमर्थः । तं पूषाधत्त । आ ते सुपर्णा अमिनन्त<sup>(५)</sup> । आर्षस्वरपर इति किं । बुध्निया ईरत ईरते बुध्निया बुध्नियेरते । ज्या इयमियं ज्या इयम् । आ पूषा पूषा पूषा । पूषा पूषा एत्वेतु पूषा पूषेतु । अमिनन्त एवैरेवैरमिनन्तामिनन्तेवैः । आर्षेयस्वरपर<sup>(६)</sup> इति किं । असि स्वधा स्वस्यसि स्वधा । सुपर्णा अमिनन्तामिनन्त सुपर्णाः सुपर्णा अमिनन्त । इदमेव प्रत्युदाहरणं । ननु ज्येयममिनन्त वैरित्यादिजटायामपि तृतीयपर्यायस्य प्रकृतित्वात् । पूषा एत्वेतु पूषा पूषेतु । अमिनन्त एवैरमिनन्तामिनन्त एवैः । आ पूषा पूषा पूषा<sup>(७)</sup> ॥

एष्टरेतनेमन्नोन्नोष्ठेवःपरो लुप्यते ॥ १४ ॥

एष्टः, एतन, एमन्, ओन्नन्, ओष्ठ, एत्रः, इत्यिवम्परो अवर्णौ

- १ आर्षे पाठे इति ६० मु० ।
- २ एतेष्वन्त्यस्वर इति ६० मु० ।
- ३ स्वधेति स्वधा । प्रमेति प्रमा । प्रपेति प्रपा इति ग० ।
- ४ धन्वन् ज्या इयं मिति ६० मु० ।
- ५ अमिनन्त एवैरिति ग० ।

- ६ आर्षस्वरपर इति ६० मु० ।
- ७ आपषा इत्यारभ्य अमिनन्त एवैरिति पाठो ग०, चिह्नितपुस्तकेनास्ति । ६० मु० पुस्तकेऽस्तु आपूषेत्यारभ्य सर्वस्वरसपाठो नास्ति । तत्र केवलं पूषा अमिनन्त इत्युदाह. एदयं शेषास्ति ।

लुप्यते । अथावर्णपूर्वे इत्यनुवर्त्तमानादवर्णं<sup>(१)</sup> इति लभ्यते ।  
अशीयेष्टा रायः । शमितार उपेत न । अपान्त्वेमन्त्सादयामि-  
ग्यपान्त्वोऽन्त्सादयामि । स्वाहोष्ठाभ्यां । ओष्ठशब्दस्य सर्वा-  
वस्थस्य ग्रहणं भवति, ग्रहणस्येति<sup>(२)</sup> वचनात् । उपयाम-  
मधरेणोष्ठेन । निरमिमतेवष्कन्दः । अवर्णो लुप्यत<sup>(३)</sup> इति  
किं । शित्योष्ठः शितिभ्रुः । शित्योष्ठाय स्वाहा ॥

### इवर्णोकारौ यवकारौ ॥ १५ ॥

अवर्णपूर्वोऽधिकारो निवृत्तः । स्वरपराधिकारस्तु वर्त्तते ।  
अथ स्वरपरो यकारमिति पूर्वाध्याये प्रक्रान्तः । इवर्णोकारौ  
पदान्तौ स्वरपरो यथासङ्ख्येन यकारवकारावापद्येते<sup>(४)</sup> ।  
अभ्यस्यात् । भवोल्लश्यामः<sup>(५)</sup> । आ पूषा एत्वावसु । दीर्घस्य  
प्रग्रहत्वविधानात्<sup>(६)</sup> प्लुतस्य<sup>(७)</sup> सन्धिनिषेधात्, उकारस्य कारो-  
त्तरत्वं कृतम्, इवर्णोकारौ यवकाराविति ॥

### उदात्तयोश्च परोऽनुदात्तः स्वरितं ॥ १६ ॥

‘च’कारः पूर्वसूत्रोक्तनिमित्तिनाविवर्णोकारावन्वादिशति ।  
उदात्तद्वोरिवर्णोकारयोः परोऽनुदात्तः<sup>(८)</sup> स्वरितमापद्यते ।  
व्यवैनेन । अप्स्वग्ने । उदात्तयोरिति किं । नोचातं धक्ष्यतसं ।

१ इत्यनुवर्त्तमानादवर्णं इति ग०, इ०

५ कृत्यश्यामेति ग०, इ० मु० च ।

मु० च ।

६ प्रग्रहधानादिति ग० ।

२ ग्रहणस्य चेति इति ग० इ० मु० च ।

७ तस्येति ग० ।

३ अवर्णपूर्वो लुप्यते इति ग० ।

८ परोऽनुदात्तयोश्चेति ग० । परोऽनुदा-

४ यवकारावापद्येते इति इ० मु० ।

तस्येति इ० मु० ।

मध्वग्नौ जुहोति । परोऽनुदत्त इति किं । तद्यदृच्यध्वक्षराणि<sup>(१)</sup> ।  
सत्वे यजेत । इन्वानं उपस्तीर्णं<sup>(२)</sup> ॥

ऊभावे च ॥ १७ ॥

‘च’कारः पूर्वस्योदात्तत्वान्वाकर्षकः<sup>(३)</sup>, परस्य चानुदात्तत्व-  
मन्वादिशति । पूर्व्वेणोदात्तेन परस्य चानुदात्तस्य<sup>(४)</sup> ऊभावे  
क्रियमाणे स्वरितं जानीयात् । यथा, सूत्रीयमिव । सूत्राता ।  
मा सूत्तिष्ठन् । दिक्षूपदधाति । पूर्व्वेणोदात्तेनेति किं<sup>(५)</sup> ।  
सूपस्थादेव । परस्यानुदात्तस्येति किं<sup>(६)</sup> । ता दिक्षूपाद-  
धतत ॥

न श्येती मिथुनी ॥ १८ ॥

श्येती, मिथुनी, इत्येतयोरन्यस्वरो यथाविहितं<sup>(७)</sup> नापद्यते ।  
यथा, श्यैतेन श्येती अकुरुत । मिथुनी<sup>(८)</sup> अभवन् ॥

लुप्येते त्ववर्णपूर्व्वौ यवकारौ ॥ १९ ॥

अवर्णपूर्व्वौ स्वरपरौ यकारवकारौ लुप्येते । यथा, आप  
उन्दन्तु । ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् । न विचिन्त्या इति ।  
इम एवास्मै । आसामहा एवेमौ । अवर्णपूर्व्व इति किं । वाय-

१ तद्यदृच्यध्वक्षराणि इति क० ।

५ पूर्व्वेणोदात्तेन किमिति ग०, इ० सु० च ।

२ इन्वा उपस्तीर्णमिच्छन्ति इति इ०

६ परस्यानुदात्तेन किमिति ग० ।

३ इन्वा उपस्तीर्णमिच्छन्ति इति ग० । ७ यथाविहितं यलमिति ग०, इ०

४ पूर्व्वोदात्तत्वान्वाकर्षक इति इ० सु० । सु० च ।

५ परस्यानुदात्तस्येति ग०, इ० सु० च । ८ न मिथुनी इति इ० सु० ।

विष्टये दुरोणे । अहावनदत् । मर्त्याः आविवेश । एवम्पूर्वा-  
विति किं । अभ्यस्यात् । ह्रत्स्वसः । 'तु'शब्द इतरौ यव-  
कारौ<sup>(१)</sup> निवर्त्तयन्नादेशप्राप्तयोरेवानयोर्लोपविषयत्वं द्योतयति ।  
अवर्णः पूर्वो याभ्यां ताववर्णपूर्वौ ॥

नोख्यस्य ॥ २० ॥

उख्यस्य शाखिनः पक्षे अवर्णपूर्वौ यवकारौ न लुप्येते ।  
उक्तान्येवोदाहरणानि ॥

वकारस्तु साङ्गत्यस्य ॥ २१ ॥

सान्निध्यान्निषेधो लभ्यते । साङ्गत्यस्य मते अवर्णपूर्वौ वकारौ  
न लुप्येते, यकारस्तु लुप्यत एवेत्यर्थः ।<sup>(२)</sup> अहावनदत्<sup>(३)</sup> ।  
पूर्वाचार्यमतनिवर्त्तकः, 'तु'शब्दः । सूत्रमिदमेवेष्टम् । न तु  
पूर्वद्वयं परद्वयञ्च ॥

उकारौकारपरौ लुप्येते माचाकीयस्य ॥ २२ ॥

यकारवकाराववर्णपूर्वौ उकारौकारकपरौ लुप्येते, यथा-  
सङ्ख्यं माचाकीयस्याचार्यस्य मतेन<sup>(४)</sup> । आप उन्दन्तु । या  
जाता ओषधयः<sup>(५)</sup> । एवम्पराविति किं । त एनां भिषज्यन्ति ।  
वायविष्टये । लुप्येते इति इह पुनरारम्भः । पूर्वसूत्रप्रयोजन-  
सम्बन्धशङ्कानिराकरणार्थः<sup>(६)</sup> ॥

१ यवौ इति ग० ।

२ वायव इष्टये दुरोणे इति इ० मु०

पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

३ अहावनदत्ताहते इति ग०, इ० मु०  
च ।

४ मते इति इ० मु० ।

५ ग, चिकित्तपुस्तके जाता इति पाठो  
नास्ति ।

६ पूर्वसवद्वयस्थितजननसम्बन्धशङ्कानि-  
राकरणार्थ इति ग० । पूर्वसूत्रद्वयस्थि-  
तनञः सम्बन्धशङ्कानिराकरणार्थ इति  
इ० मु० ।

## लेशो वात्सप्रस्येतयोः ॥ २३ ॥

वात्सप्रस्यमते<sup>(१)</sup> यकारवकारयोः<sup>(२)</sup> अवर्णपूर्वयोर्लेशः स्यात् ।  
लेशो नाम लुप्तवदुच्चारणं<sup>(३)</sup> । एतयोरित्युकारौकारपरौ निर्दि-  
शति । उक्तान्येवोदाहरणानि ॥

## न स्तुतप्रग्रहौ ॥ २४ ॥

न खलु स्तुतः प्रग्रहश्च सन्धिविधिं भजते<sup>(४)</sup> । यथा, अस्तुहौ३  
इत्यब्रूताम् । ते एनमभि । इत्यादिविधौ निषिद्धे अन्यस्मिंश्चाना-  
रभ्यमाणे प्रकृतिवद्भवति ॥

## परश्च परश्च ॥ २५ ॥

चकाराकृष्टयोर्यकारवकारयोर्लोपे<sup>(५)</sup> सति परसन्धिर्न<sup>(६)</sup>  
भवति । यथा, आप उन्दन्तु । अग्र, इमं । सान्निध्यान्निषेधो  
लभ्यते । ननु लोपे सतीत्येतावतैवालं यकारवकारयोरिति  
किं<sup>(७)</sup> । सेदुहोता । सैनानीकेन । सोषधोरनु<sup>(८)</sup> । इत्यादि ।

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे दशमोऽध्यायः ॥

१ एतयोरिति इ० मु० पुस्तकेष्विकः  
पाठः ।

२ यवकारयोरिति ग० ।

३ लुप्तमुच्चारणमिति ग० ।

४ सन्धिविधिं भजते इति, इ० मु० ।

सन्धिविधिं भजते इति क० ।

५ यवकारयोर्लोपे इति ग०, इ० मु० च ।

६ परः सन्धिर्नेति इ० मु० ।

७ यवकारयोरिति किमिति ग०, इ०

मु० च ।

८ सौषधोरिति ग० ।

## अथैकादशोऽध्यायः ।

लुप्यते त्वकार एकारौकारपूर्वः ॥ १ ॥

एकारपूर्वं ओकारपूर्वो वा अकारो लुप्यते । यथा, तेऽ-  
ब्रुवन् । (१), 'तु' शब्दो न भ्रुतप्रग्रहाविति निषेधसम्बन्धं (१) नि-  
वर्त्तयतीति केचित् । स्वरपराधिकारं निवारयतीत्यपरे सङ्गि-  
रन्ते । एकारौकारौ पूर्वौ यस्मात् सः, तथोक्तः ॥

अथालोपः ॥ २ ॥

'अथ' इत्ययमधिकारः । अलोप उच्यते, इत्येतदधिकृतं  
वेदितव्यम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः । न लोपः, अलोपः, लोपा-  
भाव इत्यर्थः ॥

धातारातिरूपवाजपेयजुष्टश्वेनायोख्यध्रुवन्नितिरिय-  
मेवसायाग्निर्मूर्ध्वारुद्रप्रथमोपोत्तमविकर्षविह्व्यहिरण्यवर्णो-  
ययाज्यामहापृष्ठेय ॥ ३ ॥

धातारातिरित्यादिष्वनुवाकेषु एकारपूर्वं ओकारपूर्वो वा  
अकारो न लुप्यते । धातारातिरित्यत्र यथा, निधिपतिर्नो अग्निः ।

रातिरिति किं । धाता देवेभ्योऽसुरान्, इति शाखान्तरे । उप-  
 प्रयन्तो अध्वरमित्यत्र यथा, आरे अस्ते च, देव सवितः प्रसुव,  
 इत्यादिषडनुवाकानां वाजपेयसञ्ज्ञा । अत्र यथा, ते नो अर्व-  
 न्तः । ते अग्रे अश्वं<sup>(१)</sup> । जुष्टीवाच इत्यत्र यथा, यस्ते अश्वः ।  
 यो द्रप्सोः अश्वः । श्वेनायेत्यत्र यथा<sup>(२)</sup>, नमः पितृभ्यो अभि ।  
 विश्वे अरपा एधते । उख्ये यथा, शृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य ।  
 नमो अस्तु सर्पेभ्यः । भ्रुवक्षितिरित्यत्र यथा, विश्वे अभिगृणन्तु ।  
 जर्मिर्द्रप्सो अपां । क्षितिरिति किं । भ्रुवेत्यकारान्तस्य यदि ग्रहणं  
 स्यात् । भ्रुवोसि भ्रुवोहमित्यत्रापि भवेदिति । इयमेव सायेत्यत्र,  
 केतुं क्षणान्ते अजरे । तयो घर्मासो अनु । इयमित्येतावतैवालं  
 किमन्येन<sup>(३)</sup> । इयं ते शुक्र तनूरित्यत्र, संगर्भ्यो<sup>(४)</sup> अनुसखेत्यत्र,  
 माभूदिति, सायेति पदद्वयं मन्दधियां प्रतिपत्त्यर्थमिति केचित् ।  
 अन्येत्यन्यथापि<sup>(५)</sup> कथयन्ति । अस्यानुवाकस्य शेषभूता या<sup>(६)</sup> ऋग-  
 न्यत्र स्थिता सापि स्लोकोक्त्येति<sup>(७)</sup> । यथा, ये अपरीषु पश्यात्<sup>(८)</sup> ।  
 अग्निमूर्द्धा दिव इत्यत्र यथा, स योजते अरुषः । एनावो अग्निं<sup>(९)</sup> ।  
 मूर्द्धेति किं । अग्निर्मादुरिष्टादित्यत्र, यो मेतिदूरे रातीत्यत्र  
 माभूदिति<sup>(१०)</sup> । रुद्रप्रश्नस्य प्रथमोपोत्तमानुवाकयोर्यथा, नमो

१ अश्वमा युञ्जति ग० ।

८ ओ ते यन्ति ये अपरीषु पश्यादिति ग०,

२ श्वेनाय पत्न्ये इत्यत्र यथति ग०, इ० सु० च । इ० सु० च ।

३ किमन्येति ग० ।

९ अग्निं नमसेति ग० ।

४ संगर्भ इति ग० ।

१० योमेतिदूरेरातीयतीति ग, चिक्कि-

५ अन्येत्यन्यथेति ग०, इ० सु० च ।

पुस्तके पाठोऽस्ति । माभूदिति पाठस्तु

६ शेषोभूता या इति ग० ।

नास्ति ।

७ ऋगन्यत्र स्थितासापि स्लोकरोतीति ग० ।

अस्तु नीलग्नीवाय (१) उत मा नो अर्भकम् । उत्तमस्य पूर्वतः  
सन्निवृत्तः, उपोत्तमः । अश्मन्नूर्जमित्यनुवाकपञ्चकस्य (२) विक्-  
र्षसङ्ज्ञा । तत्र, अन्यन्ते अस्मात् । पावको अस्मभ्यम् । यो नः  
सतो अभि रायस्योषे अधियज्ञो अस्थात् । वाजो नः सप्ते-  
त्याद्यनुवाकत्रयस्य (३) विह्वय सङ्ज्ञा । तत्र, विश्वे अद्य मरुतः ।  
देवासो अधिवोचत (४) । हिरण्यवर्णीये यथा, एको देवो  
अप्यतिष्ठत् । याज्यासु यथा, सुपथा राये अस्मान् । कामेन  
कृतो अभि (५) । समिद्दिशं, जीमूतस्य, यदक्रन्दो, मानो मित्रो,  
ये वाजिनम्, अग्निर्मन्त्रे, षण्णामिषामनुवाकानां महापृष्ठसङ्ज्ञा ।  
तत्र, विवस्वदाते अभि नः । सोमो अधिव्रवीतु । महेति  
किं । पृथिवी तेन्तरिक्षेण ॥

अ॒हसो॒हतिरनिष्टतोऽवन्वस्मानवद्यादहनि च ॥ ४ ॥

‘च’कारो धातारातिरित्यादिविषयान्वादेशकः (६) । अ॒हसः,  
अ॒हतिः, अनिष्टतः, अवन्वस्मान्, अवद्यात्, अहनि, इत्येतेषु ग्रह-  
णेषु धातारातिरित्यादिस्थलेष्वन्तर्वर्तिष्वेकारपूर्वं ओकारपूर्वं  
वा (७) न लुप्यते । यथा, प्रमुञ्चतो नो अ॒हसः । परिद्वेषसो

१ द्रापे अन्वसस्यते इति ग० चिह्नित-  
पुस्तके इ० मु० पुस्तके चाधिकपाठः ।

२ अश्मन्नूर्जमित्यनुवाकपञ्चकस्येति  
ग०, इ० मु० च ।

३ वाजो नः सप्त प्रदिश इत्यनुवाकानु-  
वाकत्रयस्येति ग०, इ० मु० च ।

४ विश्वे देवासो अधिवोचता मे इति इ०  
मु० ।

५ कामेन कृतौ अभ्यानदिति इ० मु० ।

६ विषयान्वादिशतीति ग० ।

७ एकारपूर्वं ओकारपूर्वं वा अकार-  
इति ग०, इ० मु० ।

अहतिः । वर्द्धतान्ते अनिष्टृतः । ते अवन्त्वस्मान् । अस्मान्-  
निति किं । तेनोऽवन्तु पितरः । मित्रमहो अवद्यात् । शुचिः  
शुक्ले अहनि<sup>(१)</sup> । यवनहपरत्वादिषु प्राप्यमाणलोपेषु अलोपोऽयं  
विहितः । अन्वादेशः किमर्थः । स एवैनं पाप्मनोऽहसो  
मुञ्चति ॥

अनु घर्मासआपोमर्त्तोरथस्त्वोदत्तेवातःपूर्वः ॥ ५ ॥

अत्र विसर्गान्तानामोत्वमापन्नानां पूर्वनिमित्तत्वमिति विज्ञे-  
यं । घर्मासः, आपः, मर्त्तः, रथः, त्वः, दत्ते, वातः, एवम्पूर्वः<sup>(२)</sup>  
अन्वित्यत्र अकारो न लुप्यते । यथा, त्रयो घर्मासो अनु । तस्मा-  
दापो अनु<sup>(३)</sup> । यदा ते मर्त्तो अनु । अनु त्वा रथो अनु ।  
पीयति त्वा अनु । शुक्रमादत्ते अनुहाय<sup>(४)</sup> । धनुस्तदातो  
अनु<sup>(५)</sup> । अन्विति किं । वातोऽभिपवते<sup>(६)</sup> । एवम्पूर्व इति किं ।  
अनुगावोऽनुभगः<sup>(७)</sup> । यवनहपरत्वनिषेधार्थोऽयमारम्भः ॥

अभिवात्वपञ्च ॥ ६ ॥

‘च’कारो वात इत्यन्वादिशति । अभिवातु, अपः, इत्येतयो-  
रकारो वातःपूर्वो न लुप्यते । मयोभूर्वातो अभिवातु<sup>(८)</sup> ।

१ अह्न्योजसीनेति ग०, ६० मु० च । ५ अनुवातु ते इति ग०, ६० मु० च ।

२ इत्येवम्पूर्व इति ग०, ६० मु० च । ६ असुष्मिलोके वातोऽभिपवते इति

३ अनु स्थ नेति ग०, ६०, मु० च । ६० मु० ।

४ अनुहाय जायै इति ग०, ६० मु० च । ७ अनुगावोऽनुभगः कनीनामिति ६० मु० ।

८ अभिवातूश्च इति ६० मु० ।

वात्विति किं । वातोऽभिषवते<sup>(१)</sup> । यदातो अपो अगमत् ।  
अन्वादेशेन किं<sup>(२)</sup> । अवरुन्धेऽपोऽग्रेऽभिव्याहरति ॥

### अन्वगमच्च ॥ ७ ॥

अप इति 'च'कारोऽन्वादिशति । अनु, अगमत्, इत्येतयोर-  
कारो न खल्वपःपूर्वो लुप्यते । अपो अन्वचारिषं । अपो अग-  
मदिन्द्रस्य । एवम्पूर्वं इति किं । पश्वोनूदायन् ॥

### आपःपूर्वोऽङ्गिरपान्नपादस्मान् ॥ ८ ॥

अङ्गिः, अपान्नपात्, अस्मान्, एतेषु अकार आपःपूर्वो न  
लुप्यते । समापो अङ्गिरगमत । देवो रापो अपान्नपात् । नपा-  
दिति किं । वारुणीरापोपाञ्च । आपो अस्मान्मातरः<sup>(३)</sup> ।  
एवम्पूर्वं इति किं । सोऽस्मान् पातु ॥

### रायेसइन्द्रःपूर्वश्चाकारपरे ॥ ९ ॥

'च'काराकृष्टे अस्मान्ग्रहणे अकारपरे<sup>(४)</sup> वर्त्तमानोऽकारो  
राये, सः, इन्द्रः, एवम्पूर्वो<sup>(५)</sup> न लुप्यते । रायेपूर्वस्योदाहरणं शा-  
खान्तरे, अथवा जटायाभवति । राये अस्मात् अस्मान् राये राये  
अस्मान् । यथासंहितायां नोदाहरणम्, अकारपरत्वाभावात्,  
तर्हि तदा<sup>(६)</sup> कथमलोप इति चेत् । त्रिपदप्रभृतिपुनरुक्तत्वादिति  
ब्रूमः । मा सो अस्मात् अवहाय<sup>(७)</sup> । इन्द्रो अस्मानस्मिन्<sup>(८)</sup> ।

१ वातोभिषवते इति ग० ।

२ तदेति पदं ग० चिह्निते ६० मु० पुरुषके च

३ वातपूर्वं इति किमिति ग० ।

नास्ति ।

४ अस्मान्मातरः श्रुत्यन्विति ग० ।

५ सामो अस्मानवहायेति ग० ।

६ अकारपरे सति इति ६० मु० ।

७ इन्द्रो अस्मानस्मिन् द्वितीये इति ग०, ६०

८ इत्येवम्पूर्वं इति ग०, ६० मु० च । मु० च ।

अकारपर इति किं । सोऽस्मान् पातु । एवम्पूर्वं इति किं । सोऽस्मानमुच । अकारः परो यस्मात् तत् अकारपरम्, तस्मिन् ॥

### तेपूर्वोऽद्यान्धोऽंशुरग्ने ॥ १० ॥

अद्य, अन्धः, अंशुः, अग्ने, एतेष्वकारः, ते इत्येवम्पूर्वो न लुप्यते । यथा, पशुं पशुपते ते अद्य । उपो ते अन्धः । अंशुना ते अंशुः । यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं । एतेष्विति किं । तेऽग्नये-प्रवते<sup>(१)</sup> । तेपूर्वं इति किं । प्रथमोऽंशुः स्कन्दति । तेन त्वा दधेग्ने अङ्गिरः ॥

### मेपूर्वश्च ॥ ११ ॥

‘च’ काराकृष्टे सति अग्न इत्यस्मिन् अकारो मे इत्येवम्पूर्वो न लुप्यते<sup>(२)</sup> । यथा, यन्मे अग्ने अस्य । इमा मे अग्न इष्टकाः । मेपूर्वं इति किम् । तेन त्वा दधेऽग्ने अङ्गिरः । अन्वादेशेन किं । प्राणश्च मेऽपानश्च मे । तदशकं तन्मे राधि ॥

### अस्याश्विनापरा च ॥ १२ ॥

मेपूर्वं इति ‘च’कारोऽन्वादिशति । अस्य, अश्विना, अपरा, एतेष्वकारो मेपूर्वो न लुप्यते । वियन्तु देवा हविषो मे अस्य । पुनर्मे अश्विना युवं<sup>(३)</sup> । यद्वा मे अपरागतं ॥

१ ते तेऽग्नये प्रवते इति ६० मु० । मे पूर्वोऽग्नौ इत्यन्वाकारो न लुप्यते इति ६० मु० ।

२ चकारोऽग्नौ इत्यन्वादिशति । ३ युवं चच इति ६० मु० ।

नःपूर्वाऽसदग्निरघान्तमोऽभ्यस्मिन्नद्यपथि ॥ १३ ॥

असत्, अग्निः, अघ, अन्तमः, अभि, अस्मिन्, अद्यपथि, एते-  
ष्वकारो न इत्येवम्पूर्वो न लुप्यते । यथा, सुपारा नो असदग्नौ ।  
अयं नो अग्निर्वरिवः । रक्षामाकिर्नो अघशृंस ईशत । अग्ने  
त्वं नो अन्तमः । स्विष्टिन्नो अभि<sup>(१)</sup> । शिच्चा नो अस्मिन् । ते-  
भिर्नो अद्यपथिभिः<sup>(२)</sup> । पथीति किं । नोद्य वसु वसतीति ।  
नःपूर्व इति किं । तस्मादश्वाङ्गर्हभोऽसत्तरः । सोऽग्निर्जातः ।  
उत्तरतोवायुरभिदासति । तेस्मिन्नैच्छन्त । एतेष्विति किं<sup>(३)</sup> ।  
ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु ॥

नमःपूर्वाऽग्रेऽश्वेभ्योऽग्नियाय ॥ १४ ॥

अग्रे, अश्वेभ्यः, अग्नियाय, एतेष्वकारो नमःपूर्वो न लुप्यते ।  
नमो अग्रेबधाय च । नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यः । नमो अग्नि-  
याय च । नमःपूर्व इति किं । अपोऽग्रेऽभिव्याहरति । एतेष्विति  
किं । नमोऽग्नये प्रतिविद्धाय ॥

आविन्नःसोमःपूर्वा ग्निपरः<sup>(४)</sup> ॥ १५ ॥

आविन्नः, सोमः, एवम्पूर्वोऽकारोऽग्निपरो न लुप्यते ।  
ग्नौतिपदैकदेशः शाखान्तरे बह्वपादानार्थः । आविन्नो अग्निर्गृ-  
हपतिः । सोमो अग्निरूप देवाः । एवम्पूर्व इति किं । सोऽग्नि-  
र्जातः । एवम्पर इति किं । आविन्नेऽयमसौ ॥

१ स्विष्टिं नो अभिवसीय इति ६० मु० । २ नमोऽग्नये प्रतिविद्धायेति पाठः

स्विष्टिं नो अभिवसीयो नयन्ति इति ग० । ३ मु० पुस्तकेधिकोस्ति ।

४ अद्यपथिभिः सुगुभी रक्षा च न इति ४ पूर्वाऽग्निपरः इति क० ।

६० मु० ।

धीरासोऽदव्धासएकादशासऋषीणां पुत्रः शर्यातेऽषा-  
ढः पितारः पृथिवी यज्ञ आसते ये गृह्णाम्यग्रे वा एष जज्ञे स स्फा-  
नो युवयोर्यः पृष्ठे पतिर्वै गो शुष्मः पुवः समिद्धऋषभः पाथो वचो-  
वर्षिष्ठे जुषाणो यो रुद्रो वृष्णः पूर्वः ॥ १६ ॥

धीरासः, अदव्धासः, एकादशासः, ऋषीणां पुत्रः, शर्याते,  
अषाढः, पितारः, पृथिवी यज्ञे, आसते ये, गृह्णाम्यग्रे, वा एषः  
जज्ञे, स स्फानः, युवयोर्यः, पृष्ठे, पतिर्वः, गो, शुष्मः पुवः,  
समिद्धः, ऋषभः, पाथः, वचः, वर्षिष्ठे, जुषाणः, यो रुद्रः, वृष्णः,  
एवम्पूर्वा न खल्वकारो लुप्यते । यथा, धीरासो<sup>(१)</sup> अनुदृश्य यजन्ते ।  
अदव्धासो अदाभ्यं । एकादशासो, अप्सुषदः । ऋषीणां पुत्रो  
अधिराज एषः । ऋषीणामिति किं । यस्य पुत्रो जातः । यथा  
शर्याते अपिवः । अषाढो अग्निः । त्वत्पितारो अग्ने देवाः ।  
पृथिवी यज्ञे अस्मिन् । पृथिवीति किं । ते मास्मिन् यज्ञे, इत्यत्र<sup>(२)</sup>  
जटायां । अध्यासते ये अन्तरिक्षे । आसत इति किं । पृथिव्यां<sup>(३)</sup>  
येन्तरिक्षे । मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं । गृह्णामीति किं । अष्टौ-  
क्षत्वीग्रेभिषुणोति । इडावा एषो असुर । वानिति किं । शुक्र  
एषोऽन्तोऽन्तं मनुष्यः । प्रथमं<sup>(४)</sup> यज्ञे अग्निः । स स्फानो अभि-  
रक्षतु । समिति किं । गयस्फानोऽग्निषु, इति शाखान्तरे ।

१ तां धीरास इति ग०, ६० मु० च । २ ये पृथिव्यामिति ६० मु० ।

३ यज्ञे इतीति ग० ।

४ इतः प्रथममिति ग०, ६० मु० च ।

युवयोर्यो अस्ति । युवयोरिति किं । योषु भस्म<sup>(१)</sup> । नाकस्य  
 पृष्ठे अधि<sup>(२)</sup> । यज्ञपतिर्वो अत्र । पतिरिति किं । नवो भागानि  
 हव्यं । गो अर्घमेव सोमं करोति । अप्यकारादिति वचनात्  
 अगो अर्घम् इति चीदाहरणं । उच्छुषो अग्ने यजमानाय<sup>(३)</sup> ।  
 अग्रे पुवो अग्रे गुवः । समिद्धो अज्जन् । द्यामृषभो अन्तरीक्षं ।  
 प्रियं पाथो अपीहि । उग्रं वचो अपावधीत्<sup>(४)</sup> । वर्षिष्ठे अधि-  
 नाके । जुषाणो अमुराज्यस्य वेतु । यो रुद्रो अग्नी यः । य  
 इति किं । यदुपलब्ध्याद्गुद्रोऽस्य<sup>(५)</sup> । वृष्णो अश्वस्य सन्दानं<sup>(६)</sup> ॥

अरतिमस्य यज्ञस्यातिद्रुतोऽतियन्त्यनृणोऽविष्यन्ननमीवोऽ-  
 न्नेष्वर्चिरजीतानज्यानिमङ्गिया अम्बाल्यर्वन्तमस्त्वकृणोद-  
 ङ्गिरोऽप्सु यो अस्कभायदच्युतोऽश्वसनिरस्थभिरशिश्नेदङ्गेऽ-  
 भ्निय ॥ १७ ॥

अरतिं, अस्य यज्ञस्य, अतिद्रुतः, अतियन्ति, अनृणः, अवि-  
 ष्यन्, अनमीवः, अनेषु, अर्चिः, अजीतान्, अज्यानि, अङ्गियाः,  
 अम्बालि, अर्वन्तं, अस्तु, अकृणोत्, अङ्गिरः, अप्सु यः, अस्कभायत्,  
 अच्युतः, अश्वसनिः, अस्थभिः, अशिश्नेत्, अङ्गे, अभ्निय, एतेष्व-  
 कारो न खल्वेकारपूर्वं ओकारपूर्वा वा लुप्यते । यथा, मूर्धान-

१ योषु भस्म प्रवेशयति इति ६० मु० । ४ अपावधीमिति ग०, ६०, मु० च ।

२ अधिरोचने दिव इति ग०, ६० मु० च । ५ यदुपलब्ध्याद्गुद्रोऽस्येति ६० मु० ।

६ यजमानायैधोति ६० मु० ।

६ सन्दानमसीति ग०, ६० मु० ।

न्दिवो अरतिं<sup>(१)</sup> । यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य । यज्ञस्येति किं ।  
 एतेऽस्याममुष्मिन् । प्रत्यङ्क्सीमो अतिद्रुतः । पश्यन्तो अतियन्ति ।  
 द्रुतोयन्तीभ्यां किं<sup>(२)</sup> । नैनं सीमोतिपवते । तदग्ने अनृणो  
 भवामि । नयवसे अविष्यन् । स्वावेशो अनमीवः<sup>(३)</sup> । ये अन्नेषु  
 विविध्यन्ति । जातवेदो यो अर्चिः । श्रद्धो अजीतान् । तेषां  
 यो अज्यानि । तिरो अङ्गिया मा सुहुताः । अश्वे अश्वालि ।  
 यो अवन्तं जिघांसति । वहिस्ते अस्तु बालिति । इत इन्द्रो  
 अकणोत् । अग्ने अङ्गिरो योस्यां । यो अप्सु य ओषधीषु । य  
 इति किं । अश्वोऽप्युयोवेतसः<sup>(४)</sup> । यो अस्कभायदुत्तरं । मदाय  
 रसो अच्युतः । यो भवो अश्वसनिः । सनिरिति किं । अश्वे-  
 भ्योऽश्वपतिभ्यः<sup>(५)</sup> । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । भिरिति किं<sup>(६)</sup> ।  
 दधीशमस्थभ्यो मज्जभ्य<sup>(७)</sup> इत्यत्र जटायां<sup>(८)</sup> अस्थभ्यो मज्जभ्यो  
 मज्जभ्योऽस्थभ्योऽस्थभ्यो मज्जभ्यः । वरुणो अग्निं शिष्येत् । अङ्गे अङ्गे  
 निदध्यत्<sup>(९)</sup> । अग्नियेत्यकारगृहीतः पदैकदेशो बह्वपादा-  
 नार्थः । एतानि ते अग्निये नामानि । यदापो अग्निया  
 वरुणेति<sup>(१०)</sup> । पयो अग्नियासुहृत्सु ।

१ अरतिं पृथिव्या इति ६० मु० ।

अस्थभिरितिकिमिति ग० ।

२ द्रुतो यन्तोत्याभ्यामिति ६० मु० ।  
 द्रुतोतियन्ती इत्येताभ्यां किमिति ग० ।

३ ग, चिह्निते ६० मु० पुस्तके च दधी  
 ति पदं नास्ति ।

४ अनमीवो भवानि इति ६० मु० ।

८ इति जटायामिति ग० ।

५ अप्सुजो वेतस इति ग०, ६० मु० च ।

९ निदध्यदिति ग० ।

६ अश्वपतिभ्येति ६० मु० ।

१० वरुणेति शपामहे इति ६० मु० ।

७ अस्थभिरिति किमिति ६० मु०, ग० च ।

## अध्वर स्वरपरे ॥ १८ ॥

अध्वर इत्यस्मिन् ग्रहणे स्वरपरे वर्त्तमानोऽकारो न खल्वेकारौ कारपूर्वो वा<sup>(१)</sup> लुप्यते । सत्यधर्माणी अध्वरे । हविष्मान् देवो अध्वरः । उपप्रयन्तो अध्वरमित्याह । अत्र त्रिपदप्रभृति-न्यायेन<sup>(२)</sup> प्रसरति । तल्लक्षणासम्भवात्<sup>(३)</sup> । स्वरपर इति किं । शुग्वा अग्निः सोध्वर्यु<sup>(४)</sup> ॥

## स पूर्वस्यार्द्धसदृशमेकेषामर्द्धसदृशमेकेषाम् ॥ १९ ॥

योऽयमकारोऽलुप्तः स पूर्वस्य एकारस्य ओकारस्य वा अर्द्ध-मात्रसदृशं कालं भजते इत्येकेषामृषीणां मतं । अर्धमात्रः स्यादित्यर्थः । उक्तान्येवोदाहरणानि दर्शनात्<sup>(५)</sup> । अर्द्धेन सदृशः अर्द्धसदृशः, तम्, अर्द्धसदृशम् ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे एकादशोऽध्यायः ॥

१ वेति पदं इ० मु० पुस्तके नास्ति ।

२ त्रिपदन्यायेनेति ग० ।

३ तल्लक्षणाभावसम्भवादिति ग० ।

४ सोध्वर्युरिति ग० ।

५ विशेषदर्शनादिति ग०, इ० मु०

च ।

## अथ द्वादशोऽध्यायः ।

### अथ लोपः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । अकारस्य लोप उच्यते, इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्व्यामः । धातारातिरित्यादिविषयी-  
ऽयमध्यायारम्भः ॥

### असि ॥ २ ॥

‘असि’ इत्यस्मिन् अकारो लुप्यते, एकारोकारपूर्वः । यथा,  
सुपर्णाऽसि गरुत्मान् । प्रथोऽसि पृथिव्यसि ॥

### न गर्भःसन्नद्धोयमोभद्रःपूर्वः ॥ ३ ॥

गर्भः, सन्नद्धः, यमः, भद्रः, एवम्पूर्वः सान्निध्याल्लब्धे असीत्य-  
स्मिन् अकारो<sup>(१)</sup> न लुप्यते । गर्भो अस्थोषधीनां । सन्नद्धो असि  
षोडशस्र । समिति किं । उपनद्धोऽसुर इति केचिदुदाहरन्ति,  
तच्चिन्त्यं । धातारातिरित्याद्यन्तःपातित्वाभावात्, असिशब्दादर्श-  
नाच्च । मुख्यन्तु शाखान्तरे विज्ञेयं प्रत्युदाहरणं । असि यमो  
अस्यादित्यः । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥

---

१ असीत्यस्मिन्प्रहणेऽकार इति इ० मु० ।

## यवनहपरः स्वरपरेषु ॥ ४ ॥

यकारवकारनकारहकारपरोऽकारो लुप्यते, तेषु यकारादिषु स्वरपरेषु सत्सु । हिरण्यशृङ्गो यो अस्य पादाः । वनस्यतेऽव सजारराणः । वरेण्योऽनुप्रयाणं । जम्भयन्तोऽहिं<sup>(१)</sup> । स्वरपरे-  
ष्विति किं । श्रुक्ते अन्यत् । अग्रे अङ्गात्<sup>२</sup>हितः ॥

## जकारग्रपर उदात्तः ॥ ५ ॥

जकारपरश्च<sup>(२)</sup> ग्नपरश्च अकार उदात्तो लुप्यते । ओजोऽजा-  
यथाः । शुचिः पादक वन्योऽग्ने । उदात्त इति किं । न तद-  
माणो अजरः । निधिपतिर्नी अग्निः ॥

## मोवचोदधानस्थेपूर्वश्च ॥ ६ ॥

ग्नपर इति 'च'कारो ज्ञापयति । मः, वचः, दधानः, स्थे,  
इत्येवम्पूर्वी ग्नपरोऽकारलोपः<sup>(३)</sup> भवति । यथा, अङ्गिरस्वद-  
च्छेमोग्निं मे, इत्यत्र पदैकदेशग्रहणं सङ्क्षेपार्थं । अङ्गिरस्वद-  
रिथामोऽग्निं । वचोऽग्नये भरता वृहत् । दधानोऽग्निर्हीता ।  
सधस्थेऽग्निं पुरीथं । अन्वादेशः किमर्थः । सधस्थे अध्युत्तर-  
स्मिन् । ग्नपरस्यानुदात्तार्थोयमारम्भः<sup>(४)</sup> ॥

१ जम्भयन्तोऽहिं एकमिति ग०, इ० मु० च ।

२ जकारपर इति ग०, इ० मु० च ।

३ ग्नपरोऽनुदात्तोऽकारलोप इति इ० मु० ।

४ ग्नपरस्याकारस्यानुदात्तार्थोय-  
मारम्भ इति इ० मु० ।

ग्नपर इति इ० मु० ।

स्यानुदात्तोयमारम्भ इति ग० ।

अभ्यावर्त्तिन्नपूपमपिदधाम्यद्यान्वदितिःशर्माग्नेर्जि-  
 नैकामग्नयःपप्रयोऽस्माकमस्मेधत्ताश्माश्वाश्रुतिरश्यामामार्थ-  
 मस्मत्पाशानस्मिन् यज्ञेऽस्ताव्यथमानाभिद्रोहमधायदोऽथो-  
 दुग्धाअरिष्टाअरथाअर्चन्त्यन्तरस्यामस्थान्नायाङ्गिस्वदकरं  
 ॥ ७ ॥

अभ्यावर्त्तिन्, अपूपम्, अपिदधामि, अद्यानु, अदितिः शर्मा,  
 अग्नेर्जिह्वां, अग्नयःपप्रयः, अस्माकं, अस्मेधत्त, अश्मा, अश्वा  
 श्रुतिः, अश्याम, अमा, अर्थमन्, अस्मत्पाशान्, अस्मिन् यज्ञे,  
 अस्ता, अव्यथमाना, अभिद्रोहं, अधायि, अदः, अथो, अदुग्धाः,  
 अरिष्टाः, अरथाः, अर्चन्ति, अन्तरस्यां, अत्रस्थ, अन्नाय, अङ्गि-  
 रस्वत्, अकरं, एतेष्वकारो लुप्यते, एकारौकारपूर्वः । यथा,  
 अग्नेऽभ्यावर्त्तिन् । अभ्यावर्त्तिन्निति किं<sup>(१)</sup> । कामेन कृतो अभ्या-  
 नडकं । भद्रशोचेऽपूपन्देव । अग्नेऽपिदधाम्यास्ये । दधामीति  
 किं । बद्धो अपि कच्च आसनि<sup>(२)</sup> । अनु नोऽद्यानुमतिः ।  
 अन्विति किं । प्रतप्ते अद्य शिपिविष्टनाम । अधिव्रवीतु नोऽदितिः  
 शर्मा यच्छतु । शर्मेति किं । यथानो अदितिः करति । अध्व-  
 रन्नोऽग्नेर्जिह्वामभि गृणीतं । जिह्वामिति किं । व्रताददन्ते  
 अग्नेः । ते नोऽग्नयः पप्रयः । पप्रय इति किं । पुरीथासो

अग्नयः<sup>(१)</sup> । नरोऽस्माकमिन्द्र । विश्वेऽस्मे धत्त । धत्तेति किं ।  
 द्रविणं वाजो अस्मे वाजस्य मा । परिवृद्धिं नोऽश्मा भवतु<sup>(२)</sup>  
 'अश्वाश्रुतिः' अश्वा इत्यस्य यत्र यत्र श्रुतिः, तत्र तत्र लोपः ।  
 वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः । श्रुतिरिति किं । प्रचेतसोऽश्वान् । भर-  
 न्तोऽश्वायेव । दीर्घग्रहणेन किं । चघालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।  
 क्षत्रो अश्वा वनतां । वाजयन्तोऽश्वाम द्युम्नं । पुनस्तेऽमैषां । ये  
 तेऽर्यमन् । तेऽस्रत्पाशान् । पाशानिति किं । अन्यन्ते अस्मत्<sup>(३)</sup> ।  
 यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे । यज्ञ इति किं । ते अस्मिन् जवमादधुः ।  
 प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि । मा सुपर्णोऽव्यथमाना । जनेऽभिद्रोहं  
 मनुथाश्चिरामसि । द्रोहमिति किं । वृहस्पते अभिशस्तेः<sup>(४)</sup> ।  
 सुमन्त्रेऽधायि मन्त्र<sup>(५)</sup> । येऽदो रोचने दिवः । मध्यमग्नेऽथो सीद ।  
 शूर नोऽनुमोदग्धाः । पूर्वोऽरिष्टाः स्याम । पवयोऽरथाः<sup>(६)</sup> । गाय-  
 त्रिणोऽर्चन्ति<sup>(७)</sup> । अभिशूशुचोऽन्तरस्यां । अस्यामिति किं । रुक्मो  
 अन्तर्विभाति । येऽत्रस्थ पुराणाः । स्थेति किं । त्वष्टा नो अत्र  
 वरिवः<sup>(८)</sup> । रायस्मोषोऽन्नाय त्वा । पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वत् ।  
 अहन्तेभ्योऽकारं नमः ॥

गाहमानोजायमानोहेतयोमन्यमानोवनस्पतिभ्यःपतेस्त्रि-  
 धस्तपसःस्वधावोभामितोऽग्नयश्चायोऽध्वर्योऽक्रतोपूर्वः॥८॥

१ अग्नयः प्रावणेभिरिति ग०, इ० सु० च ।

५ उपप्रागात् सुमन्त्रेऽधायि मन्त्रे इति

२ अश्मा भवतु नक्षत्रमिति इ० सु० । अश्मा इ० सु० ।

भवतु इति ग० ।

६ ये पवयोऽरथा इति इ० सु० ।

३ अस्मत्तपन्त इति इ० सु० ।

७ गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमिति इ० सु० ।

४ अभिशस्तेरमुञ्च इति इ० सु० ।

८ वरिवः क्षणोतु इति ग० ।

गाहमानः, जायमानः, हेतयः, मन्यमानः, वनस्पतिभ्यः, पतेस्त्रिधः, तपसः, स्वधावः, भामितः, अग्नयः, आयो, अध्वर्यो, क्रतो, इत्येवम्पूर्वाऽकारो लुप्यते । यथा, गाहमानोऽदायः । जायमानोऽङ्गां केतुः । हेतयोऽन्यमस्मत् । मन्यमानोऽमर्त्यं । वनस्पतिभ्योऽधिसञ्भृतां । वनस्पतीति किं । नमः पिपलभ्यो अभि । अन्नपतेऽन्नस्यनिहो अतिस्त्रिधोत्यचिन्ति । तपसोऽधिजातः । देव स्वधावोऽमृतस्य धाम । स्वधेति किं । अन्यावो अन्यामवतु । भामितोमित्रस्य<sup>(१)</sup> । यानग्नयोऽन्वतप्यन्त । उकारस्य वकारविक्रियायां व्यञ्जनपरो नकार इति<sup>(२)</sup> यवनहनिषेधाभावादलोपे प्राप्ते तदपवादोयं । अग्ने दध्यायोऽशीततनो । अध्वर्योवैरपाः३<sup>(३)</sup> । शतक्रतोऽनु ते दायि । अत्र यवनहेत्यादिनैव लोपे सिद्धे पुनरस्य ग्रहणं नियमार्थं । आयोऽध्वर्यो क्रतो इत्येतत्पदत्रयपूर्वाकारस्यैव<sup>(४)</sup> लोपः । नत्वितरन्न<sup>(५)</sup> प्रग्रहपूर्वस्येति । यथा, इमे अश्विना संवत्सरः ॥

तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व उदात्तः स्वरितं ॥ ८ ॥

यमधिकृत्यायं प्रबन्ध उक्तः, तस्मिन्नकारानुदात्ते<sup>(६)</sup> लुप्ते सति पूर्व एकार ओकारो वा उदात्तः स्वरितमापद्यते । यथा, तेऽब्रुवन् । सोऽब्रवीत् ॥

१ भिबस्याभिदासत इति ग०, इ० सु० च ।

२ नकारपर इति ग० ।

३ अध्वर्योवैरपाः इति ग० ।

४ इत्येतत्पदत्रयपूर्वस्यैवाकारस्य इति ग०, इ० सु० च ।

५ नत्वितरेति इ० सु० ।

६ तस्मिन्नकारेनुदात्ते इति ग०, इ० सु० च ।

## उदात्तं चानुदात्त उदात्तं ॥१०॥

तस्मिन्नेवाकारे उदात्ते लुप्ते<sup>(१)</sup> पूर्वं एकार ओकारो वा अनुदात्त उदात्तमापद्यते । यथा, अवरुन्वतेऽसन्नं वै । अन्नपते-  
ऽन्नस्य नः ॥

## स्वरितश्च सर्वत्र स्वरितश्च सर्वत्र ॥११॥

उदात्त इति शब्दो ज्ञापयति चकारः<sup>(२)</sup> । तस्मिन्नकारे उदात्ते लुप्ते सर्वत्र<sup>(३)</sup> एकार ओकारो वा स्वरितं उदात्तमापद्यते । भेषजं गवेऽश्वाय । ओजोऽजायथाः । सर्वत्रेति वचनान्नित्यस्वरितेष्वपि तथैव तद्विधानं स्यात् । उक्त्योऽथातिरात्र<sup>(४)</sup> ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे द्वादशोऽध्यायः ॥ \* ॥

इति प्रथमः प्रश्नः ।

१ लुप्ते सतीति ग०, इ० मु० च ।

उदात्ते सति लुप्ते सति सर्वत्रेति ग० ।

२ चशब्दो ज्ञापयति इति ग०, इ० मु० च ।

४ अथोक्त्योथातिरात्रे इति ग०, इ०

३ उदात्ते सति सर्वं इति इ० मु० ।

मु० च ।

## अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।



### अथ मकारलोपः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । मकारस्य लोपः<sup>(१)</sup> उच्यते, इत्ये-  
तेदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः । मकारस्य लोपः,  
मकारलोपः ॥

### रेफोष्मपरः ॥ २ ॥

रेफपरश्चोष्मपरश्च पदान्ते मकारो लुप्यते । यथा, प्रत्युष्ट्  
रेत्तः । सत्शितं मे ब्रह्म । तत् षडहानि । सत्समिद्युवसे<sup>(१)</sup> ।  
त्वत् ह यद्यविष्ट । एवम्पर इति किं । इदं वामास्ये । पदान्त  
इति किं । तस्मात्तास्मा आपः । रेफश्च ऊष्मा च रेफोष्माणौ,  
तौ परौ यस्मात् सः, तथोक्तः<sup>(२)</sup> ॥

### यवकारपरश्चैकेषामाचार्याणां ॥ ३ ॥

यकारपरो वकारपरो वा मकारो लुप्यते, इत्येकेषां मतं ।

१ मकारलोप इति ग०, इ० मु० च ।

२ संसमिद्युवसे षषन् इति इ० मु० ।

३ रेफश्च ऊष्माणश्च रेफोष्माणः, ते

परेयस्मात् सः, तथोक्त इति इ० मु० ।

य एवास्य पञ्चमानुवाके<sup>(१)</sup> सवर्णापत्तिं प्रतिषेधन्ति<sup>(२)</sup>, तेषामे-  
वैष लोप इति विधिरन्वादिशति<sup>(३)</sup> । चकारः<sup>(४)</sup> सिंहाव-  
लोकनेन । यथा, ल्वथ्यन्नेष्वीडाः । तल् एवा एतथ्यजमानः ।  
एवम्पर इति किं । यं कामं कामयते<sup>(५)</sup> । यकारश्च वकारश्च  
यकारवकारौ<sup>(६)</sup> तौ, परौ यस्मात् सः, तथोक्तः । नैतत् सूत्र-  
मिष्टं<sup>(७)</sup> ॥

### न सस्सामिति रापरः ॥ ४ ॥

रा इति पर<sup>(८)</sup> सं, सां, इत्येतयोर्थहणयोर्मकारलोपो न  
भवति<sup>(९)</sup> । यथा, प्र सम्नाजं । साम्नाज्याय सुक्रतुः । सस्सा-  
मिति किं । श्रृराजन्नीषधीभ्यः । रापर इति किं । सस्त्रराणः ।  
पदान्तश्च व्यञ्जनपरः प्राकृतः, इति वक्ष्यमाणं द्वित्वनिषेधम् 'इति'  
शब्दो निवारयति । तस्मादत्र द्वित्वसिद्धिः ॥

### अथ वर्णानां ॥ ५ ॥

'अथ' इत्ययमधिकारः । वर्णानां संहिता वक्ष्यते, इत्येतदधि-  
कृतं वेदितव्यं । अथवा 'अथ'शब्दः पदसंहितानिषेधकः ॥

### ऋकारर्काररषपूर्वा नकारो णकारश्च समानपदे ॥ ६ ॥

समानपदे एकपदे ऋकार ऋकार रेफषकारपूर्वा नका-

१ पञ्चामाध्याये इति ग०, ६० मु० च ।

२ प्रतिषेधयन्तीति ६० मु० ।

३ तेषामेवैष लोपविधिरिति तानन्वादि-  
शति इति ग०, ६० मु० च ।

४ चकारः पर इति क० ।

५ यं कामयते इति ग०, ६० मु० च ।

६ यवकाराविति ग०, ६० मु० च ।

७ एतत्सूत्रमिष्टमिति ग०, ६० मु० च ।

८ रा इत्येवम्पर इति ६०, मु० ।

९ नकारो न लुप्यते इति ग०, ६०, ७० च ।

रो णकारमाप्नोति<sup>(१)</sup> । त्रिभिर्ऋणवा जायते । त्व<sup>२</sup>होतृणां ।  
एष वा ऋचो वर्णः । कृणोसि । एवम्पूर्वं इति किं । देवानां  
वा [अन्तं<sup>(३)</sup>] । समानपद इति किं । एभिर्नो अर्कैः । समानञ्च  
तत् पदञ्च, समानपदं, तस्मिन् ॥

### व्यवेतोऽपि ॥७॥

उक्तनिमित्तपूर्वा नकारः, अन्येन व्यवेतो व्यवहितोऽपि<sup>(४)</sup>  
णत्वमाप्नोति । यथा, अपरशुक्लं दहति । आ रमणं कुरुते<sup>(५)</sup> ।  
अधिषवणे<sup>(६)</sup> । कृषमाणः प्रतिष्ठाकामः ॥

### हिरण्मयं ॥ ८ ॥

हिरण्मयम् इत्यस्मिन् ग्रहणे नकारो णकारमाप्नोति<sup>(७)</sup> ।  
यथा, हिरण्मयं दाम दक्षिणा । स्पर्शपर इति वक्ष्यमाणप्रति-  
षेधस्य<sup>(८)</sup> प्रतिप्रसवार्थमिदं सूत्रं ॥

पाणि-गण-पुण्य-कण-काण-गाण-बाण-वेणु-गुण-मणि-  
प्रवादिषु पूर्वः ॥ ९ ॥

पाणीत्यादिशब्दानां प्रवादिषु पूर्वतः<sup>(९)</sup> प्रथमो णकारः

१ णकारमापद्यते इति ६० मु० ।

२ अन्तं जग्मुषामिति ग०, ६० मु० च ।

३ व्यवेतोऽपि व्यवहितोऽपि इति ग०, ६०  
मु० च ।

४ आत्मवेवारमणं कुरुते इति ६० मु० ।

५ अधिषवणमिति ६० मु० । अधि-

षवणी इति ग० ।

६ णत्वमाप्नोतीति ग०, ६० मु० च ।

७ वक्ष्यमाणनिषेधस्य इति ग० ।

८ पूर्व इति ग०, ६० मु० च ।

प्रकृत्यैव वेदितव्यः । प्रकर्षेण वादः प्रवादः । लिङ्गविभक्तिभेद-  
समासतद्धितादिभिर्निर्दिश्यत इत्यर्थः<sup>(१)</sup> । यथा, सुपाणिः स्व-  
ङ्गुरिः । वृषपाणयोऽश्वाः । हिरण्यपाणिमूतये । गणानान्त्वा  
गणपतिं<sup>(२)</sup> । गणा मे मा विटषन् । गणेन गणं । दूरे अमित्रश्च  
गणः । पुण्यो भवति वसन्तम् ऋतूनां । सा मा सर्वान् पुण्यान् ।  
कण्ठा अभिप्रगायत । तस्यै काणो या<sup>(३)</sup> । <sup>(४)</sup>गाणपत्यान्मयो-  
भूरेहि । विशल्या बाणवाष् उत । वेणुर्वैणवी भवति ।  
वेणुना विमिमीते<sup>(५)</sup> । यद्वेणोः सुषिरं । यथा गुणे गुणं ।  
मणिना रूपाणि नः । ननु गणशब्दप्रवादत्वाद्गाणग्रहणमयुक्तं ।  
मैवं । गणप्रवादे सति<sup>(६)</sup> तद्ववेत् । किन्तु गणपतिशब्दप्रवादायं ।  
पूर्वं इति किं । गणानां त्वा, वेणुना वि, मणिना रूपाणि,  
इत्यादिषूत्तरणकारस्य णत्वं<sup>(७)</sup> मा भूदिति ॥

पणि-पणिं-वीयमाण-ऊण्योः ॥ १० ॥

पणीत्यादिषु ग्रहणेषु<sup>(८)</sup> णकारः प्रकृत्यैव विज्ञेयः<sup>(९)</sup> ।  
अप्रवादार्थोऽयमारम्भः । अग्ने देवपणिभिः<sup>(१०)</sup> । पणिं गोषु  
स्तरामहे । वीयमाणः । तन्त एतं । ऊण्योः कविक्रतुं ॥

१ निर्देश इत्यर्थ इति ग०, इ० सु० च । ६ गणप्रवादत्वे सतीति ग०, इ० सु० च ।

२ गणपतिं हवामहे इति ग०, इ० सु० च । ७ इत्यादिषूत्तरस्य णत्वमिति ग०, इ०, सु० च ।

३ यादत इति इ० सु० ।

४ अकर्णया कर्णया इति ग, चिह्नित-

पुस्तके इ० सु० पुस्तके चाधिकः पाठः ।

५ वेणुनामिमीते इति ग० ।

८ पणीत्यादिग्रहणेष्विति ग०, इ० सु० च ।

९ प्रकृत्यैव वेदितव्य इति ग०, इ० सु० च ।

१० पणिभिर्वीयमान इति इ० सु० ।

## टवर्गपरः ॥ ११ ॥

टवर्गपरो<sup>(१)</sup> णकारः प्रकृत्यैव वेदितव्यः । श्रितिकण्ठाय च<sup>(२)</sup> । कण्डूयेत पामनं भावुकाः । टवर्गः परो यस्मात् सः, तथोक्तः ॥

चङ्कुण-फणत्-स्थूणी-हिणयाद्विणेति-कौण्योऽणिष्ठा-उ-  
ल्वणमुगणाश्रुतिश्चुपुणीका-बाणिजायाणवश्चाट्णार-स्था-  
णुन्तूणवेवीणायामश्लोण्या-पणेत-वाणीः-कल्याणी-कुणपं-  
वाणः शत-शोणाश्रुतिर्धाणिका-मेणी ॥ १२ ॥

चङ्कुण, फणत्, स्थूणी, हिणयात्, हिणेति, कौण्यः, अणिष्ठाः,  
उल्वणं, उगणाश्रुतिः, चुपुणीका, बाणिजाय, अणवश्च, आट्-  
णार, स्थाणुं, तूणवेवीणायां, अश्लोण्या, पणेत, वाणीः, कल्याणी,  
कुणपं, वाणः शत, शोणाश्रुतिः, धाणिका, मेणी, एषु णकारः  
प्रकृत्यैव वेदितव्यः । अवभृथनिचङ्कुण<sup>(३)</sup> । अन्वापनीफणत् । अय-  
स्थूणावुदितौ । भ्रातृव्याय प्रहिणयात् । एवास्मै प्रहिणेति ।  
रजनो वै कौण्यः । येऽणिष्ठास्तान् । यत्र उल्वणं क्रियते ।  
यत्र यत्र श्रुतिः उगणाग्रहणस्य तत्र तत्र णत्वं करणीयं । यथा,  
अव्याधिनीरुगणा उत । उगणाभ्यस्तुहतीभ्यः । चुपुणीका  
नामासि<sup>(४)</sup> । बाणिजाय कक्षाणां पतये<sup>(५)</sup> । प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च

१ टवर्गे परे इति ६० मु० ।

४ वर्षथनी चुपुणीकानामासीति ६० मु० ।

२ श्रितिकण्ठाय स्वाहा इति ६० मु० ।

५ मन्त्रिणे बाणिजाय कक्षाणां पतये

३ निचङ्कुण निचेरुरिति ६० मु० ।

इति ६० मु० ।

मे । चेति किं । अनवस्ते रथं<sup>(१)</sup> । एतं वै पर आट्णारः । य स्था-  
णुहन्ति । या तूणवे या वीणायां । अस्रोणया सप्तशफया<sup>(२)</sup> ।  
पणेतोगो अर्धं । इन्द्रं वाणोरनूषता । कल्याणी रूपसमृद्धा<sup>(३)</sup> ।  
पुरुषकुणपमश्वकुणपं<sup>(४)</sup> । वाणः शततन्तुर्भवति । शतेति किं ।  
ऋतावानश्वयमानाः<sup>(५)</sup> । शोणा धृणू<sup>(६)</sup> । श्रुतिरिति किं ।  
शोनाय स्वाहा । निजल्गुलीति धाणिका । वनस्पतीनामेणी ।  
मकारेण किं । उभयत एनी स्यात्<sup>(७)</sup> ॥

अवग्रहो वृषण्-क्रीर्षण्-ब्रह्मस्रक्षण्-चर्मण्-चर्षण् ॥ १३ ॥

वृषणित्यादिग्रहणेष्ववग्रहो णकारः प्रकृत्यैव विज्ञेयः<sup>(८)</sup> ।  
वातो अपां वृषणान् । शीर्षणान्नेभ्यो भवति । ब्रह्मणन्तो देवाः<sup>(९)</sup> ।  
अक्षण्वते स्वाहा । चर्मण्वते स्वाहा । चर्षण्यहणस्य शाखा-  
न्तरविज्ञेयमुदाहरणं<sup>(१०)</sup> । मित्रस्य चर्षणी धृत इति केचिदुदा-  
हरन्ति । तन्न साधुः । अन्तो लोपात्, इति वक्ष्यमाणप्रतिषेध-  
प्रतिप्रसवार्थमुक्तत्वाद्देवां ग्रहणानां चर्षणीधृत इत्यत्र णकारस्य  
पदान्तत्वाभावात् । अथवा ऋकारादिप्राप्तेरत्र<sup>(११)</sup> णकारो वैकृत

१ अनवस्थे रथमिति ग० ।

८ प्रकृत्यैव वेदितव्य इति ग०, ३० मु० च ।

२ सप्तशफया क्रीणानि इति ३० मु० ।

९ देवा आसन्निति ३० मु० ।

३ रूपसमृद्धा सा स्यात् इति ३० मु० ।

१० शाखान्तरे विज्ञेयमुदाहरणमिति  
ग०, ३० मु० च ।

४ कुणपं गौरिति ३० मु० ।

५ चयमाना ऋणानि इति ३० मु० ।

११ ऋकारकीररषादिप्राप्तेरवेति ३० मु०,

६ धृणू नृवासा इति ३० मु० ।

ऋकारकीररषादिप्राप्ते तत्रेति ग० ।

७ एनी स्यात्तदाऊरिति ग०, ३० मु० च ।

इति शङ्कानिराकरणार्थमेतानि ग्रहणानीत्यन्ये मन्यन्ते । तथा सति मितस्य चर्षणी धृत इत्युदाहरणं रमणीयं । अवग्रह इति किं । वृषन्नग्ने विश्वान्यर्थे आ । तस्मात् सप्तशीर्षन् । ब्रह्मन्विशम्बि । अक्षन्नमीमदन्त । पशूनाञ्चर्मन् । अवग्रहस्योऽवग्रह इति लक्ष्यते<sup>(१)</sup> ॥

ऋस्स, षस्स, षण्णम, राव्ण चेति प्राकृताः ॥ १४ ॥

अत्र सूत्रे एते पदैकदेशा बह्वपादानार्थमुक्ताः । ऋस्सादिष्वेषु च णकारः प्रकृत एव विज्ञेयः<sup>(१)</sup> । स्वयमाट्णामुप । असं लक्षे हि हनू । स्वयमाट्णा ज्योतिः । अभिषणो यस्मात् । निष-  
साय स्वाहा । दशमासा निषसा आसन् । पूष्णो रट्छे<sup>(२)</sup> । पूष्णा सयुजा<sup>(३)</sup> । पूष्णे प्रपथ्याय<sup>(४)</sup> । अर्थ्यम्णे चरुं<sup>(५)</sup> । दधिक्राव्णः<sup>(६)</sup> । आग्राव्णः । प्राकृतशब्देयं पाष्णादिष्विव चर्म्मण्पर्यन्तेषु<sup>(७)</sup> मुख्यः । चतसृषु सङ्हितासु णत्वसङ्गा-  
वात् । ऋणेत्यादिषु तु न मुख्यः । किन्तु प्रास्यभावेपि णत्वप्राप-  
णार्थः । तथाहि, ऋणादौ पूर्वणकारस्य स्पर्शपरत्वान्निषेधः, उत्तरस्य सवर्गीयव्यवहितत्वात्<sup>(८)</sup> । णाम्णग्रहणयोस्त्वलोपा-

१ वक्ष्यते इति क० ।

२ णकाराः प्राकृता एव ज्ञेया इति

ग० ।

३ पूष्णो रट्छे इति ग०, इ० मु० च ।

४ सयुजा सह इति इ० मु० ।

५ पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा इति ग०,

इ० मु० च ।

६ चरुं निर्वपेदिति ग० ।

७ दधिक्राव्णो अकारिणमिति ग० ।

८ चर्म्मण्पर्यन्तेषु इति ग०, इ० मु० च ।

९ इतरस्य उत्तमस्य उवर्गव्यवहितत्वादिति

इ० मु० ।

दिति निषेधः । ग्रहणसामर्थ्यादेव एत्वं सिध्यतीति चेत् ।  
 एवं स्वभावत्वमेव ग्रहणस्यापि मूलमिति परिहारः । किञ्च  
 अन्वाचये वर्त्तमानश्चकारोऽप्येतेषु एत्वममुख्यमिति द्योतयति ।  
 मुख्यञ्चेच्चतसृषु संहितासु विद्येत, न चात्र विद्यते । तथाहि ।  
 अभिषण इत्यभिसन्नः, निषणायेति निषन्नाय, इत्यत्र पद-  
 संहितायां पूषन्नर्थ्यमन्निति नकारान्तशब्दयोः पूषणोऽर्थे, अर्थ-  
 म्णे चरुम्, इत्यादिसिद्धरूपत्वादत्र वर्णसंहितायामेतत्साहच-  
 र्यादेकसूत्रस्थयोरप्युपपन्नयोर्वर्णसंहितायां एत्वे एत्वाभावो-  
 न्तव्यः<sup>(१)</sup> । प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण अप्रसिद्धपदार्थसमर्थनं  
 सर्वशास्त्रविदः सर्वे खलु स्वीकुर्वते । तस्मादस्मदुक्त एव युक्त-  
 प्रकृतशब्दार्थः ।

न पुम्नोऽग्निर्युष्मानीतोऽन्तोऽलोपात्स्पर्शपरो व्यवयेषु  
 शसचटतवर्गीयेषु ॥ १५ ॥

पुम्नः, अग्निः, युष्मानीतः, एतेषु नकारो एत्वं नापद्यते ।  
 सुपुम्नः सूर्यरश्मिः । इन्द्राग्निभ्यां त्वा<sup>(१)</sup> । युष्मानीतो अभयं<sup>(२)</sup> ।  
 अन्तः पदान्तो नकारो एत्वं नापद्यते । पितृन् हविषे अत्तवे ।  
 प्रमृणीहि शत्रून् । अलोपात्परोपि<sup>(३)</sup> नकारो एत्वं नापद्यते ।

१ वर्णसंहितायां एत्वभाव इति ग०, इ०

मु० च ।

२ इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजेति ग०, इ०

मु० च ।

३ अभयं ज्योतिरिति इ० मु० ।

४ अलोपादकारलोपात्परोपीति इ०

मु० ।

वृत्रघ्न इन्द्राय त्वा । वृत्रघ्न स्तोमः<sup>(१)</sup> । नन्वत्र निमित्तनिमित्ति-  
नोभिन्नपदस्थत्वाद्विषमो दृष्टान्तः । सत्यम् । सिंहावलोकनेन  
च प्रथमे प्रश्ने<sup>(२)</sup> सममाध्याये शेषोदाहरणरूपेण घटते । तत्र  
च समानपदत्वे नियमो<sup>(३)</sup> नास्ति । घ्न इत्यस्य हन्शब्दविकृत-  
त्वात् रघःपूर्वो हवनि, इति प्राप्तिः । स्पर्शपरो नकारश्च एत्वं  
नाप्नोति । सङ्क्रन्दनोऽनिमिषः । अवस्ये तार्प्यं । नखनिभिन्नं ।  
स्पर्शाच्च प्रसिद्धलक्षणविषयो विवक्ष्यते । अन्यथा पूर्णं पञ्चा-  
दित्यादौ एत्वं न स्यात् । रेफात् परश्चेति हि सिद्धलक्षणं,<sup>(४)</sup>  
तन्मूलञ्च पूर्णेत्यत्र द्वित्वं । प्रसिद्धपदेन किं । नखनिभिन्नमित्या-  
दावपि कथञ्चिन्मूलत्वं<sup>(५)</sup> सम्भवति । किं तल्लक्षणमिति चेत् ।  
द्वितीयचतुर्थयोरित्यत्र सूत्रे व्यञ्जनोत्तरयोरिति<sup>(६)</sup> वाचो युक्त्य-  
न्तरमिति ब्रूमः । तस्य लक्षणं तत्रैव स्फुटीकरिष्यते महा-  
प्रबन्धेन<sup>(७)</sup> । स्पर्शः परो यस्मादसौ, स्पर्शपरः । शसचटतव-  
र्गीयेषु व्यायेषु व्यवधायिकेषु सत्सु नकारो एत्वं नापद्यते ।  
यथा, रशनामादत्ते । अग्ने रसेन<sup>(८)</sup> । रोचन्ते रोचना दिवि ।  
सोमः<sup>(९)</sup> राजानं । प्रक्रीडिनः पयोधाः । पृतना जयेम<sup>(१०)</sup> । जन-  
प्रमथनाय<sup>(११)</sup> । ऋकारकारादिप्राप्तेः प्रतिषेधोऽयं विहितः ॥

१ स्तोमा इति ग०, इ० सु० च ।

सु० च ।

२ सिंहावलोकनन्यायेन प्रथमप्रश्ने इति  
ग०, इ० सु० च ।

३ स्त्वोक्तव्यञ्जनोत्तरयोरिति इ० सु० ।

७ महता प्रबन्धेनेति इ० सु० ।

३ समानपदनिधम इति ग०, इ० सु० च ।

८ रसेन तेजसा इति इ० सु० ।

४ रेफात्परश्चेति हि प्रसिद्धं लक्षणमिति

९ जयामीति ग०, इ० सु० च ।

इ० सु० रेफात्परश्चेति प्रसिद्धलक्षणमिति ग० ।

१० जनप्रथनाय इति ग० । जनप्रथ-

५ कथञ्चित् लक्षणमूलत्वमिति ग०, इ०

नाय स्वाहा इति इ० सु० ।

पृक्तस्वरात्परो लो ङं पौष्करसादेः पौष्करसादेः ॥ १६ ॥

पृक्तस्वरात् ऋकाद्वात् परो लकारो दुःस्पृष्टसञ्ज्ञो<sup>(१)</sup> ङकार-  
मापद्यते, पौष्करसादेर्मते<sup>(२)</sup> । मृडातीट्टशे । पृक्तस्वरादिति  
किं । नलं प्लव इति, शाखान्तरे । पौष्करसादिग्रहणं<sup>(३)</sup>  
पूजार्थं, न तु विकल्पार्थं । मूर्द्धास्थानतया दुःस्पृष्टलकारयोः<sup>(४)</sup>  
सादृश्यमस्तीति व्याकरणानुसारी सूत्रपाठोऽयं कथमनुसारित-  
मिति चेत् । तथाहि, स्थानेन्तरतमः । स्थाने प्राप्यमाणानां  
वर्णानान्तरतम आदेशो भवतीति सूत्रपाठान्तरमपि<sup>(५)</sup> व्याख्या-  
यते । पृक्तस्वरात्परो लो ङमिति पौष्करसादेः । अत्र  
समानपद इत्यस्मादनुवर्तनं<sup>(६)</sup> विज्ञेयं । पौष्करसादेः शाखिनः  
समानपदे पृक्तस्वराट्कारात्परो लकारो ङकारमापद्यते ।  
यथा, ते नो मृडयन्तु । पृक्तस्वरादिति किं । इलान्दं भवति ।  
समानपद इति किं । पिटलोक<sup>(७)</sup> सोमेन । सहचरितत्वा-  
देकस्य<sup>(८)</sup> निषिद्धे इतरस्यापि पिटलोककामस्येति अस्य समा-  
नपदत्वे सत्यपि निषेधो भवति । इदमपि पाठान्तरं बद्धादृतं ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ \* ॥

१ दुःस्पृष्टसञ्ज्ञिक इति ६० मु० ।

दुःस्पृष्टसञ्ज्ञिक इति ग० ।

२ मतेन इति ग० ।

३ पौष्करसादेर्ग्रहणमिति ६० मु० ।

४ दुःस्त्रिष्टलकारयोरिति ग० । दुःस्त्रि-

ष्टलङ्कारयोरिति ६० म० ।

५ सूत्रस्य पाठान्तरमपीति ग०, ६०

म० च ।

६ इत्यस्थानुवर्तनमिति ग०, ६० मु०

च ।

७ सहचरितत्वादेकस्मिन्निति ग० ।

## अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

### स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरं ॥ १ ॥

स्वरपूर्वं व्यञ्जनं व्यञ्जनपरं द्विवर्णमापद्यते<sup>(१)</sup> । यथा, उरुप्र-  
थस्य । एवम्पूर्वं इति किं । तत् प्रवाते । पर इति<sup>(२)</sup> किं । उरु-  
क्कदुरुणस्कृधि । व्यञ्जनमिति किं । प्रउगमुक्त्यं । स्वरः पूर्वा  
यस्मात् तत्, स्वरपूर्वं । व्यञ्जनमस्मात् परम्, इति व्यञ्जनपरं ।  
हयोर्वर्णयोः समाहारो द्विवर्णः ॥

### लवकारपूर्वः स्पर्शश्च पौष्करसादेः ॥ २ ॥

तस्य मते<sup>(३)</sup> लकारपूर्वो वकारपूर्वो वा स्पर्शो द्विवर्णमाप-  
द्यते । कल्याणं जुहोति । विभूदावन्ने । स्वरपूर्वं द्वित्वं चान्वा-  
दिशति, 'च'कारः । स्पर्श इति किं । कल्याणो रूपसमृद्धा वायव्यं ।  
एवम्पूर्वं इति किं । कूष्माण्डकभिः । तस्मादेतद् गोसनि ।  
लकारश्च वकारश्च लवकारो, तौ पूर्वा यस्मात् सः, तथोक्तः ॥

### स्पर्श एवैकोषामाचार्याणां ॥ ३ ॥

एकोषां मते लवकारपूर्वं स्पर्श एव द्विवर्णमाप्नोति<sup>(४)</sup> । अने-

१ द्विवर्णं स्यादिति ग० ।

३ पौष्करसादेर्मते इति ग०, ६० मु० च ।

२ एवम्पर इतीति ग०, ६० मु० च ।

४ द्वित्वमाप्नोति न लगकाराविति ग० ।

नावधारणेन सूत्रान्तरारम्भणेन<sup>(१)</sup> पौष्करसादिमते<sup>(२)</sup> लवका-  
रयोश्च द्वित्वमस्तीति गम्यते । इदमेव सूत्रमिष्टं न पूर्वं<sup>(३)</sup> ।  
पूर्वाक्तान्येवोदाहरणानि ॥

### रेफात्परञ्च ॥ ४ ॥

रेफात्परं व्यञ्जनं द्विवर्णमापद्यते । यथा, अर्चन्त्यकंमर्किणः ।  
अर्क्त्थेण वै । ऊर्गंवा उदुम्बरः । स्वरपूर्वत्वद्वित्वयोः<sup>(४)</sup> आकर्षकः  
'च'कारः । ननु व्यञ्जनपरत्वाकर्षकः किं न स्यात् । नेति ब्रूमः ।  
नियमाभावात् । तथाहि, अवसाने, ऊष्मा स्वरपर इति एतन्निषे-  
धद्वयेन रेफात्परस्य स्वरपरत्वाभावे व्यञ्जनपरत्वाभावेपि<sup>(५)</sup>  
द्वित्वमस्तीति निश्चीयते, अप्रसक्तप्रतिषेधानुपपत्तेः । स्वरपूर्वत्वा-  
न्वादेशेन किं । त्रयस्वकमित्यादौ माभूदिति । किञ्च । अचो  
रहाभ्यां द्वे इति पाणिनीयसूत्रेणापि स्वरपूर्वत्वे सत्येव द्वित्वं  
विधीयते । तस्यायमर्थः, अच उत्तरो यौ रेफहकारौ ताभ्यामुत्त-  
रस्य यरो द्वे भवत इति केचिदूचुः<sup>(६)</sup> । स्वरपूर्वादिशब्दवद्  
रेफपूर्वमिति वक्तव्ये रेफात्परमिति वाचो मुक्त्यन्तरमर्थान्तरं  
समर्थयति<sup>(७)</sup> । अहर्देवानामित्यादौ वैकृतरेफादुत्तरस्यान्तस्य

१ सूत्रान्तरारम्भेण चेति ग०, ६० मु० च । इति ग० ।

२ पौष्करसादिमते इति ग० ।

३ न तु पूर्वमिति ग० ।

४ स्वरपूर्वद्वित्वयोरिति ग०, ६० मु० च ।

५ रेफात्परस्य व्यञ्जनस्य व्यञ्जनपरत्वा-

भावे स्वरपूर्वत्वेपि इति ६० मु० । रेफा-

त्परस्य व्यञ्जनपरत्वाभावे च स्वरपूर्वत्वेपि

६ विधीयते । अचः पराभ्यां रेफहक-

राभ्यां परस्य यरोद्वेस इति सूत्रार्थः ।

केचिदेवमूचुरिति ग० ।

७ रेफात् पूर्वमिति वाच्ये वाचो युक्त्य-

न्तरमर्थान्तरं समर्थयति इति ग०, ६०

मु० च ।

न द्वित्वमिति<sup>(१)</sup> । तदेतदध्ययनविरुद्धपङ्क्तिमध्यास्ते । वयन्तु  
वदामो<sup>(२)</sup>, वाचो युक्त्यन्तरप्रयोजनं । रेफपूर्वमित्युक्तेवि-  
रुद्धविग्रहेण<sup>(३)</sup> सूत्रं सन्दिग्धं स्यात्, रेफात् पूर्व रेफपूर्व-  
मिति । तत्र एष विग्रह इति चेत्<sup>(४)</sup> । अध्यायादिसूत्रेणैतद्  
गतमिति पौनरुक्त्यमस्य सूत्रस्यापद्यते । ननु पौनरुक्त्यभयादेव  
विरुद्धविग्रहं निवारयामः । नेयं सरला वृत्तिः । प्रक्षालनादि  
पङ्क्त्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् अत्र विरुद्धशङ्कालेशोपि  
नावकाशं लभतामिति वाचो युक्त्यन्तरेण सूत्रमाचार्यः प्रो-  
वाच<sup>(५)</sup> ॥

द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यञ्जनोत्तरयोः पूर्वः ॥ ५ ॥

स्वरपूर्वयोर्व्यञ्जनोत्तरयोर्द्वितीयचतुर्थयोस्तु पूर्व आगमो भवति<sup>(१)</sup>,  
यथाक्रमेण द्वितीयस्य प्रथमः, चतुर्थस्य तृतीयः । यथा, विक्ख्याय  
चक्षुषा त्वमभितिष्ठ । मेग्ध्या विद्युतो वाचः । <sup>(२)</sup>द्वितीय-  
चतुर्थयोरिति किं । आद्यमस्थानं । एवम्पूर्वयोरिति किं<sup>(३)</sup> । वट्  
स्थयमभिगूर्ताय नमः<sup>(४)</sup> । पङ्गां द्वे षवने । एवम्परयोरिति किं ।

१ वैकृतरेफादितरस्य न स्यादुलमिति  
इति ६० मु० ।

२ अन्ये त्वेवमाहुरिति ग० ।

३ विरुद्धाविरुद्धविग्रहेणेति ग० ।

४ रेफपूर्वमिति । भवलोप विग्रह  
इति चेत् इति ग०, ६० मु० च ।

५ लेशोपि नास्तीति सूत्रकार आह ।  
यद्यं ब्रूमो युक्त्यन्तरं प्रयोजनस्वरभक्तेर्द्वितीयं

माभूदिति ग० ।

६ आगमः स्यादिति ग० ।

७ तत् सवितुः साह्या वैदेवा इति

६० मु० पुल्लकेधिकः पाठः ।

८ एवम्पूर्वः किमिति ग० । एवम्पूर्व

इति किमिति ६० मु० ।

९ वषट् स्थिति ग० ।

उखायै सद्ने । मेघायते स्वाहा । प्रथमसूत्रेण प्रसक्तं द्वित्वं निवर्त्तयति 'तु'शब्दः । अन्येतदन्यथा मन्यन्ते<sup>(१)</sup>, पूर्वागमस्य द्वित्वं निवारयतीति<sup>(२)</sup> । नैतत्सारं । सवर्णसवर्गीयपर इत्युत्तरनिषेधादेव तस्य तन्निवृत्तिः<sup>(३)</sup> ।

अत्रकेचिदाहुः, व्यञ्जनपर इति वाच्ये वाचो युक्त्यन्तरमर्थान्तरं<sup>(४)</sup> सूचयति । साङ्गहितासाङ्गहितसाधारणं परनिमित्तमुक्तं, तत इहान्यतरस्यागमनिमित्तत्वे<sup>(५)</sup>, प्राप्तेऽसाङ्गहितपदानां नित्यत्वात्तदग्रहणमेव न्याय्यमिति कृत्वा वैकृतव्यञ्जनपरत्वे सति नैतद्विधानं भवति । यथा, अभ्यस्यादित्यादि । नायं पक्षः । अध्ययनधर्मविरोधान्<sup>(६)</sup> मूलसूत्रविरोधाच्च । तथाहि, तन्मूलसूत्रे<sup>(७)</sup> स्वरपूर्वत्वे व्यञ्जनमात्रपरत्वे च सति विहितं द्वित्वमत्र निषेध्यते<sup>(८)</sup> । नतु तत्र व्यञ्जनविशेषिते<sup>(९)</sup> तदपवादकत्वादत्रापि तद्विशेषो वक्तुमयुक्तः । शिच्चादिपरीक्षणादध्ययनानुरोधाच्च वाचो युक्त्यन्तराभिप्रायोस्माभिरभिधीयते<sup>(१०)</sup> । अपवाद्यावादकयोरनयोर्नियमो नास्ति, किमिति । स्वरपूर्वत्वे सति व्यञ्जन-

१ अन्ये लन्यथाकुरिति ग० ।

२ द्वित्वं नेतीति ग० ।

३ इत्युत्तरत्र निषेधादेव तन्निवृत्तिरिति ग० ।

४ व्यञ्जनपरयोरिति वाच्येऽर्थान्तरमिति ग० ।

५ तत्र इहान्यतरस्यागमनिमित्तत्वे इति ग० ।

६ अध्ययनविरोधादिति ग०, इ० मु० च ।

७ मूलसूत्रे इति ग०, इ० मु० च ।

८ द्वित्वमात्रं निषिध्यते इति ग० ।

द्वित्वमत्र निष्याद्यते इति इ० मु० ।

९ व्यञ्जनविशेषितमिति ग० । व्यञ्जनं विशेषितमिति इ० मु० ।

१० अस्माभिरुच्यते इति ग० ।

परमेव व्यञ्जनं द्वित्वं भजते । द्वितीयचतुर्थौ तु<sup>(१)</sup> व्यञ्जनपरा-  
वेव पूर्वागमभजत इति । किन्तु प्राचुर्याभिप्रायेणेदं सूत्रद्वयं  
प्रवृत्तं<sup>(२)</sup> कथं नियमाभावः । अन्यथा<sup>(३)</sup> कुत्रचित् कार्यद्वय-  
दर्शनात् । अन्ता हवींषि अन्नपत इत्यादौ द्वित्वं । विय-  
च्छदः<sup>(४)</sup> । अद्वि त्वं देव प्रयत इत्यादौ पूर्वागमः । ता-  
हस्ते इत्यत्र तु प्राप्ती सत्यामपि नेदं कार्यं दृश्यत इति च  
नियमाभावः । शिक्षा चैवं वक्ष्यति,

स्वरात् पूर्वस्य वर्णस्य कचिद्वित्वञ्च कथ्यते ।

न च वर्गद्वितीयस्य न चतुर्थे कथञ्चन<sup>(५)</sup> ॥

व्याख्यातञ्च वचनमेतद्विद्वद्भिः ।

कुत्रचित् स्वरयोर्मध्ये द्वित्वं लक्ष्यानुसारतः ।

पूर्वागमस्तथा तत्र ज्ञेयो वर्णविचक्षणैः ॥

एवं रूपमनियमं सूचयितुं व्यञ्जनोत्तरयोरित्यन्तरस्वीकारः ।

व्यञ्जनमुत्तरं याभ्यान्तौ व्यञ्जनोत्तरी, तयोः ॥

रेफपूर्वयोश्च नित्यं ॥ ६ ॥

रेफात्परञ्च, इत्यस्यापवादः<sup>(६)</sup> । क्रमेण द्विवचनेन द्वितीय-  
चतुर्थौ गृह्येते, न सविशेषणौ<sup>(७)</sup> रेफपूर्वयोरनयोर्नित्यं<sup>(८)</sup> पूर्वा-

१ द्वितीयचतुर्थौ चेति ६० मु० ।

५ चतुर्थे कदाचन इति ग०, ६० मु० च ।

२ किन्तु प्राचीनाभिप्रायेणेदं सूचद्वयं

६ इत्यस्यापवादक्रमेण इति ६० मु० ।

प्रज्ञातमिति ग० ।

७ गृह्येते सविशेषणयोरिति ६० मु० ।

३ अन्यथापीति ग० ।

८ रेफपूर्वयोरुभयोरनित्यमिति ग० ।

४ प्रच्छच्छन्द इति ग०, ६० मु० च ।

गमो भवति । आगमान्वादेशकः, 'च'कारः । यथा, ऊर्द्धो भव ।  
अदूर्ध्ववाङ् । नित्यमिति किं । स्वरपरत्वे<sup>(१)</sup> भवत्वेतदिति ।  
अर्थ्येतस्थाताम्<sup>(२)</sup> । मूर्खान्तज्वन्यां । गो अर्धमेव ॥

### लकारपूर्वे च ॥ ७ ॥

चतुर्थागमयोराकर्षकः, 'च'कारः । चतुर्थे स्पर्शे लकारपूर्वत्वे<sup>(३)</sup>  
सति पूर्वागमो भवति । प्रगल्भोऽस्य अपगल्भो जायते । नमो  
मध्यमाय चापगल्भभाय च । यस्मात्प्रकारः पूर्वः, स लकार  
पूर्वः<sup>(४)</sup> ॥

उपसर्गपाथ-एषोऽत्याति-धाम-परम-भूते-पूर्वेषु क्खिभु-  
जेषु च ॥ ८ ॥

उपसर्गेषु<sup>(५)</sup> पाथः, एषः, अति, आति, धाम, परम, भूते,  
एवम्पूर्वेषु च सत्सु क्खिभुज इत्येतेषु पूर्वागमो भवति । 'च'कार  
आगमान्वादेशकः । यथा, आच्छृणोति । आख्खिदत्ते च प्रख्खि-  
दत्ते च<sup>(६)</sup> । अयत्तया परिभुजा । जे इति किं । विभू च मे प्रभू  
च मे । या च विच्छन्दाः । खीति किं । <sup>(७)</sup>निखातं मनुयाणां ।

१ स्वरपरत्वेति ग०, इ० सु० च ।

५ उपसर्गपूर्वेषु इति ग०, इ० सु० च ।

२ अर्थ्येतस्थेति ग० । अर्थ्येतस्थापामिति  
इ० सु० ।

६ नम आख्खिदत्ते च प्रख्खिदत्ते  
चेति इ० सु० ।

३ चतुर्थस्पर्शे लकारपूर्वे इति ग०, इ० सु० च ।

७ तौ बलं निखनत इति ग०

४ लकारः पूर्वा यस्मात् असौ लकारपूर्वः

चिह्नितेऽधिकः पाठः ।

तस्मिन् इति ग०, इ० सु० च ।

अधिखखादति<sup>(१)</sup> । उपसर्गपूर्वं इति किं । सच्छन्दाः<sup>(२)</sup> । एतान्युपसर्गपूर्वाणि । अन्यान्यप्युच्यन्ते<sup>(३)</sup> । अप्येति पाथः<sup>(४)</sup> । एष च्छागः । पाथ इति किं । ऋतुभिर्वा एष छन्दोभिः । अतिच्छन्दसमुप<sup>(५)</sup> । सवित्र आतिच्छन्दसाय । धामच्छद्वि<sup>(६)</sup> । परमच्छदो यज्ञूते च्छदाः सामानि<sup>(७)</sup> ॥ -

अधोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधान स्पर्शपरात्तस्य  
संस्थानः ॥ ८ ॥

स्पर्शपरादधोषादूष्मणः परः प्रथम आगमस्तस्य स्पर्शस्य संस्थानः समानस्थानोऽभिनिधानो भवति । अभिनिधीयत इति अभिनिधानः । आरोपणीय इत्यर्थः । वेदान्तरे तस्याभावाद्वारोपणीयत्वं । यथा, यः क्कामयेत । अश्मन्नूर्जः । ग्रीष्मे मध्यन्दिने । अयस्मयं विभृत<sup>(८)</sup> । यः पाप्मना । अधोषादिति किं । शरदपराह्णे । ऊष्मग्रहण इति किं<sup>(९)</sup> । रुक्ममुपदधाति । स्पर्शपरादिति किं । इषा च वज्रेण च । सूत्रमिदमेवेष्टं । नतु परद्वयं<sup>(१०)</sup> ॥

१ दन्तत्वधिखादति इति ६० मु० ।

२ सच्छन्दाया इति ग० ।

३ अन्यान्युच्यन्ते इति ग०, ६० मु० च ।

४ प्रियं अप्येतु पाथ इति ६० मु० ।

५ अतिच्छन्दसमुपदधातीति ग०,

६० मु० च ।

६ धामच्छद्वि खलु वे इति ६० मु० ।

७ छन्दांसि सामानि भवन्तीति ग० ।

८ स्मेष्मयं विचृता बन्धं इति ग० । अथ-

सृष्टयं विचृताबन्धमिति ६० मु० ।

९ ऊष्मण इति किमिति ६० मु० च ।

१० न तत्परद्वयमिति ६० मु० ।

## अघोषे ज्ञात्तेः ॥ १० ॥

अघोष एव स्पर्शं परे सति अघोषादूष्णः परः प्रथमागमो भवतीति ज्ञात्तेः पक्षः । यथा, निष्क्रेवल्यं । यः ४ क्कामयेत्<sup>(१)</sup> पश्चात् प्राचीं । निष्टत्पामि । <sup>(२)</sup>दोषावस्तुतिः । यः पाप्मना । असृत्पात्रम्<sup>(३)</sup> । अघोषेति किं<sup>(४)</sup> । कूश्मान्<sup>(५)</sup> ॥

## उत्तमपरात्तु ज्ञाक्षायणस्य ॥ ११ ॥

ज्ञाक्षायणस्य तु पक्षे उत्तमपरादघोषादूष्णः परः प्रथमागमो भवति । यथा, अक्ष्णया व्याघारयति । अशृत्नाति । <sup>(१)</sup>उत्तमपरादिति किं । निष्क्रेवल्यं । यः ४ क्कामयेत् पश्चात् । <sup>(२)</sup>‘तु’शब्दः ज्ञात्तेः पक्षमपक्षेपतीति<sup>(३)</sup> केचिदेवमचूः । अघोषत्वमूष्णः, ‘तु’शब्दे निवर्त्तयति<sup>(४)</sup> । तत्रायं सूत्रार्थः । उत्तमपराद् घोषवतः <sup>(५)</sup>जषणः परः प्रथमागमो भवति । अज्ञां क्केतुः । शरद्यपरा-  
ह्मे । ब्रह्मवादिनः । घोषवत इति किं । घोषो हेमन्तः । अश्मा च मे । अयस्मयं वि<sup>(११)</sup> ॥

१ यः कामयेत् इति ग० ।

६ तीर्थे स्नाति इति ग०, चिह्निते,

६० मु० पुस्तकेचाधिकः पाठः ।

२ अक्ष्णया व्याघारयति इति ग०, चिह्निते ७ यः पाप्मना इति ६० मु० पुस्तके-  
६० मु० पुस्तके च अधिकः पाठः ।

५ अधिकः पाठः ।

३ आस्थां जुहर्देवानामिति ग०, ६० मु० च ।

८ पक्षं प्रक्षिपतीति ६० मु० । पक्ष-  
मपक्षिपतीति ग० ।

४ अघोष एवेति किमिति ग०, ६० मु० च ।

९ निवर्त्तयतीति इति ग०, ६० मु० च ।

१० उत्तमपरात्तु घोषवत इति ६ मु० ।

५ कूश्माज्ज्कमिति ६० मु० ।

११ विवृत इति ६० मु० ।

## प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयं ॥ १२ ॥

प्रथमः स्पर्श ऊष्मपरः स्ववर्गीयद्वितीयमापद्यते<sup>(१)</sup> । विरप्-  
शिन्<sup>(२)</sup> उदादाय । तथ् षोडशी<sup>(३)</sup> । प्रत्यङ्स् सोमः । तथ् सवि-  
तुः । प्रथम इति किं । ताः सप् रोहः<sup>(४)</sup> । ऊष्मपर इति किं ।  
वाक्ते<sup>(५)</sup> ।<sup>(६)</sup> ऊष्मा परो यस्मात् ऊष्मपरः<sup>(७)</sup> ॥

## बाडभोकारस्यासस्थानपरः ॥ १३ ॥

बाडभोकारस्य मते आत्मनोसस्थानोष्मपरः प्रथमः सव-  
र्गीयं द्वितीयमापद्यते । समानं स्थानं यस्यासौ सस्थानः, न स-  
स्थानः, असस्थानः । सः परो यस्मात्सः, तथोक्तः । यथा, विसृपो  
विरप्शिन् । तथ् षोडशी । असस्थान इति किं । तत्सवितुः ।  
नेदं सूत्रमिष्टं ॥

१ सवर्गीयं द्वितीयमापद्यते इति ग०,  
इ० मु० च ।

२ विसृपो विरप्शिन् इति इ० मु० ।

३ षोडशी अभवत् इति इ० मु० ।

४ संरोहोसि इति ग० ।

५ वाक्ते आयायतामिति इ० मु० ।

६ (ततः) अर्वाक् हि एनं परैः, इत्यत्र

प्रथमपूर्वो हकारश्चतुर्थं तस्य सस्थानं,  
इति हकारस्य चतुर्थोपपत्तिः, विशेष-  
विहितत्वात् । ततः द्वितीयं स्वरषोष-  
वत्परसृतीयत्वम् । इदमेव सूत्रमिष्टम् ।  
इति इ० मु० पुस्तकेऽधिकपाठः ।

७ यस्मादसावूष्मपर इति ग०, इ० मु० च ।

अथ न ॥ १४ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । उक्तस्य द्वित्वविधेर्यथासम्भवं निषेधोऽधिक्रियते, इति<sup>(१)</sup> वेदितव्यम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः ॥

अवसाने रविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः ॥ १५ ॥

पदावसाने वर्त्तमानो वर्णो रेफो विसर्जनीयो जिह्वामूलीय उपध्मानीयश्च<sup>(१)</sup> इत्येते वर्णा द्वित्वं नापद्यन्ते । यथा, ऊर्क् । रेफात् परश्चेति<sup>(२)</sup> प्राप्तिः । अवसानवचनं विरामाभिप्रायम् । तस्मान्न सन्धाने निषेधः । यथा, ऊर्क्क् च मे सूनृता<sup>(३)</sup> । नार्त्तिमार्च्छन्ति<sup>(४)</sup> । मनःक्त्तमे । यःक्कामयेत् । यःपाप्मना । स्वरपूर्वमित्यनेनैषां प्राप्तिः । अवसान इति चतुर्णां<sup>(५)</sup> पृथगेव सूत्रं केचिदूचुः । एकीकरणे<sup>(६)</sup> दोषदर्शनात् । कोसौ दोषः<sup>(७)</sup> । अवसाने वर्त्तमाना विसर्जनीया<sup>(८)</sup> इत्यन्वयसम्पादनं । अवग्रह आशीर्धूः सुवरितिवदिति चेत् । नैष दोषः । रविसर्जनीयादीनां पदावसाने द्वित्वप्राप्तिर्दूरोत्सारिता, इति नेयमत्र

१ निषेधोऽधिकृत इत्येतदधिकृतमिति  
ग०, इ० मु० च ।

२ रेफविसर्जनीयजिह्वामूलीयोप-  
ध्मानीयाच्चेति ग० ।

३ परश्चेतीति ग०, इ० मु० च ।

४ सूनृता च मे इति ग०, इ० मु० च ।

५ नार्त्तिमार्च्छन्ति ग०, इ० मु० च ।

६ चतुर्णां वर्णानामिति इ० मु० ।

७ एकीकरणपक्षे इति ग० ।

८ अत्रौ दोष इति इ० मु० ।

९ रेफविसर्जनीयादय इति ग०, इ०  
मु० च ।

शङ्का<sup>(१)</sup> । किञ्च पृथक्करणे<sup>(२)</sup> सति अवसाने किं वा भवतीति साकाङ्क्षतया वचनमनर्थकं स्यात् । एकीकरणे तु रविसर्जनीय इति वर्णसाहचर्यादवसाने वर्त्तमानो वर्ण इति च लभ्यते<sup>(३)</sup> । तस्मादेकीकरणमेव रमणीयम् ॥

### जष्मा स्वरपरः ॥ १६ ॥

स्वरपर जष्मा द्वित्वं नापद्यते । स्वरः परो यस्मादसौ स्वरपरः । यथा, दर्शपूर्णमासौ । वर्षाभ्यः । वर्षं न ह्यति । बर्हिषा । रेफात् परञ्चेति प्राप्तिः । जप्तेति किं । एभिर्नो अर्कैः । स्वरपर इति किं । पार्श्वे । वर्षाभ्यः<sup>(४)</sup> । वर्षर्षेभिः । अग्निहोत्रस्य ॥

### प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः ॥ १७ ॥

तयोः पक्षे<sup>(५)</sup> प्रथमपर जष्मा द्वित्वं नापद्यते । 'च'कार जष्माणमन्वादिशति । सुशब्ददत्तः । अष्टौ कृत्वः । तस्मादेवं विदुषा । प्रथमः परो यस्मादसौ प्रथमपरः<sup>(६)</sup> । 'च'कारोऽत्र यद्यप्यु-

१ शङ्कास्येति ग०, इ० मु० च ।

२ अवसाने पृथक्करणे इति इ० मु० ।

३ इति लभ्यते इति इ० मु०, ग० च ।

४ वर्षाभ्यः स्वाहेति इ० मु० ।

५ प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः पक्षे इति इ० मु०, ग० च ।

६ अष्टौ कृत्वः । तस्मादेवं विदुषा । प्रथमः

परो यस्मादसौ प्रथमपरः । प्रथमपर

इति किं । इष्वा च वज्रेण चेति ग० ।

अष्टौ कृत्वः । प्रथमपर इति किम् ।

तस्मादेवं विदुषा । प्रथमः परो यस्मादसौ प्रथमपर इति इ० मु० ।

अमात्राकर्षकः, तथापि शषसहेष्वेव सम्प्रत्ययः । अन्यथा अव-  
साने रविसर्जनीयः, इति सूत्रे जिह्वामूलीयोपभ्रानीययोर्ग्रहणं  
व्यर्थम् । अनेनैव निषेधसिद्धेः ॥

### जष्माघोषो हारीतस्य ॥ १८ ॥

हारीतस्य मते अघोष जष्मा द्वित्वं नापद्यते । वैश्यो मनुष्या-  
णां । पुष्यति प्रजया पशुभिः । अस्यापरूपं<sup>(१)</sup> । अघोष इति किं ।  
मह्छमिमान्<sup>(२)</sup> । जष्मग्रहणं पूर्वसूत्रानापेक्षार्थम् । अत्राप्यु-  
ष्मग्रहणं<sup>(३)</sup> न क्रियेते । जष्मेत्येतत् स्वरपरत्वेन पृथक्कार-  
त्वेन च सम्बन्धं<sup>(४)</sup> । तस्मादिहापि तत्सम्बन्धस्यैवाघोषत्ववि-  
शेषणं स्यात्<sup>(५)</sup> । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमूष्मेति ग्रहणं कृतम्<sup>(६)</sup> ।  
अतः सर्वावस्थ जष्मात्र निषेधभाक् ॥

### रेफपरश्च हकारः ॥ १९ ॥

पूर्वमूष्माघोष इत्युक्ते घोषोष्मणो नित्यद्वित्वे<sup>(७)</sup> प्राप्ते वि-  
शिष्टीदानीं<sup>(८)</sup> । रेफपरो हकारश्चकाराकृष्टहारीतमते द्वित्वं  
नापद्यते । यथा, दुदुक्ते अर्हयः । रेफपर इति किं । जुह्वे ह-

१ वैश्वानरस्य रूपमिति ग० ।

इति ग० । तत्सम्बन्धस्यैवाघोषाव-

२ तिरी अक्रियामिति ग० ।

विशेषः स्यादिति इ० मु० ।

३ अत्र यद्यप्युष्मग्रहणमिति ग० ।

४ ग्रहणमत्र कृतमिति ग० । इ०

४ स्वरपरत्वेन प्रथमपरत्वेन च सम्बन्ध-

मु० च ।

मिति ग० ।

७ नित्यं द्वित्वे इति ग०, इ० मु० च ।

८ विशिष्टीदानीमिति ग० ।

८ विशिष्ट इदानीमिति इ० मु० ।

ह्यग्निः<sup>(१)</sup> । हकार इति किं । श्रुन्ते अन्यत् । रेफः परो यस्मादसौ, रेफपरः ॥

### टवर्गश्च तवर्गपरः ॥ २० ॥

‘च’कारो हारीतत्वान्वादेशकः<sup>(१)</sup> । टवर्गस्तवर्गपरो न द्वित्वमापद्यते । यथा, वषट् ते विष्णो । विड् द्रविणं । तवर्गः परो यस्मादसौ तवर्गपरः । टवर्ग इति किं । वाक्ते । तत्ते । एवम्पर इति किं । षट् कपालं<sup>(२)</sup> । विड् वै मरुतः ॥

### लतवर्गो यवकारपरो ॥ २१ ॥

हारीतः सान्निध्याल्लभ्यते । तन्मते लतवर्गो न खलु यवकारपरो द्वित्वमापद्यते<sup>(३)</sup> । यथा, लकारः, कल्याणी । वैल्वो यूपः<sup>(४)</sup> । तवर्गोऽपि<sup>(५)</sup> । कन्येव तुन्ना । इषे त्वा । यवकारो परो याभ्यान्तो, तथोक्तौ ॥

### परश्च ॥ २२ ॥

‘च’कारो हारीताकर्षकः । पर इत्येकवचनेन चकारो गृह्यते । पूर्वसूत्रोक्तस्थनिमित्तयोः परः<sup>(६)</sup> सोऽपि न द्वित्वमापद्यते,

१ जुह्वे ह्यग्निस्तादृशति, इति इ० मु० ।

५ यूपो भवतीति इ० मु० ।

२ हारीतान्वादेशक इति ग०, इ० मु० च ।

६ तवर्गोऽपीति ग०, इ० मु० च ।

३ षट्कपालं निः, इति ग०, इ० मु० च ।

७ पूर्वसूचस्थनिमित्तयोर्थः पर इति

४ द्वित्वमापद्यते इति ग० इ० मु० च ।

ग० ।

हारीतमते । यथा, विभूदाव्ने(१) । आव्णः(२) । वकार इति किं । कल्प्मान् जुहोति । स्पर्श एवेत्येकेषामित्यत्रावधारणानिराकरणायायमारम्भः(३) । (४)द्वित्वे कृते परो द्वितीयपर्यायो द्वित्वविधिर्नास्ति । अनवस्थाप्रसङ्गात् । ननु सवर्णसवर्गीयपर इति परं सूत्रेणापि पुनर्द्वित्वनिषेधः । पौनरुक्त्यं माभूदिति(५) । मतभेदान्नैष दोष इति ब्रूमः । हारीतमतमेतत्, ऊष्मा घोषो हारीतेत्यादिसूत्रपञ्चकमनिष्टं(६) ॥

### सवर्णसवर्गीयपरः ॥ २३ ॥

सवर्णपरः सवर्गीयपरश्च द्वित्वं नापद्यते । सवर्णत्वं नाम सादृश्यमुच्यते(७), न तुल्यस्थानकरणतामात्रं । सवर्गीयः समानवर्गसम्बन्धो । यथा, अत्रक्काय । अत्ता हवीष्णि । पिप्पका ते(८) । संयत्ताः । यज्ञोहितं । त्वं वातैः(९) । सवर्णपराख्येवमादीनि

१ विभूदावन्ने इति ग० ।

२ आ आव्ण इति इ० मु० ।

३ स्पर्श एवेकेषामाचार्याणामित्यत्रावधारणनिराकरणायायमारम्भ इति इ० मु० । अत्र ग, चिक्कितपुस्तके अवधारणे निराकरणेयमारम्भ इति विशेषः ।

४ ग, चिक्किते इ० मु० पुस्तके च 'अथ वा' इत्यधिकपाठः । इ० मु० पुस्तकधृतमस्य पाठान्तरं 'यथा' इति ।

५ पुनर्द्वित्वनिषेधार्पौनरुक्तप्रमालम्ब्यत इति केचिदिति ग० ।

६ हारीतमते ह्यूष्मा घोष इत्यादि सूत्रपञ्चकमिष्टमिति ग० । हारीतमतादूष्मा घोष इत्यादि सूत्रपञ्चकमनिष्टमिति इ० मु० ।

७ सारूप्यमुच्यते इति ग०, इ० मु० च ।

८ ते शरव्यायै इति इ० मु० ।

९ त्वं वातैरुष्णैरिति इ० म० ।

सवर्गीयपराण्यपि<sup>(१)</sup> वदामः । अङ्गौ न्यङ्गौ । प्राञ्चमुप । काण्डात्  
काण्डात् । तन्ते दुश्चत्ताः । अभ्यस्थ ॥

अनुनासिकपूर्वस्तु ककारो मध्य आगमः ।

गकारश्च तकारे च धकारे च यथाक्रमम् ॥

इति वचनमिदमप्युदाहरणं । पाङ्क्तौ यज्ञः पाङ्क्ताः ।  
तान् ब्रूयाद्युङ्ध्वमिति । एवम्पर इति किं । वाङ् मे आसन् ।  
षण्मासः । विदयानि मन्महे । दाम्नापा<sup>(२)</sup> ॥

नानुत्तम उत्तमपरः ॥ २४ ॥

‘न’कारोऽयं प्रतिप्रसवार्थः । उत्तमपरोऽनुत्तमो द्वित्वमापद्यत  
इति<sup>(३)</sup> । यथा । याञ्जा । यज्ञे यज्ञेन । आट् ट्णारः । स  
प्रत्नवत् । पाप्मानं । अनुत्तम इति किं । तस्मा देवाः । उत्तमः  
परो यस्मादसावुत्तमपरः । सवर्णसवर्गीयपर इति प्राप्तावयना-  
रम्भः<sup>(४)</sup> ॥

अथैकेषामाचार्याणां ॥ २५ ॥

‘अथ’ इत्यधिकारः । एकेषां मतमधिक्रियत इत्येतद्वेदित-  
व्यं<sup>(५)</sup>, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः ॥

१ सवर्गपराण्यपीति ग० । सवर्णपरा-  
ण्यपीति इ० मु० पुस्तकधृतपाठान्तरं ।

२ दाम्नापोभ्यन् इति इ० मु० ।

३ ग, चिह्निते इ० मु० पुस्तके च

‘इति’ पदं नास्ति ।

४ इति प्रतिषेधप्राप्तावयमारम्भ इति  
ग०, इ० मु० च ।

५ एकेषां मते क्रियत इत्येतदधिकृतं वे-  
दितव्यमिति ग०, इ० मु० च ।

## लकारो ह्रस्वकारपरः ॥ २६ ॥

एकेषां मते ह्रस्वकारपरो लकारो द्वित्वं नापद्यते ।  
मह्ना आलभेत<sup>(१)</sup> । वल्शो विरोह<sup>(२)</sup> । ततो विल्वः<sup>(३)</sup> । एवमपर  
इति किं । कल्माषी । कल्याणी । हकारश्च शकारश्च वकारश्च  
ह्रस्वकाराः, ते परे यस्मात् सः, तथोक्तः । अत्र ह्रस्वपरे कार्यं  
मिष्टं, न तु वकारपरे । नापि परसूत्रमिष्टं<sup>(४)</sup> ॥

## स्पर्शस्पर्शपरः ॥ २७ ॥

एकेषां मते स्पर्शपरः स्पर्शो न द्वित्वमापद्यते । वाग्देवी ।  
आपामोज्मानं । आट्णारः । सप्रत्नवत् । यमप्रवानः । स्पर्शः  
परो यस्मा दसौ स्पर्शपरः ॥

## पदान्तश्च व्यञ्जनपरः प्राकृतः ॥ २८ ॥

व्यञ्जनपर इति स्पर्शव्यतिरिक्तव्यञ्जनपर इत्यर्थः । अन्यथा  
स्पर्शानामपि ग्रहणे पूर्वसूत्रेपि स्पर्शपर<sup>(१)</sup> इत्युक्तत्वात् पौनरुक्त्यं

१ आलभन्त इति ग०, इ० मु० च ।

२ शतवल्शो विरोह इति ग०, इ०  
मु० च ।

३ वैल्वो यूप इति इ० मु० ।

४ न तु वकारपरे लकारस्य ह्रस्व-  
वकारपर इति सूत्रे स्थितः । किं कारणं ।  
न तु चकार इति प्रयोजनमस्ति । लका-  
रस्य वकारस्य संयोगः स्वरितो यदि ।  
तदा संयुक्त एव स्यादसंयुक्तमन्यथा इति

वचनमस्ति । तस्मात् कारणात्, यदा  
लकारवकारयोः स्वरितसंयोगलकारस्य  
तदा द्वित्वमस्ति । असंयुक्तो द्वित्वं ना-  
सीति गमनिका । अत एव न तु चका-  
रपर इति । ततो विल्वः । नापर-  
सूत्रमिष्टं । इति ग, चिह्नितपुरुषो-  
ऽधिकः पाठः ।

६ स्पर्श इति इ० मु० ।

स्यात् । न तु निमित्तविशेषनिमित्तविशेषोऽप्यस्ति<sup>(१)</sup> । पदान्तत्वं प्राकृतत्वञ्च निमित्तिनो विशेषः । निमित्तस्य तु सर्वव्यञ्जनात्मकत्वमिति चेत् । तथापि स्पर्शभागे निमित्तविशेषस्य वैयर्थ्यं । स्पर्शपर इत्यत्र सामान्येन<sup>(२)</sup> निमित्तविशेषस्य विगतत्वात् । तस्मादन्तस्था यरलवा इत्यत्र<sup>(३)</sup> व्यञ्जनशब्देनोच्यते । 'च'-कारस्पर्शान्तरपारिशेष्यान्नकारस्याकर्षणं<sup>(४)</sup> । तथाहि, अन्तस्थादिव्यञ्जनपरत्वे सत्यन्यस्पर्शानामविकृतानां पदान्ते स्थितिर्नास्ति । सम्प्राडित्यत्रास्तीति चेत् । मैवं<sup>(५)</sup> । न सङ्श्रामिति रापर इत्यत्र वैयर्थ्यात् इति शब्दो मकारस्य द्वित्वसद्भावं बोधयतीत्यध्ययनादुरोधादुपपादितं । तस्मान्नैष निषेधविषयः । नापि ब्रह्मण्यन्तः, न्यङ्प्रश्मभिः, इत्यादिविषयः । कुतः, इह प्राकृत इति विशेषणं विकृतसद्भावं कल्पयति । अन्यथा स्वस्ववैयर्थ्यात्<sup>(६)</sup> । तच्च विकृतित्वं नकारस्य<sup>(७)</sup> ङकारस्य वा अन्तस्थादिपरत्वे सति कचिदपि पदान्ते न दृश्यते । तस्मात् प्राकृत इति प्रयोगसाफल्याय नकारस्यैवानुकर्षणं युक्तमिति पारिशेष्यम् । किञ्च माहिषेऽपि नकारस्यैवानुकर्षणं सिद्धवत्कृत्योक्तं । तत्रैवं<sup>(८)</sup> सूत्रयोजना । एकेषां मते पदान्तः प्राकृतो नकारोऽन्तस्थादिव्यञ्जन-

१ न तु निमित्तविशेषनिमित्तविशेषोऽप्यस्ति इति ग०, इ० मु० च ।

२ सामान्येनापि इति ग०, इ० मु० च ।

३ तस्मादन्तस्थादय एवात्र इति ग०, इ० मु० च ।

४ चकारो यद्यपि स्पर्शस्य वाकर्षक-

स्यथापि पारिशेष्यान्नकारस्यानुकर्षणम् इति

इ० मु० । ग, चिक्कितपुस्तके स्पर्शकर्षकः,

इति विशेषः । समानमन्यत् ।

५ नैवमिति ग० ।

६ स्वस्य वैयर्थ्यादिति ग०, इ० मु० च ।

७ विकृतत्वं णकारस्येति ग०, इ० मु० च ।

च ।

८ तत्रैवं इति ग०, इ० मु० च ।

परो द्वित्वं नापद्यते । यथा, जनान् प्राययति<sup>(१)</sup> । ओमन्वतीते ।  
 एतान् होमान् । पदान्त इति किं । अन्यायन्ति<sup>(२)</sup> । अन्तस्था-  
 दिपर इति किं । तान् कल्पयति । इमान् भद्रान् । दुर्यान् ।  
 प्राकृत इति किं । तान् रक्षध्वं । वैष्णवा रक्षोहणः । ननु कथमत्र  
 विकृतत्वं ।

रेफाट्ठवर्णात् पूर्वश्च तवर्गाच्च परश्च नः ।

तवर्गस्थान इत्याहुरन्तस्थानीन्यदुच्यते ॥

इति वचनादस्ति स्थानभेदकृतं<sup>(३)</sup> विकृतत्वमिति ब्रूमः ।

शिक्षा चैवं वक्ष्यति,

रेफपूर्वा नकारो यः पदान्ते यत्र दृश्यते ।

विशेषं तत्र जानीयाद् द्वित्वमित्यभिधीयते ॥ इति ।

व्यञ्जननमस्मात् परमिति<sup>(४)</sup> व्यञ्जनपरः । प्रकृतिरिति<sup>(५)</sup>,  
 स्वभावः, तत्सम्बन्धी प्राकृतः ॥

**उदात्तात्परोऽनुदात्तः स्वरितम् ॥ २६ ॥**

प्रातिहतपादवृत्ततैरोव्यञ्जनविषयमेतत् । उदात्तात्परोऽनु-  
 दात्तः स्वरितमापद्यते । यथा, स इधानः । अथात्रवीत् । वस्व्य-  
 सि । प्रउगमुक्थ्यम् । तथा देवतया । वर्णविभागावस्थायामनुदा-  
 त्तत्वे सत्येव पुनस्तत्संहितायामेतल्लक्षणात् स्वरितत्वं प्रउग-  
 मित्यादौ विज्ञेयं ॥

१ सिवो जनान् प्राययतीति ३० मु० ।

२ ग, चिह्नितपुस्तके ३० मु० पुस्तके

अथवाहमास इति अधिकः पाठः ।

३ स्थानभेदे कृतमिति ३० मु० ।

४ पर इति ग० ।

५ प्रकृतिः इति ग०, ३० मु० च ।

### व्यञ्जनान्तर्हितोऽपि ॥ ३० ॥

व्यञ्जनान्तर्हितोऽप्युदात्तात् परोऽनुदात्तः स्वरितमापद्यते<sup>(१)</sup> ।  
यथा, तदग्ने अमृणः<sup>(२)</sup> । यस्त्वा हृदा, इत्यादि । अन्तर्हितो  
व्यवहित इत्यर्थः ॥

### उदात्तस्वरितपरः ॥ ३१ ॥

उदात्तपरः स्वरितो<sup>(३)</sup> वा अनुदात्तात् परोऽनुदात्तः स्वरितं  
नापद्यते । यथा, य इमं लोकां<sup>(४)</sup> । ता आद्याः । कीरिणा मन्य-  
मानः । तस्यै वृद्धे<sup>(५)</sup> । उदात्तश्च स्वरितश्च उदात्तस्वरितौ, तौ  
परो यस्मात् सः, तथोक्तः ॥

### नाग्निवेश्यायनस्य ॥ ३२ ॥

पूर्वसूत्रस्य प्रतिप्रसवार्थोऽयं<sup>(६)</sup> नकारः । उदात्तापरोऽनु-  
दात्तः स्वरितमाग्निवेश्यायनस्य मते उदात्तात् परोऽनुदात्त-  
स्वरितपरो वा स्वरितं नापद्यत इति<sup>(७)</sup> । पूर्वोक्तान्येवोदाह-  
रणानि ॥

- १ स्वरितं स्यादिति ग० ।  
२ अमृणो भवामीति ३० सु० ।  
३ उदात्तस्वरितपर इति ३० सु० ।  
४ सा इमां लोकाम् इति ३० सु० ।  
५ तस्यै वृद्धमिति ग० । तस्यै वृद्धा-  
मानन्त्यामजाशत इति ३० सु० ।

- ६ पूर्वसूत्रप्रतिप्रसवार्थमिति ग०  
३० सु० च ।  
७ आग्निवेश्यायनमते उदात्तस्वरितपरो  
वा नापद्यते इति न इति ग० । आग्नि-  
वेश्यायनस्य मते उदात्तपरो वा स्वरित-  
परो वा नापद्यत इति न इति ३०  
सु० ।

सर्वो<sup>१</sup> नेत्येके सर्व्या नेत्येके ॥ ३३ ॥

न केवलमुदात्तात् परः, किन्तु सर्व्व एव सप्तविधस्वरितो नास्तीत्येके शाखिनो मन्यन्ते । तथाहि वाजसनेयिब्राह्मणे, द्वावेव स्वरावुदात्तोऽनुदात्तः<sup>(१)</sup> । नेदं सूत्रद्वयमिष्टं ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ० ॥

—

---

१० द्वावेव स्वरावुदात्तश्चानुदात्तश्चेति इ० मु० । द्वावेव स्वरावुदात्तावुदात्तौ इति ग० ।

## अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।



नकारस्य रेफोऽप्यकारभावात् लुप्ते च मलोपाच्च पूर्व-  
स्वरोऽनुनासिकः ॥ १ ॥

नकारस्य रेफभावाद्दूषभावाद्यकारभावाच्चकाराकृष्टयकारे  
लुप्ते सति मलोपाच्च<sup>(१)</sup> । पूर्वस्वरोऽनुनासिको भवति, सानु-  
नासिको भवतीत्यर्थः । यथा रेफभावात्, अग्नीष्ट्रपसु  
षदः<sup>(२)</sup> । अथोषभावात्<sup>(३)</sup>, कर्णाष्ट्याकर्णाष्ट्य । त्रीष्टुचान् ।  
यकारभावाद्यथा, महाष्ट्रन्द्रः । यकारे लुप्ते यथा, महाष्ट्र  
न्द्रः । अथ मकारलोपः<sup>(४)</sup>, प्रत्युष्ट्रचः । सष्ट्रशितं मे  
ब्रह्म । इत्यादि । मकारस्य लोपो मलोपः<sup>(५)</sup>, तस्मात् ॥

नैकेषां ॥ २ ॥

एकेषां मते पूर्वसूत्रोक्तेषु सानुनासिकं<sup>(६)</sup> न भवति । उक्ता-  
न्यवोदाहरणानि । इदमेवेष्टं न तु पूर्वं ॥

१ मकारलोपाच्चेति इ० मु० ।

२ सचीरेकादशां हि इति इ० मु०  
पुस्तकेधिकः पाठः ।

३ ऊषभावादिति ग० ।

४ मकारलोपात् इति ग० ।

५ मकारस्य लोपः, मकारलोप इति  
इ० मु० ।

६ सानुनासिकमिति इ० मु० ।

## ततस्त्वनुस्वारः ॥ ३ ॥

तत इति सर्व्वानाम् परामृष्टात् पूर्व्वस्वरात् <sup>(१)</sup>परोऽनुस्वारागमो भवति । यथा, सात्री॒ष्ट्रेकादशा॑ इह । परामृष्टस्य पूर्व्वस्वरस्यानुनासिकं गुणं <sup>(२)</sup> तु शब्दो निवर्त्तयति । तस्मादनुनासिकप्रतिषेधपक्ष एवायमनुस्वारागमः स्यात् ॥

## स्त्रादिषु चैकपद जप्पपरः ॥ ४ ॥

आगमान्वादेशकः, 'च'कारः । स्त्रादिष्वेकपदे अखण्डपदे जप्पपरे सति <sup>(१)</sup> अनुस्वारागमो भवति । यथा, शो॒ष्ट्सामोद॑ इव <sup>(२)</sup> । स्त्रादिष्विति किं । तासां त्रीणि च । एकपद इति किं । तं मा स॒ष्ट्सृज॑ । <sup>(३)</sup>अखण्डविशेषणेन किं <sup>(४)</sup> । तिसाहस्रो वै । जप्पपर इति किं । माया मायिनां ॥

## नान्तविकारात् पूर्व्वः ॥ ५ ॥

न खलु पदान्तविकारात् पूर्व्वस्मिन्ननुस्वारागमो भवति । वहिस्ते अस्तु <sup>(१)</sup> । हिपुजिगेति प्राप्तिः । अन्तर्विकारादिति किं मा हि॒ष्ट्सौर्दिपादं॑ । अन्तस्य विकारः, अन्तविकारः, तस्मादन्तविकारात् ॥

१ स्वरादिति ग०, इ० मु० च ।

२ परामृष्टस्वरस्यानुनासिकं गुणमिति इ० मु० । परामृष्टस्वरस्यानुनासिकं गुणमिति ग० ।

३ जप्पपरः इति ग०, इ० मु० ।

४ मोद इवेतीति ग०, इ० मु० च ।

५ प्रस्तर मा हिंस्रीद इति इ० मु० पुस्तकेधिकः पाठः ।

६ अखण्ड इति किमिति ग० ।

७ अस्तु अवालितीति ग०, इ० मु० च ।

अप्रग्रहाः समानाक्षराण्यनुनासिकान्येकेषां ॥ ६ ॥

यानि समानाक्षराणि अप्रग्रहसञ्ज्ञानि तानि एकेषां मते भवन्त्यनुनासिकानि<sup>(१)</sup> । कुलायिनी<sup>(२)</sup> । अप्रग्रहा इति किं । अमी इति । तन् इति । समानाक्षराणीति किं । <sup>(३)</sup>सो एवैषैतस्याः । प्रग्रहाक्षरयोर्नियतलिङ्गतया परस्परान्वयो घटते । न प्रग्रहाः अप्रग्रहाः ॥

पदञ्च सुतः शाङ्खायनकाण्डमायनयोः ॥ ७ ॥

यत् सुतवत् पदं तच्च पदकाले शाङ्खायनकाण्डमायनयोर्मते अनुनासिकं भवति । त्वी३ इत्य ब्रवीत् । अस्तुही३ इत्य-ब्रूतां । पदमिति किं । संहितायां मा भूत् । 'च'शब्दः पूर्वसूत्रोक्त-विधेयसमुच्चयं करोति । अपरे त्वाहुः<sup>(४)</sup> । सुतैकस्वरं पदमिति अन्यं मा भूत् । न क्षिनत्ति इति । न विचिन्त्या३ इति । नेदं सूत्रद्वयमिष्टं ॥

अकारस्तु संहितायामपि ॥ ८ ॥

सान्निध्यादनुनासिकसुतौ गृह्येते । 'तु'शब्दः प्राकृताचार्यम-तनिवर्त्तकः । अत एव संहितायामसंहितायाञ्च अकारः पदान्ते-नुनासिकी<sup>(५)</sup> भवति । यद्यकारः<sup>(६)</sup> इति सामान्योक्तः, तथाप्य-

१ एकेषां मते अनुनासिकानि स्यु-  
रिति ग० ।

२ कुलायिनी वसुमतीतिग० । कुला-  
यिनी वसुमतीमिति ६० मु० ।

३ साध्या वै इति ग० चिह्नितपुस्तके-

विभिन्नः पाठः ।

४ अपर आहुरिति ६० मु० ।

५ अकारः पदान्तेः सुतोऽनुनासिक-  
इति ग०, ६० मु० च ।

६ यद्यप्यकार इति ग०, ६० मु० च ।

न्वादेशोन्यस्येतिवचनादपिशब्दीनुनासिकतया निमित्तं<sup>(१)</sup> पदान्त-  
मेव चकारमन्वादिशति । यथा, सुहोकांश्च सुमङ्गलांश्च । उपह-  
ताश्च । यशोभमांश्च । यदुवां<sup>(२)</sup> इत्यन्यस्यां शाखायां । 'अपि'शब्दः  
किमर्थः । सत्यराजाश्च । अग्नाश्च इत्याह । विचिन्त्यः सोमाश्च न  
विचिन्त्याश्च इति । शाङ्खायनकाण्डमायनयोरप्ययं विधिरकार-  
प्लुते<sup>(३)</sup> सम्मतः ॥

सर्वमेकयमं पूर्वेषां सर्वमेकमयं पूर्वेषाम् ॥ ८ ॥

एकजातमेकयमं<sup>(४)</sup> एकश्रुतिरिति पूर्वेषां<sup>(५)</sup> मतम् । यमो  
नाम स्वरः, उदात्त इत्यर्थः । पूर्वं नाम याज्ञिकाः, तेषां यज्ञ-  
मर्मणि सर्वमेकश्रुति भवति । अन्ये मन्यन्ते, पूर्वं नाम केचि-  
च्छाखिनः, तेषां सर्वमेकश्रुतोति । अथापरे कथयन्ति<sup>(६)</sup>, सर्व-  
मेकस्वरमनुनासिकं भवतीति<sup>(७)</sup> समानाच्चरमात्रापेक्षामधिचेत्सु ।  
नेदं सूत्रमिष्टं ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे इत्यापस्तम्बानां  
शाखानां यजुर्वेदलक्षणः<sup>(८)</sup> पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ० ॥

१ अनुनासिकधर्मतया निमित्तं इति

६ अपरे तु इति ग० ।

ग०, ६० मु० च ।

७ भवतीति षट्ति इति ग० ।

२ ब्रह्माऽन् इति ६० मु० ।

८ इत्यापस्तम्बानां शाखानां यजुर्वेद-

३ विधिरकार प्लुते इति ग०, ६० मु० च ।

लक्षण इति पाठो ग, चिह्निते इ०

४ सर्वं वर्णजातमेकयममिति ६० मु० ।

मु० पुस्तके च नास्ति ।

५ सर्वेषामिति ग० ।

## अथ षोडशोऽध्यायः ।

### अथ सकारपराः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्यधिकारः<sup>(१)</sup> । इत उत्तरे ग्रहणविशेषाः सकारपरा इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं । सकारः परीयेभ्यस्ते ‘सकारपराः’ ॥

### स्रशीहपाश पदादयः स्वरपरे ॥ २ ॥

‘स्र, शी, ह, पा, श,’ इत्येते ग्रहणविशेषाः<sup>(२)</sup> पदादयः सकारपराः, तस्मिन् सकारे स्वरपरे सत्यनुस्वारागमं भजन्ते । यथा, विस्र्ं सयेत्<sup>(३)</sup> । शीर्ं सोमोद इव<sup>(४)</sup> । ओकारिणं किं । आशासाना<sup>(५)</sup> । हर्ं सः शसिषत् । झस्त्रेन किं<sup>(६)</sup> । प्रजा मा मा ह्मासीत् । पार्ं सुर इरावती । दीर्घेण किं । आहतं गभे-पसः । यदासीनः शर्ं सति<sup>(७)</sup> । पदादय इति किं । अग्निरुक्थेन वाहसा । सीमं पिपासेत् । दहाशसः । स्वरपरे इति किं । विस्रस्य<sup>(८)</sup> । हस्तयोः । कविशस्तः । केचिदत्र सूत्रे हिग्रहणम-

- |                                      |                                   |
|--------------------------------------|-----------------------------------|
| १ अथेत्ययमधिकार इति ग०, इ०           | ५ आशासाना सौमनसमिति इ० मु० ।      |
| मु० च ।                              | ६ ह्रस्व इति किमिति ग०, इ०        |
| २ ग्रहणविशेषाणामिति ग० ।             | मु० च ।                           |
| ३ विस्रस्येदमेहेनाध्वर्युरिति ग०, इ० | ७ शंसति तस्मात् इति इ० मु० ।      |
| मु० च ।                              | ८ तस्मात् स विस्रस्य इति इ० मु० । |
| ४ इवेति, इति ग०, इ०, मु० च ।         |                                   |

ङ्गीकुर्वते । तदनुपपन्नं<sup>(१)</sup> । पदादय इति नियमात् । अहिंसा<sup>(२)</sup>, इत्यत्रानुस्वाराभावप्रसङ्गात् । ननु हिंसीः परम इत्ये-  
तदन्तीदाहरणमिति चेत् । तन्नैवं<sup>(३)</sup> । हिपुजिगा इत्यत्र निय-  
माभावात् । पदादावपदादौ च हिग्रहणस्य कार्य्यसिद्धेः पुनरत्र  
ग्रहणं व्यर्थं । स्वरः परो यस्मादसौ 'स्वरपरः,' तस्मिन् ॥

### विकृतेऽपि ॥ ३ ॥

'अपि'शब्दः स्वरान्वादेशकः । सकारात् परे तस्मिन् स्वरे विकृ-  
तिमापन्नेऽपि व्यञ्जनतामुपगतेऽपि स्यादनुस्वारविधिः<sup>(४)</sup> । यथा,  
अपहृस्यग्ने ॥

### रापूर्वश्च ॥ ४ ॥

अग्रहं स्वादिषु चकारोऽन्वादिशति<sup>(५)</sup> । एतदर्थमेव स्वरव्य-  
त्ययेऽपि-शकारग्रहणं तत्रान्ते कृतं । रा इत्येवं पूर्वः शकारः  
सकारपरोऽनुस्वारागमं भजते । यथा, नाराशंसीभ्यः । अपदा-  
दर्थोऽयमारम्भः ॥

### शंस्तानन्तीदात्ते ॥ ५ ॥

'शंस्तान्,' इत्येतस्मिन् ग्रहणे अनन्तीदात्ते सकारपरेः<sup>(६)</sup> ।

१ तन्नेति ग० ।

व्यञ्जनत्वमापन्नेऽप्यनुस्वारविधिरिति ग० ।

२ अहिंसांयामिति ग० ।

५ अशब्दः स्वादिषु शकारमन्वादिशतीति

३ उदाहरणमिति चेत्, सैवमिति ग०,

६० मु० । स्वादिषु शकारमन्वादिशति

६० मु० च ।

चकार इति ग० ।

४ सकारात् परे स्वरेऽपि कृते

६ सकारे इति ग० ।

भवत्यनुस्वारागमः । उत सः सुप्तासुविप्रः (१) । अनन्तोदात्ते  
इति किं (२) । अश्वस्या विशस्ता । स्वशोहेति प्राप्ती सत्यां सका-  
रस्य स्वरपरत्वाभावेऽपि नायं विधिर्निषिध्यतामिति पदग्रहणम् (३) ।  
अन्ते उदात्तो यस्य तत् अन्तोदात्तं, न अन्तोदात्तं अनन्तोदात्तं,  
तस्मिन् ॥

अशः सन् ॥ ६ ॥

‘अशः सन्’ इत्यस्मिन् ग्रहणे स्यादनुस्वारागमः । अभिव्यशः-  
सन् । अपदाद्यर्थोयमारम्भः ॥

न शसनं विशसनेन ॥ ७ ॥

‘शसनं, विशसनेन,’ इत्येतयोर्ग्रहणयोरनुस्वारागमो न भव-  
ति (४) । शसनं वाज्यर्वा । शुनो विशसनेन । स्वशोहेति प्राप्तिः ॥

मा पदादिरनुदात्तः ॥ ८ ॥

‘मा’ इत्येवं वर्णः पदादिरनुदात्तः सकारपरोऽनुस्वारागमं  
भजते । अत्र नियमाभावात् सकारस्य स्वरपरत्वाभावेऽपि निमित्त-  
त्वं भवत्येव । यथा, अहर्मासेन । माः स्यचन्याः (५) । पदा-  
दिरिति किं । सिलिकमध्यमासः (६) । अनुदात्त इति किं । मासं  
दोक्षितः (७) ॥

१ सुविप्र इति ६० मु० ।

४ न स्यादिति ६० मु० ।

२ अनन्तोदात्ते किमिति क० ।

५ मांस्याचन्या इति ६० मु० ।

३ निषिध्यतामिति ग्रहणमिति ग०, ६०

६ सिलिकमध्यमास इति ६० मु० ।

मु० च ।

७ दोक्षितः स्यादिति ६० मु० ।

## पुमीपूर्वश्च नित्यं ॥ ८ ॥

‘च’शब्दो मा इति ज्ञापयति । पुं, मी, इत्येवम्-‘पूर्वो’ मा, इत्येवं वर्णः सकारपरो नित्यमनुस्वारागमं भजते । उत्पुमाऽसः हरन्ति । मीमाऽस्ते कार्ये । अनुदात्तत्वनियमनिवर्तको नित्य-शब्दः<sup>(१)</sup> ॥

## सकायपरश्च ॥ १० ॥

‘च’शब्दो मा इति ज्ञापयति । मा, इत्येवं वर्णो ‘सकाय-परो’ अनुस्वारागमं भजते । यथा, अमाऽसकाय स्वाहा ॥

## नावग्रहपूर्वः ॥ ११ ॥

मा पदादिरनुदात्त इत्यस्यापवादः<sup>(२)</sup> । अवग्रहपूर्वो मा, इत्ये-  
वं<sup>(३)</sup> वर्णो नानुस्वारागमं भजते । यथा, पूर्णमासे वै । अर्द्धमासे  
देवाः । अवग्रहः पूर्वो यस्मादसौ ‘अवग्रहपूर्वः’ ॥

## मासिमासुमासोमासामिति च ॥ १२ ॥

‘च’कारो निषेधाकर्षकः । ‘मासि, मासु, मासः, मासां,’ इत्ये-  
तेषु ग्रहणेषु न स्यादनुस्वारागमः<sup>(४)</sup> । एषामपि<sup>(५)</sup> मा पदादिरिति  
प्राप्तिः । के चिदत्र प्रथमे मासि पृष्ठानीत्युदाहरन्ति । तदसारं<sup>(६)</sup> ।  
न पदे द्विखरे नित्यमित्यनेनैव सिद्धेः<sup>(७)</sup> । तस्मादन्यशाखायां

१ अनुदात्तत्वनिवर्तक इति ग०, इ०  
मु० च ।

२ इत्यस्यापवाद इति इ० मु० ।

३ इत्येवमिति इ० म० ।

४ एष अनुस्वारागमो न इति ग० ।

५ एषाम् इति ग० ।

६ तदसार इति इ० मु० ।

७ निषेधसिद्धेरिति ग०, इ० मु० च ।

बहुस्वरमुदाहरणमवधारणीयं<sup>(१)</sup> । दशसु माःसृत्तिष्ठन् । षण्मा-  
सः<sup>(२)</sup> । मासां प्रतिष्ठित्यै ॥

हि-पु-जिगा-जिघा-क्त्सिनेऽतःसयदाताःसीत्-कनी-  
या-ज्याया-द्राघीया-रघीया-श्रेया-ऋसीया-वसीया-भूयाः  
सो-जक्षिवा-जघ्निवा-जिगिवा-जौगिवा-तस्थिवा-दाश्वा-दीदि-  
वा-पपिवा-पौपिवा-विद्वा-विविशिवा-शुश्रुवा-ससृवा ॥ १३॥

हि, पु, जिगा, जिघा, क्त्सिने, अतःसयत्, आताःसीत्,  
कनीया, ज्याया, द्राघीया, रघीया, श्रेया, ऋसीया, वसीया,  
भूयाः, जक्षिवा, जघ्निवा, जिगिवा, जौगिवा, तस्थिवा,  
दाश्वा, दीदिवा, पपिवा, पौपिवा, विद्वा, विशिवा, शुश्रुवा,  
ससृवा, इत्येवम्पूर्वः सकारपरोऽनुस्वारागमं भजते<sup>(१)</sup> । यथा,  
हिःसीः परमे<sup>(२)</sup> । चिनुते हिःसायै । तेन पुःस्वतीः । पुःसः  
पुत्रान् । लोकमजिगाःसन् । त्वष्टारमजिघाःसन् । ब्राह्मणा-  
च्छेःसिने । ने इति किं । प्रयच्छस्युभे<sup>(३)</sup> । भगे सुष्टिमत्स-  
यत्<sup>(४)</sup> । यदिति किं । अतसं न शुक्लं । अन्वाःतासीत् त्वयि ।  
सीदिति किं<sup>(५)</sup> । अनुव्रातासस्तव । कनीयाःसीद्देवाः । ज्यायाः-  
सो भ्रातरः । द्राघीयाःसौ भवतः । अथो रघीयाःसः ।

- १ बहुस्वरमपरमुदाहरणमवधारणीयं-४ परमे व्योमम् इति ग०, ६० सु० च ।  
मिति ६० सु० । बहुस्वरमपरमुदाहरणमा- ५ प्रयच्छस्युभे निपासीति ग०, ६० सु० च ।  
दरणीयमिति ग० । ६ गभे सुष्टिमत्सयदिति ग०, ६० सु० च ।  
२ षण्मासो दाक्षिणेन इति ६० सु० । ७ इदिति किमिति ग०, ६० सु० च ।  
३ अनुस्वारागमो भवति इति ६० सु० ।

प्रश्रेयाऽसं । अथ ऋषीयाऽसमाक्रमणं । वसीयाऽसं भागधयेन ।  
 भूयाऽसोऽन्धेभ्यः । विसर्गेण किं<sup>(१)</sup> । अन्नादो भूयासं । जक्षि-  
 वाऽसः<sup>(२)</sup> । जघ्निवाऽसमृद्धः<sup>(३)</sup> । वाजं जिगिवाऽसं<sup>(४)</sup> ।  
 जीगिवाऽसमिति शाखान्तरे<sup>(५)</sup> । द्युम्ना तस्थिवाऽसः<sup>(६)</sup> ।  
 दाश्वाऽसो दाशुषः<sup>(७)</sup> । शुचये दीदिवाऽसं<sup>(८)</sup> । पपिवाऽ-  
 संश्च<sup>(९)</sup> । पीपिवाऽसऽस्वरन्तः<sup>(१०)</sup> । विद्वाऽसो वै अविद्वाऽस-  
 द्यक्तम<sup>(११)</sup> । अथ कारादीतिवचनात्, प्रविविशिवाऽसमीमहे ।  
 शशुवाऽसः<sup>(१२)</sup> । वाजऽससृवाऽसः । दाश्वाविविशिवाशशुवेत्यत्र  
 स्त्रादिषु चैकपद इति प्राप्या शकारपरोऽनुस्वारागमः<sup>(१३)</sup> किं ।  
 न स्यात् । अथ सकारपरा इत्यभविशेषस्य सकारस्यानुवृत्ते-  
 रिति वदामः । तर्हि ऋषीया वसीया तस्थिवा ससृवा इत्यत्र  
 सकारपर एवागमः किन्न स्यात् । उच्चारणसामर्थ्यादेवेति प्रथमः  
 परिहारः । अथवा आताऽसीत् कनीयाऽसमित्यादिषु<sup>(१४)</sup> सर्व्वत्र

१ सविसर्गेण किमिति ग० ।

८ शुचयो दीदिवांसमिति ग०, ६० मु०

२ जक्षिवांसः पपिवांस इति ग०,

च ।

६० मु० च ।

९ पपिवांसश्च विश्वे इति ग०, ६० मु० च ।

३ एवं जघ्निवांसं मृधोभि इति ग०,

१० पीपिवांसः सरस्वत इति ग०, ६० मु०

६० मु० च ।

च ।

४ वाजजिगिवांस इति ग० । वाजं

११ विद्वांसो वै पुरा होतार इति ६०

जिगिवांस इति ६० मु० ।

मु० ।

५ जीगिवांसः स्यामेति शाखान्तर इति

१२ यच्छुवांस इति ग०, ६० मु० च ।

ग० ।

१३ प्राप्ता अपरोऽनुस्वारागम इति ग० ।

६ तस्थिवांसो जनानामिति ६० मु० ।

१४ कनीयाज्याधेत्यादिषु इति ग०, ६०

७ दाशुषः सुतमिति ६० मु० ।

मु० च ।

दीर्घानन्तरमेवानुस्वारमिति च स्थानसाहचर्यादत्रापि<sup>(१)</sup> न  
स्यादनुस्वारस्य ह्रस्वानन्तरं<sup>(२)</sup> स्थानमित्यपरः परिहारः ॥

आकारेकारोकाराः सिषिपराः पदान्तयोः ॥ १४ ॥

सिषिपरा अकारेकारोकारास्तयोः-सिषोः पदान्तयोः सती-  
रनुस्वारागमं भजन्ते । यथा, वयाँसि पक्वगन्धेन । तमाँसि  
गूहतां<sup>(३)</sup> । दशहवीँषि । ज्योतीँषि कुरुते । अग्न आयूँषि ।  
अवभृथयजूँषि<sup>(४)</sup> । पदान्तयोरिति किं । तस्मादासिष्ठः<sup>(५)</sup> ।  
मनोषिणी मनसा । आकारेकारोकारा इति दीर्घेण किं । यथा,  
नसि युक्ते<sup>(६)</sup> । ज्योतिस्त्वा ज्योतिषि । आयुषि दुरीणे । सिषी-  
त्यत्र ईकारेण किं । प्रजास्वेव प्रजातासु । ओषधीषु तनूषु  
बद्धम् ॥

विकृतेऽपि ॥ १५ ॥

‘अपि’शब्दान्वादित्ये, सिष्योरिकारे विकृतेऽपि यकारमा-  
पन्ने<sup>(७)</sup> भवत्यनुस्वारागमः । यथा, छन्दाँस्युपदधाति । हवीँ-  
ष्यासादयेत् । तपूँष्यग्ने जिह्वा ॥

अनाकारो ह्रस्वँसाङ्कृत्यस्य ॥ १६ ॥

आकारादन्यः, ‘अनाकारः’ ईकार ऊकारश्चेत्यर्थः । तयोरेव

१ अनुस्वार इति साहचर्यादत्रापि ग० । ५ वाशिष्ठो ब्रह्मा इति इ० सु० ।

२ ह्रस्वान्तरमिति ग० ।

६ नसि युक्त आधीयते इति इ०

३ गूहतामजुष्टा इति इ० सु० ।

सु० ।

४ अवभृथयजूँषि जुहोतीति ग०, इ०

७ यकारमापन्नेऽपि इति ग०, इ०

सु० च ।

सु० च ।

प्रकृतत्वात् साङ्कत्यस्य मते ईकारः ऊकारश्च ऋस्वमापद्यते ।  
हवीष्पि भवन्ति । समिष्टं यजूष्पि जुहोति । अनाकार इति किं ।  
वयाप्सि । नेदं सूत्रमिष्टं ॥

न पदे द्विस्वरे नित्यं ॥ १७ ॥

‘द्विस्वरे पदे’ वर्त्तमानाः<sup>(१)</sup> आकारेकारोकाराः पदान्ताः  
सिषिपरा<sup>(२)</sup> नानुस्वारागमं नित्यं भजन्ते । यथा, स्तुतो  
यासि<sup>(३)</sup> । यासि दूतः । ‘नित्य’शब्दः प्रास्यन्तरप्रतिषेधार्थः ।  
विधतः पासि नुत्तनाः । स्रग्भेहेतिप्राप्तिः । प्रथमे मासि पृच्छा-  
नि<sup>(४)</sup> । सा पदादिति<sup>(५)</sup> प्राप्तिः । द्वौ स्वरौ यस्मिन् विद्येते  
तद्विस्वरं, तस्मिन् ॥

ऋजीषि जिगासि जिघास्यजासि-यजासि-ददासि-द-  
धासिवर्त्तयासि च ॥ १८ ॥

‘च’कारो निषेधाकर्षकः । ऋजीषिप्रभृतिषु ग्रहणेषु नानु-  
स्वारागमः स्यात् । अकारेकारोकारा इति प्राप्तिः । बहुस्वर-  
त्वाद्देषु पूर्वसूत्रनिषेधान्निषिध्यति<sup>(६)</sup> अत्रायमारम्भः । यथा,  
तेनर्जीषि<sup>(७)</sup> अच्छाजिगासि । जिघासीति शाखान्तरे । आत्व-  
मजासि गर्भधं । हविषा यजास्यग्ने ब्रह्मत् । याभिर्ददासि दा-  
शुषे । दधासि दाशुषे कवे । अश्वमावर्त्तयासि नः ॥

१ द्विस्वरे वर्त्तमाने इति क० ।

मु० च ।

२ पदान्तसिषिपरा इति इ० मु० ।

३ पूर्वसूत्रनिषेधान्निषिध्यतीति

४ स्तुतो यासि वशां अदु इति इ० मु० ।

ग० । पूर्वसूत्रनिषेधो न सिध्यतीति

५ पृष्ठानि इति ग० ।

इ० मु० ।

६ सा पदादितितीति ग०, इ०

७ तेनर्जीषि सर्वाणि इति इ० मु० ।

द॒सनाभ्यो-द॒सोभिर्द॒सं-वृषद॒शो-द॒शुका-द॒श-  
ष्ट्राभ्यां परः ॥ १८ ॥

‘द॒सनाभ्यः’ इत्यादिषु ग्रहणेषु ‘परः’ एवानुस्वारागमो भवति । यथा, वैश्वानरस्य द॒सनाभ्यः । सज्जीषावर्धना द॒सोभिः । भिरिति किम् । जतीरिशादसः<sup>(१)</sup> । पुरुद॒सं सनिम् । गोवृषद॒शस्ते<sup>(२)</sup> । पशून् द॒शुकाः<sup>(३)</sup> । द॒शष्ट्राभ्यां मलिस्तून् । द॒शमेत्येतावतैवालम्, किमखिलपाठेन<sup>(४)</sup> । कुर्वतो ममोपदसदित्यादौ<sup>(५)</sup> मा भूदिति । पर इति किं । वृषद॒श इत्यत्र स्थानद्वयेऽपि स्त्रादिषु चैकपद इति प्राप्तौ सत्यां पूर्वत्र मा भूदिति । ननु ग्रहणसामर्थ्यादेवानुस्वारागमः<sup>(६)</sup> पूर्वत्र न भवति । यथा, ऋसोयावसीयेत्यादौ ग्रहणसामर्थ्यादुपपादितं । नष दोषः । स्त्रादिषु चैकपद इत्यत्र ऊष्मसामान्यमुक्तं । अय सकारपरा इत्यत्र तु तद्विशेष उक्तः । सामान्यविशेषयोर्विशेषो बलीयानिति न्यायः<sup>(७)</sup> । तथा सति बलवद्वाधनमेव<sup>(८)</sup> भूषणं न तु दुर्बलवाधनमिति<sup>(९)</sup> । तत्रैव ग्रहणसामर्थ्यं समर्थनीयं,

१ युष्माकोतीरिशाद इति ग०, द०  
सु० च ।

२ वृषद॒शस्ते धातुरिति द० सु० ।  
वृषद॒शस्ते धातुरिति ग० ।

३ पशून् द॒शुकाः स्युरिति ग० । पशून्  
द॒शुकाः स्युर्दिषूचोनम् इति द० सु० ।

४ किमखिलपदपाठेनेति ग०,  
द० सु० च ।

५ कुर्वतो मे ममोपदसत् इति द०  
सु०, ग० च ।

६ अनुस्वार इति द०, सु०, ग०  
च ।

७ बलीयानिति न्याय इति ग०, द०  
सु० च ।

८ बलवता बलवद्वाधनमेवेति ग० ।  
९ न तु दुर्बलवाधनमिति इति ग० ।

नत्वत् दुर्बले स्थाने<sup>(१)</sup> । तथाहि<sup>(२)</sup> अधिकः पुरुषोऽधिकं विरी-  
धिनमेव बाधते, भूषणत्वात्, न तु कदाचिदल्पमिति<sup>(३)</sup> पर-  
शब्द<sup>(४)</sup> उपपद्यते ॥

**म॒स्ये॒म॒स॒तै॒य॒स॒द्य॒स॒न्व॒स॒ते॒व॒स॒गः ॥ २० ॥**

‘म॒स्ये’ इत्यादिषु स्यादनुस्वारागमः<sup>(५)</sup> । यथा, पशूनाभि  
म॒स्ये<sup>(६)</sup> । शूरम॒स॒तै॒ भद्रा इन्द्रस्य<sup>(७)</sup> । शोचिषा य॒स॒द्विष्वं  
न्यत्रिणं । इषवः शर्म॑ य॒स॒न्<sup>(८)</sup> । अग्निर्नो॑ व॒स॒ते॒ रयिं ।  
तिग्मशृङ्गो न व॒स॒गः । म॒स॒स्, य॒स॒स्, व॒स॒स्, इत्येतावतैवालं,  
किमुत्तरपाठेन<sup>(९)</sup> । उत्तमस्यावद्यति । यस्य भूया॒सः<sup>(१०)</sup> । अद्य ।  
वसु वसति । इत्यादौ मा भूदिति ॥

**उ॒न्न॒ व॒शं ॥ २१ ॥**

‘उ॒त् न’ इत्येवम्पूर्वे ‘व॒शम्’ इत्यस्यानुसारागमः<sup>(११)</sup> ।  
उ॒द्व॒श॒मि॒त्र॒ येमि॒रे । प्राचीनव॒शं करोति । एवम्पूर्वं इति किं ।  
भवति वशं वा एष चरति<sup>(१२)</sup> ॥

|                                       |                                      |
|---------------------------------------|--------------------------------------|
| १ दुर्बलस्थाने इति ग०, इ० मु० च ।     | ८ शोचिषा इषव शर्म यंसन् इति          |
| २ तथापीति इ० मु० ।                    | इ० मु० ।                             |
| ३ कदाचिदल्पमिति इति ग० । कदाचि        | ९ किमखिलपदपाठेनेति ग०, इ०-           |
| दल्पमिति इति इ० मु० ।                 | मु० च ।                              |
| ४ अत्र परशब्दप्रयोग इति ग० । परशब्द   | १० भूयांसो यज्ञकृतव इति इ०           |
| प्रयोग इति इ० मु० ।                   | मु० ।                                |
| ५ एषु अनुस्वारागम इति ग० ।            | ११ वंशमित्यस्मिन् पक्षे स्यादनुस्वा- |
| ६ पशूनाभि मस्य इति इति ग०, इ० मु० च । | रागम इति ग०, इ० मु० च ।              |
| ७ अन् नो शर मंसतै भद्रा इन्द्रस्य     | १२ वृक्षवर्चस्य एव भवति वशं वा       |
| रातय इति इ० मु० ।                     | यव चरति इति इ० मु० ।                 |

अक्र०स्तक्र०स्यते-र०स्यते-अ०शते ॥ २२ ॥

एतेषु<sup>(१)</sup> स्यादनुस्वारागमः । यां वाज्यक्र०स्त<sup>(२)</sup> । उत्-  
क्र०स्यते स्वाहा । उपर०स्यते स्वाहा । नास्माद्राष्ट्रं अ०-  
शते ॥

र०क्षौ च ॥ २३ ॥

‘र०क्षौ’ इत्यस्मिन् ग्रहणे स्यादनुस्वारागमः । पूष्णो र०क्षौ ।  
‘च’कारस्य व्यतिहारेणान्वयादुत्तरसूत्रे<sup>(३)</sup> प्रयोजनमुच्यते ॥

ऐकार उख्यस्य नितान्तः ॥ २४ ॥

‘र०क्षौ’ इति ग्रहणे<sup>(४)</sup> पूर्वसूत्रस्थचकारसमर्पितः ‘ऐकारः’,  
‘नितान्तः’, भवति, ‘उख्यस्य,’ मते<sup>(५)</sup> । ‘नितान्तः’ तीव्रतरप्रयत्न  
इत्यर्थः<sup>(६)</sup> । नैतन्मतमिष्टं ॥

विरिन्नि सङ्ख्यासु ॥ २५ ॥

‘वि, रि, ति,’ इत्येवम्पूर्वं ऊष्मपरोऽनुस्वारागमः स्यात्, एभि-  
र्यदि ‘सङ्ख्या,’ उच्यते, ‘असु’ सुशब्दं वर्जयित्वा । सु इति सप्तमी  
विभक्तिरुक्ता । यथा, अःकारः प्रथमाविभक्त्युपलक्षणं । वि०शत्यै<sup>(७)</sup>  
स्वाहा । यद्वि०शतिर्द्वे<sup>(८)</sup> । चत्वारि०शते स्वाहा । त्रि०शते

१ अक्र०स्तक्र०त्यादिषु इति ग०, इ० सु० च ।

५ मतम् इति ग० ।

२ यां वाज्यक्र० इति ग० ।

६ तीव्रप्रयत्न इति ग० ।

३ व्यतिहारेणान्वय उत्तरसूत्रे इति इ० सु० ।

७ विट्शत्यै इति क० ।

प्रतिहारेणान्वय उत्तरसूत्रे इति ग० ।

८ यद्वि०शतिर्द्वे तेन विरि०शौ इति

४ रंक्षौ इत्यस्मिन् ग्रहणे इति ग०, इ० सु० च ।

ग०, इ० सु० च ।

स्वाहा । द्विंशत्तयश्च । त्रिग्रहणं विस्मयार्थं । यतो विरिसङ्ख्यास्त्रितयेतावदेवास्तु<sup>(१)</sup> । यथा वा घोषपूर्वं इत्यत्र वकारो विस्मयार्थः । सङ्ख्येति किं । विशि जनाय । स रिषः पातु<sup>(२)</sup> । त्रिष्टुभैवास्मै । अस्त्विति किं । त्रिष्वारोचने दिवः ॥

शिंशुमारः-शिंषत्संश्र्वा-संश्वा-संश्चष्ट-संस्कृत्य-  
संस्कृत-संशित-संशिता-किंशिल किंशिला॥२६॥

‘शिंशुमारः’ इत्यादिग्रहणेषु स्यादनुस्वारागमः । सिन्धोः शिंशुमारः<sup>(१)</sup> । किन्तत उच्छिषत्तीति<sup>(२)</sup> । उभयतः संश्वायि कुर्यात्<sup>(३)</sup> । संश्वावभागा स्थे<sup>(४)</sup> । संश्चष्टजित्<sup>(५)</sup> । शरीरमेव संस्कृत्य<sup>(६)</sup> । तन्नः संस्कृतं । ब्रह्म संशितो ह्येष<sup>(७)</sup> । शरत्र्ये ब्रह्मसंशिता । किंशिल वन्यया ते । परकिंशिलग्रहणं पदैकदेशतया बह्वपादानार्थं । किंशिलश्चतुर्थः<sup>(८)</sup> । नमः किंशिलाय च<sup>(९)</sup> । ननु संश्चष्टेत्यत्र षकारपरोऽनुस्वारागमः किं न स्यात् । मैवं । अत्र सूत्रे सर्वत्र पदादिवर्णानन्तरमेवानुस्वार-

- |                                                      |                                                         |
|------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------|
| १ विरिसङ्ख्यास्त्रितयेतावदेवास्तु इति ग०, इ० मु० च । | ० संश्चष्टजित् सोमपा इति ग० ।                           |
| २ पातु नक्तमिति ग०, इ० मु० च ।                       | ८ संस्कृत्याभ्यारोहतीति इति इ० मु० ।                    |
| ३ शिंशुमारो हिमवत इति इ० मु० ।                       | ९ ह्येष एव हन् इति इ० मु० । ह्येषां स्वादुपसद् इति ग० । |
| ४ उच्छिषतीति सद्धिरण्येष्टका इति इ० मु० ।            | १० चतुर्थो वन्य इति इ० मु० ।                            |
| ५ कुर्यादवदावाभिरिति इ० मु० ।                        | ११ किं शिलाय च चययाय च इति इ० मु० ग० च ।                |
| ६ संश्वावभागा स्थेति ग० ।                            |                                                         |

दर्शनात् । तत्साहचर्यादत्रापि तथैव विज्ञेयं, न वैपरीत्ये  
कारणमस्ति ॥

सितट्ट हकारपरः ॥ २७ ॥

‘सि, ट, ट्ट,’ इत्येवम्पूर्वो ‘हकास्परः,’ स्यादनुस्वारागमः ।  
यथा, सि॒हो वयः । शततर्हा॑त्सृ॒हन्ति । ट॒हन्न मा ह्वाः ।  
एवम्पूर्वं इति किं । सपत्नंसाही स्वाहा । अनतिदाहायोवाच ।  
ऋकारेणैवालं, किं तकारदकाराभ्यां । ग्रहाणामसमर्थं । एव-  
म्पर इति किं । सिषासन्तीः । तृष्णोमनु । नक्तं दृशे दीप्यते ।  
हकारः परो यस्मादसौ, ‘हकारपरः’ ॥

म॒ह्निष्ठस्य च ॥ २८ ॥

‘म॒ह्निष्ठस्य’ इत्यस्मिन् ग्रहणे ‘च’काराकृष्टहकारोऽनुस्वा-  
रागमो भवति<sup>(१)</sup> । यथा, म॒ह्निष्ठस्य प्रभृतास्य । ‘च’कारः कि-  
मर्थः । अवैव ग्रहणे सप्तकारपरो मा भूदिति ॥

आ॒दि॒रह॑त्ति॒रहो॑ऽह॒रहो॑मु॒गत्य॑ह॒अह॑सो-  
ऽह॒सा॒शम॑शु॒भिर॑श॒भुवा॑श्व॒शूअ॑श॒वोऽशू॑र-  
शू॒मशू॑न॒शूना॑शो॒रशो॑पा॒श्वशो॑ ॥ २९ ॥

अवग्रहः,<sup>(१)</sup>अ॒हतिः, अ॒हः, अ॒हो, अ॒होमुक्, अ॒हाः,  
अ॒हसः, अ॒हसा, अ॒शं, अ॒शुभिः, अ॒शुभुवा, अ॒शु, अ॒शू,

१ चकाराकृष्टहकारपरोऽनुस्वारागमो २ ६० सु० पुलके ग, चिह्नितपुलके च  
भवतीति ग०, ६० सु० च । चकाराकृष्ट- अवग्रहः, इति पाठो नास्ति ।

चकारपरानुस्वारागमः स्यादिति ग० ।

अ॒श्वः, अ॒श्वः, म॒श्वं, अ॒श्वन्, अ॒श्वना, अ॒श्वोः, अ॒श्वाय,  
 उपा॒श्व, अ॒श्वो, एतेष्वादिरनुस्वारादिकं भजते<sup>(१)</sup> । यथा,  
 परिद्वेषसो अ॒हतिः । अ॒होमुचं वृषभं<sup>(२)</sup> । सूत्रे संहितायामो-  
 त्वविधनात्<sup>(३)</sup> । अहर्देवानामित्यादौ न स्यादयं विधिः । किन्तु  
 यस्मिन् विसर्जनीयो रेफं नापद्यते, तस्यैवोपादानं । अ॒हो-  
 श्वित्या । अ॒होमुग्भ्यां<sup>(४)</sup> । नन्वयं चैकवन्धः, रेफप्राप्तस्यायं<sup>(५)</sup>  
 विधिः, विहितानुस्वारस्यैव रेफनिषेधेति, नैषदोषः<sup>(६)</sup> ।  
 सिद्धस्यैवानुस्वारस्य स्याद्वाध्यता नतु विधिरितिदिक्पालः<sup>(७)</sup> ।  
 ऋतपाश्चात्य॒हाः । अतीतिकिं । षड्हा भवन्ति । तेनो मुञ्च  
 तम॒हसः । अ॒हसा वा एष गृहीतः । अ॒हेत्येतावता सिद्धे  
 कुतः सकलपदपाठः<sup>(८)</sup> । स रसमह वसन्तायेत्यत्रादि निषे-  
 धार्थः<sup>(९)</sup> । परिश्यामो॒शं<sup>(१०)</sup> । षड्भिर॒श्वभिः पवयति । त्वया  
 अ॒श्वभुवा सोमं । भुवेति किं । अ॒श्वेत्येतावता<sup>(११)</sup> । ग्रहणे

- १ अनुस्वारागमो भवतीति ग०, इ० सु० च । ७ अनुस्वारस्य बोधनं नतु विधि-  
 २ वृषभं यज्ञियानामिति ग० । रिति इ० सु० । शुद्धस्यैवानुस्वार  
 ३ संहितायामोत्वस्यामूनादयं विधिरिति स्य बोधनाग्रतु विधिरिति ग० ।  
 क० । ८ सिद्धे सकलपाठः किमर्थ इति ।  
 ४ अ॒होमुग्भ्यां द्विकपाल इति ग० । इ० सु० ।  
 सु० च । ९ वसन्तायेत्यत्र निषेधार्थ इति इ०  
 ५ चैकवन्धो रेफप्राप्तस्यायं विधिरिति सु० । वसन्तायेतिनिषेधार्थ इति ग० ।  
 ग० । १० परिपश्यामो॒शं मेति ग०, इ०  
 ६ निषेध इति नायं दोष इति ग०, इ० सु० च ।  
 सु० च । ११ एतावत इति ग० ।

तथाविधपदसङ्गावाद्ध्यमित्यत्र न स्यात्<sup>(१)</sup> । तेनाध्युशमत्  
षड्भिरध्युभिः । अन्कारादितिवचनात् जनध्यु कुर्वन्तः,  
इत्यप्युदाहरणं । कृष्ण ह्येतावध्यु,<sup>(२)</sup> । प्राणा वा अध्युवः ।  
अध्युशरध्युस्ते । यमादित्या अध्यु<sup>(३)</sup> अध्युनपगृह्णाति । अध्यु-  
शुना ते अध्युः । यो वा अध्युशीरायतेनं<sup>(४)</sup> । अध्युशाय स्वाहा  
भगीय । उपाध्यु सवनोपाध्यु सवनं<sup>(५)</sup> । तमुपाध्युसमवस्था-  
पयन्<sup>(६)</sup> । अध्युश्चित्येतावति गृहीत इतरेषां परिग्रहणं<sup>(७)</sup> स्यात् ।  
तथाविधपदसङ्गावात् । अथोभयं गृह्यते पदमेकदेशश्च किध्यु  
शितवत् । तथा सति पदैकदेशेषु पश्यं पश्यते अद्येत्यादिषु  
प्राप्नुयात्, अनुस्वारागमः<sup>(८)</sup> । तच्चानिष्टं । आदिरिति किं सर्वेषु  
स्थानेषु मा भूदिति । यथा, अध्युहस इत्यादि ॥

अवग्रह उदात्तोऽध्युसेऽध्युसायाऽसाभ्यामध्युसाविति ॥ ३० ॥

‘अवग्रहः,’ आदिरित्यर्थः । यदि पदादिरुदात्तः स्यात् तर्हि  
‘अध्युसे अध्युसाय, अध्युसाभ्यः, अध्युसौ,’ इत्येतेषु स्यादनुस्वारा-  
गमः । ‘इति’गर्हः स्वरूपवाची । दक्षिणेत्युप उपदधाति ।  
शित्यध्युसामाय स्वाहा । अध्युसाभ्यां स्वाहा । उत्तरेत्युसाविव प्रति-  
दधाति । आदिरुदात्त इति किं । असावन्नवोच् चित्रविहिता ॥

१ अण्यकारादिति ग०, इ० मु० च । ६ तमुपांशौ समस्थापयन्निति ग० ।

२ दृष्णोद्धेतव्यं इति ग० ।

७ इतरेषामपरिग्रहः स्यादिति इति ग०,

३ अध्युसामायायन्तीति इ० मु० ।

४ इ० मु० च ।

४ आयतेनं वेदेति ग०, इ० मु० च ।

८ प्राप्नुयादनुस्वार इति ग०, इ० मु०

५ यदुपांशु सवनमिति ग०, इ० मु० च । च ।

नासावा नासावा ॥ ३१ ॥

आद्युदात्ते<sup>(१)</sup> सत्यस्मिन् ग्रहणे न खलु स्यादनुस्वारः<sup>(२)</sup> ।  
ब्रूयादसावेहीत्येवं ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे षोडशोऽध्यायः ॥ \* ॥

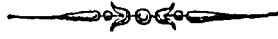
१ आद्युदात्ते इति ग० ।

२ सत्यप्यसावेत्यस्मिन् ग्रहणे न

खलु स्यादनुस्वारागम इति इ०, सु०

च ।

## अथ सप्तदशोऽध्यायः ।



तीव्रतरमानुनासिक्यमनुस्वारोत्तमेष्विति शैत्यायनः ॥ १ ॥

‘अनुस्वारश्च उत्तमाश्च अनुस्वारोत्तमाः’, तेषु, ‘तीव्रतरं’, भवति, ‘आनुनासिक्यम्’, इति ‘शैत्यायनः’ नाम मुनिर्मन्यते । तीव्रादधिकः, ‘तीव्रतरः’<sup>(१)</sup> । अनुनासिकानां भावः, ‘आनुनासिक्यं’<sup>(२)</sup> । नासिकाविवरणादानुनासिक्यमित्यस्य विधेः प्रयत्न-  
दार्ढ्यमुपदिश्यते । यथा, अग्नींरपसुषदः ।<sup>(३)</sup> यङ्गामङ्गामयते ।  
वञ्चते परिवञ्चते स्नायूनां । मणिना रूपाणीन्द्रेण । एतेष्विति  
किं । रुक्ममुपदधाति । तिग्ममायुधं । सुश्लोकान्३ सुमङ्गलान्३ ॥

समं सर्वत्रेति कौहलीपुत्रः ॥ २ ॥

‘सर्वत्र’ आनुनासिक्यवर्णेषु<sup>(४)</sup>, तीव्रतरत्वं समानमिति<sup>(५)</sup>  
‘कौहलीपुत्रः’, मन्यते । सत्तराणः । संयत्ताः । न्यङ्ङग्निः<sup>(६)</sup> ।  
उपहृतान्३ हो इत्याह । इत्यादि ॥

१ तीव्रादधिकं तीव्रतरमिति ग०, इ० सु० च । ४ अनुनासिक्यवर्णेषु इति इ०

२ अनुनासिक एवानुनासिक्यमिति ग० । सु० ।

अनुनासिकताऽनुनासिक्यमिति इ० सु० ।

५ सममिति इति ग०, इ० सु० ।

३ तांस्ते दद्यामि, मर्त्यान् आविवेश, इति

च ।

इ० सु० पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

६ न्यङ्ङग्निश्चेत्य इति इ० सु० ।

### अनुस्वारेऽण्विति भारद्वाजः ॥ ३ ॥

‘अणु’ सूक्ष्मतमं आनुनासिक्यम्, ‘अनुस्वारे’, स्यादिति ‘भारद्वाजः’, मन्यते । यथा, तनुवा जवत्वत् सत्वा । अनुस्वारादन्यत्र शैत्यायनविधिः, उत्तमेषु तीव्रतरत्वं, यमादिषु तीव्रमात्रमिति ॥

नकारस्य रेफोष्मयकारभावात् लुप्ते च मलोपाच्चोत्तरमुत्तरन्तीव्रतरमिति स्थविरः कौण्डिन्यः ॥ ४ ॥

‘नकारस्य’ ‘रेफोष्मयकारभावात्’, ‘च’काराकृष्टयकारे ‘लुप्ते’ सति ‘मलोपाच्च’, ‘उत्तरमुत्तरम्’, आनुनासिक्यं आनुपूर्वेण ‘तीव्रतरं’ स्यादिति ‘स्थविरः कौण्डिन्यः’ मन्यते । यथा, च्रीत् रेकादशानित्यत्र<sup>(१)</sup> आनुनासिक्यं संयोगमात्रत्वात् । शृक्तात्श्च कृष्णात्श्चेत्यत्र तु संस्मिष्टं । महात् इन्द्र इत्यत्र तीव्रतरम्<sup>(२)</sup> । सत्श्चितमित्यत्र तीव्रततममित्यानुपूर्वेण विज्ञेयं<sup>(३)</sup> । अत्र<sup>(४)</sup> शैत्यायनविधिः ॥

### व्यञ्जनकालश्च स्वरस्यात्राधिकः ॥ ५ ॥

‘च’कारः स्थविरकौण्डिन्यमन्वादिशति । ‘अत्र’ अनुस्वारविधाने, आनुनासिक‘स्वरस्य’ ‘व्यञ्जनकालः’ ऋसाद्विकालः ‘अधिकः’ स्यादिति स्थविरः कौण्डिन्यो मन्यते । युञ्जाथात् रासभं युव-

१ दोन् एकादशान् इत्येवमेति ६०

मु० ।

२ तीव्रतर इति क० ।

३ आनुपूर्व्यं विज्ञेयमिति ग०/६०

मु० च ।

४ अतोऽन्येति ६० म० ।

मित्यादि । अत्रैव स्वरस्येति किं, स्वरादिषूत्तमेषु उत्तमभावेनैव-  
मधिककालं मा भूदिति<sup>(१)</sup> । स्त्रोग्निः<sup>(२)</sup> ॥

**स्वारविक्रमयोर्दृढप्रयत्नतरः पौष्करसादेः ॥ ६ ॥**

स्वारे विक्रमे च प्रयोगः 'पौष्करसादेः' मते 'दृढप्रयत्न-  
तरः'<sup>(३)</sup> भवति । 'स्वारः' स्वरित इत्यर्थः । 'विक्रमः' नाम अनु-  
दात्तविशेषः । यथा, योऽस्य स्त्रोग्निः<sup>(४)</sup> । आस्ये हविः प्रियं ।  
स्वारविक्रमयोरिति किं । गां वाव तौ तत्<sup>(५)</sup> । दृढः प्रयत्नो  
यस्मादसौ दृढप्रयत्नः<sup>(६)</sup>, अतिशयेन दृढप्रयत्नः 'दृढप्रयत्न-  
तरः' ॥

**प्रयत्नविशेषात् सर्ववर्णानामिति शैल्यायनः ॥ ७ ॥**

'सर्ववर्णानां' प्रयोगस्योचित'प्रयत्नविशेषात्'<sup>(७)</sup> दृढप्रयत्नतरो  
भवतीति 'शैल्यायनः' मन्यते । यथा, इषे त्वेत्यादि । एतानि<sup>(८)</sup>  
सप्त सूत्राणीष्टानि ॥

**नातिव्यक्तं न चाव्यक्तमेवं वर्णानुदिङ्गयेत् ।**

**पथःपूर्णमिवामन्त्रं ह्रन्वीरो यथामति ॥**

१ खादिषूत्तमेषूत्तमभावे चैतदधि-  
ककालविधानं मा भूत् इति ६० मु० ग०,  
चिह्निते 'खादिषूत्तमेषूत्तमाभावे' इति वि-  
शेषः ।

२ स्त्रोग्निः इति पाठः क० एव ।

३ दृढप्रयत्न इति क० ।

४ स्त्रोग्निस्तमपि इति ग०, ६० मु० च । ८ नैतानीति ग०, ६० मु० च ।

५ तौ तात्पर्यं अवदतामिति ६० मु० ।

६ दृढः प्रयत्नो यस्य स इति ग० ।

दृढः प्रयत्नो यस्यासौ दृढप्रयत्न इति  
६० मु० ।

७ प्रयोगः स्त्रोचितप्रयत्नविशेषादिति

६० मु० ।

इत्यात्रेय आत्रेयः<sup>(१)</sup> ॥ ८ ॥

‘अतिव्यक्तम्’ अतिस्पष्टम्, ‘अव्यक्तम्’, अस्पष्टञ्च, यथा, ‘न’ भवति, ‘एवं’, ‘वर्णान्’, ‘उद्दिङ्गयेत्’ उच्चारयेदित्यर्थः । ‘पयः-पूर्णमिवामत्रं’ क्षीरपरिपूरितं भाजनं, ‘हरन्निव’, ‘यथामति’ मति-मनतिक्रम्य वर्त्तमानः, धीरः अध्येता, भावयेत्<sup>(१)</sup> ‘इत्यात्रेयः’, मन्यते ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे सप्तदशोऽध्यायः ॥ \* ॥

१ सूत्रग्रन्थे पदरचनान्नायो न दृश्यते । अत्रान्यत्र तु सूत्राष्टकं पद्येनोपन्यस्तं । अपितु आद्ययो भाष्यकृद्भला कथमर्वाचीनस्य तस्य सूत्रे प्रामाण्यं गृहीतं, तस्मात् पद्यमयसूत्राणि न सूत्रकारकृतानीत्याशङ्क्यते । यथा भाष्यकारः स्वीयमङ्गला-चरणं स्त्रोकयो र्वाण्यं । स्वयं कृतवान्, तथाचापि खोजित प्रमाण पद्यानां व्याख्यानं कृतं नतु सूत्रेणैव परिगणितं भित्यनुमोयते ।

१ पराधिकारो धीरो भवेदिति क० ।

## अथाष्टादशोऽध्यायः ।



ओकारन्तु प्रणव एकेऽर्द्धतृतीयमात्रं ब्रुवते ॥ १ ॥

‘प्रणवे’ ‘ओकारम्’, ‘अर्द्धतृतीयमात्रम्’, ‘एके ब्रुवते’ एके आचार्याः, अर्द्धतृतीयमात्रमाहुः, इत्यर्थः । अर्द्धं तृतीयं ययोस्ते अर्द्धतृतीये, अर्द्धतृतीयमात्रे यस्यासौ अर्द्धतृतीयमात्रः । यथा, समुद्रो बन्धुः, ओम् । ओं येभ्यश्चैनत् प्राहुः<sup>(१)</sup> । ओं इषे त्वा । ओं ब्रह्म सन्धत्तं । कालनिर्णयेऽप्येवं निर्णीतं<sup>(२)</sup>,

स्वाध्यायारम्भशेषस्य प्रणवस्य स्वरस्य च ।

अध्यायस्यानुवाकस्यान्ते स्यादर्द्धतृतीयता<sup>(३)</sup> ॥

‘तु’शब्दस्य प्रयोजनमुच्यते । सन्ध्याच्छराणां वेदञ्च प्रणवञ्चान्तरा<sup>(४)</sup> तथा, इति कालनिर्णये । सन्ध्याच्छराणां ऋस्वा न सन्तीति पाणिनीये अपि । ओकारमात्रस्य दीर्घकालो निरूपितः । इह तु प्रणवस्थत्वविशेषणादसौ<sup>(५)</sup> कालो निषिद्धते । वेदस्य प्रणवे तु स्यात् समकालद्विमात्रता इति प्रणवविशेषे कालविशेषकालः प्रत्येकं प्रत्येतव्यः<sup>(६)</sup> ॥

१ येभ्यश्चैनत् प्राहुः, ओमिति ग०, इ०, सु० च ।

२ एवं वर्णितमिति इ० सु० ।

३ स्वाध्यायस्यानुवाकस्यान्ते इति क० ।

४ वेदे च प्रणवो मान्तरा इति ग० ।

वेदप्रणवान्तरा इति इ० सु० ।

५ प्रणवस्थत्वविशेषेणासौ इ० सु० ।

६ प्रणवविशेषे कालविशेषः प्रत्येतव्य इति ग०, इ० सु० च ।

उदात्तानुदात्तस्वरितानां कस्मिंश्चिदिति शैत्यायनः ॥ २ ॥

तेषां मध्ये<sup>(१)</sup> 'कस्मिंश्चित्' स्वरे, प्रणवः प्रयोक्तव्य इति 'शैत्यायनः' मन्यते<sup>(२)</sup> । यथा, ओम् ।

धृतप्रचयः कौण्डिन्यस्य ॥ ३ ॥

तस्य मते<sup>(३)</sup> प्रणवो 'धृतप्रचयः' भवति । चतुर्थः स्वरो 'धृत-  
प्रचयः' इति कथ्यते । ननु प्रचयपूर्वश्च कौण्डिन्यस्येति वत् प्रचय  
इत्येतावतैवात्वं, किं धृतशब्देन । भवैवं । पदद्वयेनाप्यनेन नाम-  
धेयमेवाभिधीयते । यथा<sup>(४)</sup>, अर्थभेदाभावेऽपि प्रयोगभेदोस्तीति  
प्रयोगाचार्यः प्रकटयति<sup>(५)</sup> । यथा, भीमसेनो भीमः । सत्य-  
भामा सत्या<sup>(६)</sup> । पिधानमपिधानं । दीपः प्रदीपः । इत्यादि ॥

मध्यमेन स वाक्प्रयोगः ॥ ४ ॥

प्रयुज्यत इति 'प्रयोगः' । 'मध्यमेन' उच्चनोचसमाहारविलक्ष-  
णेन<sup>(७)</sup> प्रयत्नेन प्रणवः, यत्र क्वच न वाचस्थाने 'प्रयोगः' भवति  
'सः' इति कौण्डिन्याभिमतः पूर्वाक्तीगृह्यते । वाचि प्रयोगो  
'वाक्प्रयोगः' ॥

स्वरितः प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः ॥ ५ ॥

'प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः' पक्षे<sup>(८)</sup> 'स्वरितः' भवति । नैतत्सूत्र-  
चतुष्टयमिष्टं ॥

१ उदात्तानुदात्तस्वरितानां मध्ये इति ग०, ५ प्रयोगान्तरचातुर्थमाचार्यः प्रकटयतीति  
इ० मु० च । ग० । प्रयोगाचार्यमाचार्यः प्रकटयति इति

२ ब्रूते इति ग०, इ० मु० च ।

इ० मु० ।

३ कौण्डिन्यस्य मते इति ग०, इ० मु०

६ भामा सत्यभामा इति ग० इ० मु० च ।

च ।

७ समाहारविलक्षणेनेति २० ।

८ तथाहोति ग०, इ० मु० च ।

८ तयोर्मध्ये इति क० ।

## उदात्तो वाल्मीकेः ॥ ६ ॥

तस्य मते<sup>(१)</sup> प्रणवः 'उदात्तः', भवति ॥

यथाप्रयोगं वा सर्वेषां यथाप्रयोगं वा सर्वेषां ॥ ७ ॥

'यथाप्रायोग'शब्देनोदात्तोऽभिधीयत इति माहिषेयपक्षः । प्रणवं<sup>(२)</sup> 'यथाप्रयोगम्', 'वा' कुर्यादिति 'सर्वेषां' ऋषीणां मतं । वररुचिपक्षस्तु वक्ष्यते, अध्येषमाणं 'यथाप्रयोगं' यथाविधस्वरं तथाविधेन वा<sup>(३)</sup> स्वरेण प्रयोक्तव्य इति 'सर्वेषां', मतमिति । यथा, इषे त्वेत्यनेनाध्येषमाणानुदात्तेन प्रणवोऽप्यनुदात्तः<sup>(४)</sup> । आप उन्दन्त्वित्युदात्तेनोदात्तः व्यृद्धमिति स्वरिते स्वरितः<sup>(५)</sup> । नेदं सूत्रमिष्टं ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे अष्टादशोऽध्यायः ॥ \* ॥

- 
- |                                               |                                           |
|-----------------------------------------------|-------------------------------------------|
| १ वाल्मीकेर्मते इति ६० मु० । वाल्मी-          | माणेनानुदात्तेन प्रणवोऽप्यनुदात्त इति     |
| किमते इति ग० ।                                | ६० मु० ।                                  |
| २ प्रणवे इति ग०, ६० मु० च ।                   | ५ आपउदन्तु इत्यत्र उदात्ते उदात्तः        |
| ३ तथाविधेनेति ग० ।                            | स्वरिते स्वरित इति ग० । आपउदन्तु,         |
| ४ इषे त्वेत्यनेनाध्येषमाणमनुदात्तं तत्र प्रण  | इति उदात्तेनोदात्तः, व्यृद्धमिति स्वरितेन |
| वोऽप्यनुदात्ते इति ग० । इषे त्वेत्यनेनाध्येष- | स्वरित इति ६० मु० ।                       |

## अथ एकोनविंशोऽध्यायः ।

स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचः स्यादुदात्तयोर्वान्यतरतो  
वोदात्तस्वरितयोः स विक्रमः ॥ १ ॥

‘यत्र’ स्थले, ‘स्वरितयोर्मध्ये’ उदात्तयोः मध्ये, ‘उदात्तयोर्वान्य-  
तरतो वा’ इति<sup>(१)</sup> स्वरितोदात्तयोर्वैत्यर्थः । ‘उदात्तस्वरितयोः’  
मध्ये<sup>(२)</sup> ‘नीचं’ यदच्चरं, ‘स विक्रमः’, भवति । स्वरितयोर्मध्ये  
यथा, योस्य स्त्रोग्निः<sup>(३)</sup> । उदात्तयोर्यथा, वोढवे । स्वरितोदात्त-  
योर्यथा, धन्व नागाः । उदात्तस्वरितयोर्यथा, तस्य क सुवर्गो लोकः ।  
विक्रमसञ्ज्ञायाः प्रयोजनं । स्वारदिक्रमयोर्दृढप्रयत्नतर इति ॥

प्रचयपूर्वश्च कौण्डिन्यस्य ॥ २ ॥

‘च’शब्दो<sup>(४)</sup> विक्रम इति ज्ञापयति । तस्य मते उदात्तः स्वरः  
स्वरितपरो वा<sup>(५)</sup> ‘प्रचयपूर्वश्च’,<sup>(६)</sup> विक्रमो विज्ञेयः । उदात्तपरो  
यथा, पर्यवदता या<sup>(७)</sup> । स्वरितपरो यथा, उपरिष्ठाङ्गत्वा  
यज्या । प्रचयः पूर्वी यस्मादसौ, ‘प्रचयपूर्वः’ ॥

१ यत्र स्वरितयोर्मध्ये उदात्तयोर्वा अन्य- ४ चकार इति ग०, ६० मु० च ।

तरतो वेति इति ६० मु० ।

५ कौण्डिन्यस्य मते उदात्तपरः स्वरि-

२ उदात्तस्वरितयोर्वा मध्ये इति ग०, ६० तपरो वेति इति ग०, ६० मु०

मु० च० ।

च ।

३ योस्य स्त्रोग्निस्तमपीति ग० । यस्य

६ प्रचयपूर्वश्च नीच इति ग० ।

स्त्रोग्निस्तमपीति ६० मु० ।

७ पर्यवदतां या यज्ञे दौयत इति ६० मु० ।

द्वियम एके द्वियमपरे ता अणुमात्राः ॥ ३ ॥

‘यम’शब्दः स्वरितपर्यायः । हो यमो यत्र देशे नैरन्तर्येण वर्त्तते, स ‘द्वियमः,’ तस्मिन् । द्वियमः परो यस्मादसौ ‘द्वियमपरः,’ तस्मिंश्च द्वियमे सति<sup>(१)</sup> याः स्वरित प्रकृतयः ‘ताः’ सर्वा अन्ततः ‘अणुमात्राः,’ अभिहता<sup>(२)</sup> भवन्तीति ‘एके’ मन्यन्ते । द्वियमा यथा, तेन्यान्यं<sup>(३)</sup> । द्वियमपरो यथा, सोऽपोऽभ्य आम्नियत । अन्तत इति कथं प्रतीयते, पदान्ते च तथा<sup>(४)</sup> कम्पा, अन्ततो निहताणुका इति वचनादिति ब्रूमः । निहतन्तु स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचतम-मेतत्सान्निध्यात्<sup>(५)</sup> लभ्यते । शिक्षा चैवं वक्ष्यति,

नित्योभिनिहतश्चैव चैप्रः प्रस्निष्ट एव च ।

एते स्वराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्वरितो यथेति<sup>(६)</sup> ।

शेषस्योदात्तता वा स्यात् स्वारता वा व्यवस्थया ॥ इति ।

व्यवस्थाशब्देनानेन द्विविधः कम्प उक्तः । संहितायां स्वरित उक्तः कम्पः<sup>(७)</sup> इतरे वेदभागे<sup>(८)</sup> उदात्तकम्प इति कम्पाः प्रसिद्धाः तेष्वेव लक्षणं<sup>(९)</sup>, नतु कम्पविधायकं । अन्यथा योपा-म्पुष्पमित्यादौ कम्पः प्रसज्येत । नेदं सूत्रमिष्टं ॥

१ द्विद्वये सति इति क० ।

मु० च० ।

२ अन्ततोऽणुमात्राः संहिता इति ग० ।

६ यत्रोच्चस्वरितोदया इति ग०, इ० मु० च ।

अन्ततोऽणुमात्रानिहता इति इ० मु० ।

७ संहितायां स्वरितकम्प इति ग०, इ० मु० च ।

३ तेन्यान्यसौ इति इ० मु० ।

मु० च ।

४ यथेति, ग० ।

८ इतरवेदभागेति ग०, इ० मु० च ।

५ नीचमिमेतत्सान्निध्यादिति म०, इ०

९ तेष्वेव लक्षणमिति ग०, इ० मु० च ।

तस्यामेव प्रकृतौ ॥ ४ ॥

द्वियमस्थले पूर्वस्यामेव 'तस्यां' स्वरितप्रकृतावणुमालेपि<sup>(१)</sup> निहतत्वं भवति । द्वियमपरे तु स्थले पूर्वयोरेव प्रकृत्योरणुमात्रया निहतत्वं भवति । नतु ताः सर्वा अणुकार्यभाज इत्येवकारो बोधयति । एवमेव कौहलीय आह<sup>(२)</sup>, द्वयोः पूर्वाऽणुमात्रिकस्त्रिषु<sup>(३)</sup> पूर्वावणुमात्रिकावुत्तरः प्रकृत्येति ॥

न पूर्वशास्त्रे न पूर्वशास्त्रे ॥ ५ ॥

'पूर्वशास्त्रं' नाम विक्रमविधिः, तस्मिन्नेतदणुकार्यं न भवति ।<sup>१</sup> एवं वा सूत्रार्थः, पूर्वशास्त्रे अध्यायप्रथमसूत्रे याक्रमसञ्ज्ञा उक्ता, सा कम्पविधावत्र न भवति । विक्रमस्य दृढप्रयत्नत्वात्, कम्पस्य तदभावात् ।

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ \* ॥

१ पूर्वस्यामपरस्यां स्वरितप्रकृतावणुमात्रयापीति ग० ।

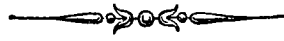
२ कौहलेय आह इति ग०, इ०

मु० च ।

३ अणुमात्रिकस्त्रिषु चेति ग० ।

४ अणुमात्रिकादिति ग० ।

## अथ विंशोऽध्यायः ।



इवर्णोकारयोयवकारभावे क्षैप्र उदात्तयोः ॥ १ ॥

उदात्तयोः 'इवर्णोकारयोः' यथोपदेशं 'यवकारभावे' सति स्वरितो यो विहितः स 'क्षैप्रः' इति सञ्ज्ञायते । यथा, व्यैवैने-  
न<sup>(१)</sup> । कधीस्वास्मान् । उदात्तयोरिति किं । वस्यसि<sup>(२)</sup> । अन्वे-  
नं माता<sup>(३)</sup> ॥

सयकारवकारं त्वत्तरं यत् स्वर्यते स्थिते पदेऽनुदात्त-  
पूर्वेऽपूर्वे वा नित्य इत्येव जानीयात् ॥ २ ॥

'सयकारं वा सवकारं' वा 'अत्तरं' स्वर इत्यर्थः<sup>(४)</sup> । 'स्थिते  
पदे' पदकाल इत्यर्थः । 'यत्' स्थले, 'स्वर्यते' 'अनुदात्तपूर्वे' 'अपूर्वे'  
वा पूर्वोवाभावे सति, 'नित्य एव इति' सर्वत्र 'जानीयात्' ।  
सर्वत्रेति संहितापदजटास्वित्यर्थः । यथा, वायव्यं । कन्येव तुन्ना ।  
ततो वित्त्वः । न्यञ्चं चिनुयात् । न्यञ्चं<sup>(५)</sup> । क जगती च ।  
क्वास्यास्य क्वा, क्वास्येति जटायां । तुशब्दे नित्यादावुच्चोदयविष-  
ये नोदत्तस्वरितपर<sup>(६)</sup> इति निषेधं निवारयति । ननु नित्यः

१ व्यैवैनेनेति ग०, इ० सु० च ।

स्वरूप इत्यर्थ इति क० ।

२ वस्यसि इति ग० । वास्यसि इति

५ अन्वञ्चमिति ग० ।

इ० सु० ।

६ उच्चारकविषयान्वोदात्तस्वरितपर

३ अन्वेनं माता मन्यताम् इति ग० ।

इति क० ।

४ ययकारं वा सत्यावाकारं अत्तरः

कथमेतन्निषेधविषयः । उदात्तात्परीनुदात्त इति लक्षणासम्भवात् । अत्रोच्यते<sup>(१)</sup>, वर्णविभागवेलायामुदात्तपूर्वत्वमस्ति, समाहारः स्वरितः इत्युच्चपूर्वत्वात्<sup>(२)</sup>, स्वरितस्येति निषेधविषयत्वं । अनुदात्तश्चासौ पूर्वश्च अनुदात्तपूर्वः, तस्मिन् । पूर्वाभावः, अपूर्वः, तस्मिन् । शून्ये सपूर्वत्वात् पूर्वत्वविशेषद्वयस्य<sup>(३)</sup> अन्यथा वैयर्थ्यात् । तस्मात्तत्र नित्यत्वस्वरितत्वमेव<sup>(४)</sup> न सञ्ज्ञान्तरमिति विज्ञेयं ॥

अपि चेन्नानापदस्यमुदात्तमथ चेत् सांहितेन स्वर्यते  
स प्रातिहतः ॥ ३ ॥

‘अपि’शब्दः पूर्वत्वमात्राकर्षकः । ‘अथ’शब्दो नित्यसञ्ज्ञाव्यवच्छेदकः, नानापदस्योदात्तपूर्वत्वाधिकारको वा । ‘नानापदस्य’, अक्षरमुदात्तपूर्वं ‘चेत्’ परतः । नीचं ‘सांहितेन’ विधिना ‘स्वर्यते’, ‘चेत्’ ‘स प्रातिहतः’ वेदितव्यः<sup>(५)</sup> । यथा<sup>(६)</sup>, इषेत्वा । तन्ते दुश्चक्षाः<sup>(७)</sup> । सांहितेनेति किं । यन्नाच्चम् । नानापदस्यमिति किं । तथा देवतया ॥

१ उच्यते इति ग० ।

४ तस्माच्चित्यत्वमेवेति ग० ।

२ समाहारे स्वरितः, स्वरित इत्युच्यते पूर्वत्वात् इति ग० ।

५ प्रातिहारोव वेदितव्य इति इ० मु० । प्रातिहतो ज्ञेय इति ग० ।

३ शून्ये तु सर्वत्रापूर्वत्वविशेषद्वयस्येति ग० । शून्ये तु सर्वत्र पूर्वत्वात् पूर्वत्वविशेषद्वयस्येति इ० मु० ।

६ सा ते अस्यां । याक्त्वा हृदाकीर्णा इति इ० मु० पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

७ तां ते दुश्चक्षा इति इ० मु० ।

### तस्मादकारलोपेऽभिनिहतः ॥ ४ ॥

‘तस्मात्’ नानापदस्थोदात्तात्, परभूतानुदात्तस्य अकारस्त् (१)  
‘लोपे’ सति यः स्वरितः सः ‘अभिनिहतः’ वेदितव्यः (२) । यथा,  
सोऽब्रवीत् । तेऽब्रुवन् । तस्मादिति किं । भ्राजोसि देवानां ॥

### जभावे प्रस्निष्टः ॥ ५ ॥

‘जभावे’ यत्र स्वर्यते, सः ‘प्रस्निष्टः’ वेदितव्यः (३) । सूत्रोयमिव ।  
सूज्ञाता । मा सूत्तिष्ठन् । दिचूपदधाति ॥

### पदविवृत्त्यां पादविवृत्तः ॥ ६ ॥

पदयोर्विवृत्तिः पदविवृत्तिः, तस्यां, यः स्वर्यते सः ‘पादवि-  
वृत्तः’ भवति (४) । यथा, ता अस्मात्, (५) । स इधानः (६),  
य उपसदः । ‘विवृत्तिः’ व्यक्तिरित्यर्थः (७) । पदयोरिति किं ।  
प्रडगमुक्तं ॥

### उदात्तपूर्वस्तैरोव्यञ्जनः ॥ ७ ॥

उदात्तपूर्वाधिकारे सति पुनरत्र तत्कथनादेकपदस्थोदात्त-  
विशेषोभिगम्यते (८) । तस्मादेकपदस्थोदात्तपूर्वो यः स्वरितः, सः

१ परभूतानुदात्ताकारस्थेति इ० मु० । ६ सा इधाना इति इ० मु० ।

२ सोभिनिहतो ज्ञेय इति ग० । ७ वृत्तिर्यक्तिरित्यर्थ इति क० ।

३ प्रस्निष्टो ज्ञेय इति ग० । ८ एकपदस्थत्वविशेषो गम्यते इति क० ।

४ पादविवृत्तो वेदितव्य इति इ० मु० । एकपदस्थोदात्तविशेषोवगम्यते इति इ०  
पादविवृत्तो ज्ञेय इति ग० । मु० ।

५ अस्मात् सृष्टा इति इ० मु०, ग० च ।

तैरोव्यञ्जनो वेदितव्यः<sup>(१)</sup> । यथा, युञ्जत्यस्य । वसव्यसि । स  
इन्द्रो मन्यत<sup>(२)</sup> । तदश्वोऽभवत् । प्रउगं । तं त्वष्टाधत्त<sup>(३)</sup> ॥

इति स्वरनामधेयानि ॥ ८ ॥

‘इति’ एतानि, स्वरितनामानि, व्याख्यातानि<sup>(४)</sup> । यथा,  
अभ्यस्थात् । अध्वर्युरिति चैप्र<sup>(५)</sup> । वायव्यं<sup>(६)</sup> ॥ कास्येति नित्यः ।  
स ते लोकः<sup>(७)</sup> । यत्त्वा क्रुद्ध<sup>(८)</sup> इति प्रातिहतः । सोब्रवीदित्यभि-  
निहतः ॥ सूक्तातेति प्रस्लिष्टः । त एतामिति<sup>(९)</sup> पादवृत्तः । मम  
न मेति<sup>(१०)</sup> तैरोव्यञ्जनः ।

चैप्रनित्ययोदृढतरः ॥ ९ ॥

‘चैप्रे’ नित्ये च प्रयत्नो ‘दृढतरः’ कार्यः ॥

अभिनिहत च ॥१०॥

अन्वाचये वर्त्तमानः ‘च’कारो दृढमात्रं<sup>(११)</sup> बोधयति ॥

१ तैरोव्यञ्जनो ज्ञेय इति ग० ।

६ वायव्यामिति इ० मु० ।

२ सा इन्द्रो मन्यतेति इ० मु० ।

७ सा ते लोक इति इ० मु० ।

३ तां त्वष्टाधत्तेति इ० मु० ।

८ यत्त्वा क्रुद्ध इति ग० ।

४ स्वरितनामान्युक्तानीति ग० । सप्त-

९ ता एतामिति इति इ० मु० ।

स्वरितनामधेयानि व्याख्यातानीति इ० मु० ।

१० सामनाम इति इ० मु० ।

५ अध्वर्यवेरिति चैप्र इति इ० मु० ।

११ दृढमोल्बमिति क० ।

‘अभिनिहते’ प्रयत्नो दृढः स्यात् । नतु दृढतर इति पृथक् सूचारम्भः<sup>(१)</sup> प्रतीयते ॥

प्रश्लिष्टप्रातिहतेयोर्मृदुतरः ॥ ११ ॥

‘प्रश्लिष्टे प्रातिहते’ च प्रयत्नो ‘मृदुतरः’ कार्यः ।

तैरोव्यञ्जनपादवृत्तयोरल्पतरोऽल्पतरः ॥ १२ ॥

‘तैरोव्यञ्जने पादवृत्ते’ च प्रयत्नः ‘अल्पतरः’ स्यात् यद्यप्यल्पमृदुदृढभावस्ततोक्तः<sup>(१)</sup> तथापि दीपवद्देणुपत्रवदिति शिञ्जानुरोधात् कोमलशिरस्कृत्वं विज्ञेयं<sup>(१)</sup> ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे विंशोऽध्यायः ॥ \* ॥



१ पृथक्सूचारम्भादपि इति ग०, ६० मु० च ।

क० । यद्यप्यल्पमृदुभावस्तत्र ततोक्त इति ग० ।

१ यद्यल्पमृदुदृढभावस्ततोक्त इति

३ सर्वत्र विज्ञेयमिति इ० मु०, ग० च ।

## अथ एकविंशोऽध्यायः ॥



### व्यञ्जनस्वराङ्गः ॥ १ ॥

व्यञ्जनं स्वराङ्गं भवति । श्वासी नादोऽङ्गमेव चेति विज्ञेय-  
त्वेन विधानाद्यमारम्भः । ननु कूपो यूप इत्यादौ (१) व्यञ्जनमेवार्थ-  
विशेषनिबोधकमिति (२) स्वरो व्यञ्जनाङ्गं किन्न स्यात् । उच्यते,  
व्यञ्जनं केवलमवस्थातुं न शक्नोति, किन्तु सापेक्षं, स्वरस्तु,  
निरपेक्षः । सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षमेव विशिष्टमाचक्षते (३)  
प्रेक्षावस्तः । विशिष्टं प्रत्यङ्गत्वमवशिष्टस्यैव । किञ्च स्वरवैशिष्ट्य-  
बोधकमन्यदपि विद्यते,

दुर्बलस्य यथा राष्ट्रं हरते बलवान्नृपः ।

दुर्बलं व्यञ्जनं तद्वद्वरेत (४) बलवान् स्वरः (५) ।

स्वरास्तु ग्राह्यणा ज्ञेया इत्यादि ।

उदात्तस्थानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः (६) ।

१ कूपो यूपो धूप इत्यादाविति ग० ।

२ बोधकमिति इति ग०, इ० मु० च ।

३ निरपेक्षमेव वस्तुवदित्याचक्षते इति  
ग० ।

४ हरते इति ग०, इ० मु० च ।

५ किञ्च, शिष्टाव्याकरणे । त्रयः स्वरा

राजते तन्मु स्वरेमाह पतञ्जलिः । उपरि-

स्थाधिनातेन व्यङ्ग्य व्यञ्जनमुच्यते । इति

इ० मु० पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

६ स्वरितश्चेति त्रयः स्वरा इति क० ।

ऋसो दीर्घः प्लुतश्चैव<sup>(१)</sup> कालतो नियमा अपि<sup>(२)</sup> ॥ इति ।  
 स्वराणामेवोदात्तादयो धर्माः, व्यञ्जनं तु<sup>(३)</sup> तदङ्गतया  
 व्यञ्जनमर्द्धमात्रं । स्वरश्च मात्राकालः तयोः सन्धिरर्द्धमात्रा<sup>(४)</sup>  
 इत्येवं दीर्घकालः प्रसक्तः । तत्प्रतिषेधकार्थं<sup>(५)</sup> व्यञ्जनं स्व-  
 राङ्गमित्युक्तम् । स्वरसंसृष्टस्य व्यञ्जनस्य स्वरकाल एव कालो  
 द्रुतवृत्तौ<sup>(६)</sup> न तु स्वरस्यैव सर्वत्रेत्यर्थः<sup>(७)</sup> । द्रुतवृत्ताविति किं ।  
 ऋस्वार्द्धकालं व्यञ्जनमिति व्यर्थं स्यादिति ब्रूमः । यथा क्षीरोदक-  
 सम्पर्के क्षीरस्यैवोपलब्धिर्नोदकस्य, तथा स्वरव्यञ्जनसम्पर्के स्वर-  
 स्यैवोपलब्धैर्वैशिष्ट्यं ॥

### तत् परस्वरं ॥ २ ॥

स्वरप्रधानतया केवलमवस्थातुमसंहमानं<sup>(८)</sup> व्यञ्जनं कदा  
 पूर्वस्याङ्गतां<sup>(९)</sup> कदा परस्याङ्गमिति सन्देहे व्यवस्थापयति ।  
 'तत्' अङ्गभूतं व्यञ्जनं 'परस्वरं' भजते । यथा, इमानेव लोकानु-  
 पधाय । परश्चासौ स्वरश्च परस्वरः, तं 'परस्वरं' ॥

### अवसितं पूर्वस्य ॥ ३ ॥

'अवसितं' पदान्तवर्त्ति व्यञ्जनं, 'पूर्वस्य' स्वरस्य, अङ्गं  
 स्यात् । यथा, जक् । वषट् । हविः ॥

१ प्लुत इति ग०, इ० मु० च ।

२ अपि इति ग०, इ० मु० च ।

३ व्यञ्जनानाम्, इति ग० ।

४ सन्धिरर्द्धमात्र इति ग०, इ०

मु० च ।

५ प्रतिषेधार्थमिति ग०, इ० मु० च ।

६ द्रुतवृत्तौ इति क० ।

७ सर्वत्रेत्यर्थ इति ग० ।

८ असंज्ञमानमिति क० ।

९ पूर्वस्याङ्गमिति ग०, इ० मु० च ।

## संयोगादि ॥ ४ ॥

तयोर्वह्नां<sup>(१)</sup> वा 'संयोगो भवति, तस्य संयोगस्य 'आदि' व्यञ्जनं पूर्वस्याङ्गं भवति । यथा, यज्ञान्वादिशत् । अप्स्रन्तः<sup>(२)</sup> । परसूत्रे चकारः पूर्वस्वराङ्गं भवति<sup>(३)</sup> ॥

## परेण चासङ्घितम् ॥ ५ ॥

'परेण' स्वरेण, 'असङ्घितं' असंयुक्तं च व्यञ्जनं पूर्वस्वराङ्गं भवति । यथा, तत् सवितुः । ननु तर्हि पूर्वसूत्रमनर्थकं । संयोगादिभूतस्यापि व्यञ्जनस्यानेनैव पूर्वस्वराङ्गत्वसिद्धिः । मैवं मंस्थाः । मर्यश्चोः, अर्वांसि, इव यवकारयो रेफात् परं चेति द्वित्वे कृते प्रथमयवकारयोः परेण चासङ्घितमित्यनेन पूर्वस्वराङ्गत्वं प्राप्तं । रेफस्य नान्तस्थापरमसवर्णमित्यनेन परस्वराङ्गत्वं प्राप्तं । तच्चाशङ्क्यं । तथोच्चारणासम्भवात् । अन्यतरबाधे कर्तव्ये सति किं बाध्यमिति सन्देहः । तत्र नियामकत्वेन<sup>(४)</sup> संयोगादिसूत्रमुपतिष्ठते ॥

## अनुस्वारः स्वरभक्तिश्च ॥ ६ ॥

'च'कारः समुच्चयकथनद्वारा पूर्वस्वरान्यत्वाकर्षकः<sup>(५)</sup> । 'अनुस्वारः' पूर्वस्वरं भजते । यथा, अङ्गुना ते । 'स्वरभक्तिश्च'

१ द्वयोर्वह्नामिति ग०, इ० सु० च ।

इत्यवापितल्लभ्यते इति ग० ।

२ अप्स्रन्ते इति क० ।

४ निश्चयत्वेनेति ग० ।

३ अतः सूत्रे चकारः पूर्वस्वराङ्गबोधकः

५ पूर्वस्वराङ्गत्वाकर्षक इति ग० ।

पूर्वस्वरं भजते । यथा, गार्हपत्यः । विधी समाने सूत्रस्यास्य  
पृथक्करणं क्वचित् स्वरभक्तेः पराङ्गत्वमापादयतुं<sup>(१)</sup> । तथाहि,  
स्वराङ्गत्वात् परां भक्तिं प्रचयत्वं नयेद्बोधः ।  
ऋतस्य धूर्षदं चेति स्वतन्त्रा भक्तिरुच्यते ॥

### नान्तस्थापरमसवर्णं ॥ ७ ॥

‘न’कारः पूर्वस्वराङ्गत्वव्यावर्त्तकः । ‘अन्तस्थापरं’ व्यञ्जनं तस्या  
अन्तस्थाया ‘असवर्णं’ विलक्षणं पूर्वस्वराङ्गं<sup>(२)</sup> न भवति । अर्थात्  
परस्वरान्त इति विज्ञेयं<sup>(३)</sup> । स्वरं विना स्थातुमशक्यत्वात्<sup>(४)</sup>  
यथा, अध्ववसायदिशः । मधुमिश्रेण । अश्लीण्या । इषे त्वा ।  
अन्तस्था परा यस्मात्तत्, ‘अन्तस्थापरं’ । असवर्णमिति किं । परि-  
चाय्यं चिन्वीत ॥

### नासिक्याः ॥ ८ ॥

‘नासिक्या’ यमाः स्वरं<sup>(५)</sup> भजन्ते । यथा, रुक्ममुपदधाति ।  
राज्ञे सूकरः<sup>(६)</sup> ॥

### स्पर्शश्चोक्षपर उक्त्वा चेत् परश्च ॥ ९ ॥

पूर्वः ‘च’कारो नासिक्या इत्यनेन समुच्चयवाचकः । उत्तरस्तु  
परस्वराङ्गाकर्षकः<sup>(७)</sup> । ‘उक्षपरस्पर्शश्च’ परस्वराङ्गं भवति । असौ

१ स्वराङ्गमापादिष्येदिति ग० ।

मु० च ।

२ पूर्वस्वराङ्गव्यञ्जनिमिति क० ।

५ नासिक्यायामाः परस्वरमिति इ० मु० ।

३ परस्वराङ्गं तदिति वेदितव्यमिति  
ग०, इ० मु० च ।

यमाः नासिक्या यमाः परस्वराङ्गमिति ग० ।

६ इन्द्राय राज्ञे इति ग० ।

७ स्वतः स्थातुमशक्यत्वादिति ग०, इ०

७ परस्वराङ्गत्वाकर्षक इति ग०, इ० मु० च ।

‘जष्मपरश्चेत्’ परस्वराङ्गं चेदित्यर्थः । षट् सम्प्रदान्ते । वषट् स्वाहा । जष्मपरश्चेदिति किं । अक्षया व्याधारयति । जष्मा-  
परो यस्मात् असौ, ‘जष्मपरः’ ॥

स्वरितात् संहितायामनुदात्तानां प्रचय उदात्त-  
श्रुतिः ॥ १० ॥

‘स्वरितात्’ परेषां ‘अनुदात्तानां’ अनुदात्तयोरनुदात्तस्य वा  
‘संहितायां’ ‘प्रचयः’ नाम धर्मो भवति । यथा, अग्ने दुध गच्छ किं  
शिल वन्यया ते । अनुदात्तानामिति किं । ते अग्नये प्रवते(१) ।  
संहितायामिति किं । अग्ने दुध गच्छ किं शिल वन्य । उदात्तस्य  
श्रुतिरिव श्रुतिर्यस्य असौ, ‘उदात्तश्रुतिः’ । इति प्रचयस्वरूपनिरूप-  
णम् । अतो न पुनरुक्तिशङ्का ॥

नोदात्तस्वरितपरः ॥ ११ ॥

‘उदात्तस्वरितपरः’, वा अनुदात्त स्वरितो न भवति, प्रचयो  
न भवति(२) । यथा, तथा देवतया(३) । तदाहुः कजगती(४) ।  
उदात्तश्च स्वरितश्च उदात्तस्वरितौ, एतौ परौ(५) यस्मात् सः,  
तथोक्तः ॥

१ अग्नये प्रवते इति ग०, इ० सु० च ।

तथा देवा इति ग० ।

२ उदात्तपरः स्वरितपरो वा अनुदात्त-  
प्रचयो न भवति इति ग०, इ० सु० च ।

४ कजगती इति इ० सु० । कजगती  
चेति ग० ।

३ तथा देवाः सुताम् । इति इ० सु० ।

५ तौ पराविति इ० सु०, ग० च ।

स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्व्यान्नासिक्या ॥ १२ ॥

‘उत्तमपरात् अनुत्तमात् स्पर्शात्’ ‘आनुपूर्व्यात्’<sup>(१)</sup> यथाक्रमं ‘नासिक्याः’ आगमा भवन्ति । प्रथमस्पर्शात् प्रथमनासिक्यः । द्वितीयाद् द्वितीयः । एवमन्यत्रापि । यथा, तं प्रतथा । विज्ञा ते अग्ने । दारूणि दधसि । इत्यादि । स्पर्शादिति किं । कल्माषो भवति । अनुत्तमादिति किं । सुम्नाय सुम्निनी । उत्तमपरादिति किं । जमाः सव्यः सगरः<sup>(२)</sup> ॥

तान्यमानेके ॥ १३ ॥

‘तान्’ नासिक्यान्, ‘एके’ शाखिनः ‘यमान्’ ब्रुवते । उक्ता-  
न्येवोदाहरणानि ॥

हकारान्नणमपरान्नासिक्यं ॥ १४ ॥

‘हकारात्’ इति कर्मणि लृब्लोपे पञ्चमी । तस्मात् ‘नणं’ अपरं हकारमारुह्य नासिक्यं भवति । सानुनासिक्यो<sup>(३)</sup> हकारः स्यादित्यर्थः । अह्नां केतुः । अपराह्ने । ब्रह्मवादिनः ॥

रेफोष्मसंयोगे रेफस्वरभक्तिः ॥ १५ ॥

‘रेफोष्मसंयोगे’<sup>(४)</sup> ‘संयोगे’ सति ‘रेफस्वरभक्तिः’ इति जानी-  
यात् । स्वरस्य भक्तिः, ‘स्वरभक्तिः’ । योऽस्य रेफस्य समानकरणः  
स्वरः<sup>(५)</sup> तद्भक्तिः स्यात् । ऋकारस्यास्य जिह्वाग्रकरणत्वे-

१ स्पर्शाच्चानुपूर्वादिति ग० । स्पर्शा- ४ रेफस्य चोष्मस्येति ग०, इ० मु०  
यत्र त आनुपूर्व्यामिति क० । च ।

२ सव्यः सगरः सुमेके इति इ० मु० । ५ समानस्वर इति ग०, इ० मु०

३ सानुनासिक्य इति ग०, इ० मु० च । च ।

न<sup>(१)</sup> रथुत्या च समानधर्मः । 'भक्तिः' अवयवः, एकादेश इति यावत् । एतदुक्तं भवति, ऋकारावयवो भवतीत्यर्थः । सूत्रेणानेन स्वरभक्तिरेव विहिता । स्वरभक्तिस्वरूपन्तु विस्पष्टं व्याचष्टे वर-  
रुचिः । ऋकारादिरणुमात्रा रेफोर्द्धमात्रा, मध्ये शेषा स्वरभक्तिः,  
इति<sup>(२)</sup> । अस्यार्थः<sup>(३)</sup> ।

इन्द्रियाविषयो<sup>(४)</sup> योसावणुरित्युच्यते बुधैः ।

चतुर्भिरणुभिर्मात्रा परिमाणमिति स्मृतं ॥

मात्रिकस्य ऋकारस्यादिरणुमात्रा स्वरभागः, मध्ये रेफः,  
अर्द्धमात्रा, शेषा अणुमात्रा<sup>(५)</sup> स्वरभागः । एतदृकारस्वरूपं<sup>(६)</sup> ।  
अत्र रेफोर्द्धमात्रे भज्यमाने सति तौ भागौ पूर्वोत्तराणुसहितौ  
प्रत्येकं स्वरभक्तिनामधेयं भजेते । सा च स्वरभक्तिरर्द्धमात्रा  
कुत्र वा<sup>(७)</sup> स्वरभक्तिरित्याशङ्क्य शिच्चाकारैरुक्तं,

शषसेषु स्वरौदयां हकारे व्यञ्जनोदयां<sup>(८)</sup> ।

शषसेषु च विवृतं<sup>(९)</sup> हकारे संवृतां विदुः ॥ इति ।

यो वै अडामित्यादौ सूत्रोक्तस्वराभावात्<sup>(१०)</sup> न स्वरभक्तिः ।

स्वरभक्त्यन्तरमपि शिच्चायामुक्तं,

करेणुः कर्विणी चैव हरिणी हारिणीति च ।

१ जिह्वाग्रहणत्वे नेति क० ।

२ ऋकारादिरणुमात्रा मध्ये शेषा  
स्वरभक्तिरिति इति ग० । क, चिह्नितपुस्तके  
“स्वरभक्तिरर्द्धमात्रा इति । इति विशेषः ।  
समानमन्यत् ।

३ अस्यार्थमर्थ इति इ० मु० ।

४ इन्द्रिय विषयइति क०, इ० मु० च ।

५ शेषोप्यणुमात्रा इति इ० मु० । शेषा

शेषोप्यणुमात्र इति ग० ।

६ एतदृकारस्वरूपमिति क० ।

७ कुत्रेति ग० ।

८ हकारव्यञ्जनोदयामिति क० ।

९ शषसेषु न विवृतमिति ग०, इ०  
मु० च ।

१० सूत्रोक्तस्वराभावादिति ग०  
इ०, मु० च ।

हंसपदेति विज्ञेया पञ्चैताः खरभक्तयः ॥

करेणू रेफयोर्धोगे<sup>(१)</sup> कर्विणी सहकारयोः ।

हरिणी रशसानाञ्च<sup>(२)</sup> हारितां लशकारयोः ॥

या तु हंसपदा नाम सा तु रेफकारयोः ।

एवं पञ्चविधां भक्तिमुच्चरेत्स्वर्गकामुकः ॥

यथा, करेणुः, वर्हिः । कर्विणी, माल्हा । हरिणी, दर्शपूर्ण-  
मासौ । वर्ष, हारिता । सहस्रवल्सा, हंसपदा । वर्षाभ्य इत्यादि ।

न क्रमे प्रथमपरे प्रथमपरे ॥ १६ ॥

‘क्रम’शब्दो द्वित्वपर्यायः । कथमेतत् प्रकृतिक्रमः<sup>(३)</sup> क्रम  
इत्यत्र द्वित्वस्यैव क्रमशब्देनाभिधानात् । अत्रापि स एवार्थ इति  
निश्चिनुमः । जषणः क्रमे सति तस्मिन् जषणि प्रथमपरे वा सति  
न खरभक्तिर्भवति । क्रमे यथा दाश्व<sup>(४)</sup>, वर्षाभ्यः, वर्षेभिः ।  
एतर्ह्य<sup>(५)</sup> । प्रथमपरे यथा, अदर्शज्योतिः । कार्णा उपानहौ ।  
प्रथमः परो यस्मादसौ ‘प्रथमपरः’ ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्यविवरणे एकविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

१ रश्मयोर्विद्यादिति ग० । करेणु  
पक्षयोर्विद्यादिति क० ।

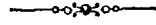
२ हरिणीरशयोर्धोगे इति ग० ।

३ प्रकृतिक्रम इति ६० सु० ।

४ दाश्वं यज्ञमिति ६० सु० ।

५ एतर्ह्य आरुढ इति ६० सु० ।

## अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।



शब्दः प्रकृतिः सर्ववर्णानां । १ ।

‘सर्ववर्णानां’ ‘शब्दः’ ध्वनिः, ‘प्रकृतिः’ मूलकारणं भवति ।  
सर्वशब्देन<sup>(१)</sup> स्वरव्यञ्जनात्मको राशिरुच्यते । सर्वे च ते वर्णाश्च  
‘सर्ववर्णाः’ तेषां ॥

तस्य रूपान्यत्वे वर्णान्यत्वं ॥ २ ॥

प्रातिश्रुत्कस्थानभेदात् ‘तस्य’ प्रकृतिभूतस्य, ‘रूपान्यत्वे’  
सति ‘वर्णान्यत्वं’ स्यात् । यथा, अ इ उ इत्यादि ॥

तत्र शब्दद्रव्याण्युदाहरिष्यामः ॥ ३ ॥

तेषां वर्णानां सर्वत्र सङ्घातप्रयोगे सति शास्त्रमित्युच्यते<sup>(२)</sup> ।  
तस्य शब्द इति पर्यायनाम । तत्र तस्मिंश्चास्ते यानि द्रव्याणि  
भवन्ति, तान्युदाहरिष्यामः । यत् कर्म येन क्रियते, तत्तस्य, द्रव्य-  
साधनमिति यावत् । यथा, घटस्य मृदिति । एवं शास्त्रस्य वर्णाः ।  
यानि द्रव्याणि संव्यवहारार्थानि, कर्तव्यानि तानि व्याख्यास्यामः ।  
शब्दस्य द्रव्याणि, ‘शब्दद्रव्याणि’ तानि ॥

१ वर्णशब्देनेति ग०, इ० मु० च ।

२ प्रयोगे वा शास्त्रमुच्यते इति ग०, इ० मु० च ।

## वर्णकारौ निर्देशकौ ॥ ४ ॥

‘वर्ण’शब्दः ‘कार’शब्दश्च ‘निर्देशकौ’ वाचकौ<sup>(१)</sup> स्यातां । यथा, अवर्ण-व्यञ्जन-शकुनोति । अथ षकारः सकारविसर्जनोयाविति । वर्णश्च कारश्च ‘वर्णकारौ’ ॥

## चापीत्यन्वादेशकौ ॥ ५ ॥

‘च अपि’, इत्येतौ ‘अन्वादेशकौ’ स्यातां । पूर्वापि चयान्वादेशक<sup>(२)</sup> इत्युच्यते । यथा, असदामासिञ्चः । इति परोपि ॥

## त्वथैवेति विनिवर्त्तकाधिकारकावधारकाः ॥ ६ ॥

‘तु, अथ, एव,’ इत्येते शब्दा यथाक्रमेण ‘विनिवर्त्तकाधिकारकावधारकाः’ भवन्ति । यत्र ‘तु’शब्दः श्रूयते, तत्र निवृत्तिः । यत्र ‘अथ’ शब्दः, तत्राधिकारः । यत्र ‘एव’ शब्दः, तत्रावधारणमिति वेदितव्यं । यथा, एफस्तु रस्य । अथ संहितायामेकप्राणभावे । स्पर्श एवैकेषामाचार्याणां । विशेषेण निवर्त्तयतीति, ‘विनिवर्त्तकः’ । अधिकरोतीति ‘अधिकारकः’ । अवधारयतीति ‘अवधारकः’ ॥

## वेति वैभाषिकः ॥ ७ ॥

‘वा’ इत्येष शब्दो वैभाषिको वैकल्पिको भवति । यथा, मुखनासिक्या वा ॥

१ निर्देशकौ निर्देशवाचकौ इति  
ग०, इ० मु० च ।

२ पूर्वापेक्षावन्वादेशक इति क० । पूर्वा-  
चेपोन्वादेश इत्युच्यते इति ग० ।

नेति प्रतिषेधकः ॥ ८ ॥

‘न’ इति शब्दः ‘प्रतिषेधकः’ स्यात्<sup>(१)</sup>। यथा, न पुनोग्निरिति ॥

आयामो दारुण्यमणुता खस्येतुच्चैःकराणि शब्दस्य ॥ ९ ॥

उच्चैरुदात्त इत्युक्तं, तदर्थमिदमारभ्यते, लोकव्याट्टिच्छिको-  
च्चारणप्रतिषेधार्थं<sup>(१)</sup>। ‘आयामः’ गात्राणां दैर्घ्यं। ‘दारुण्यं’ स्वरस्य कठिनता। ‘अणुता’ ‘खस्य’ गलविवरस्य संवृतता। एतानि नामधेयानि<sup>(२)</sup> शब्दस्य ‘उच्चैःकरणानि’<sup>(३)</sup> शब्दमुच्चैः उदात्तं कुर्वन्तीत्यर्थः। उच्चशब्दमुच्चारयता एतत् कर्त्तव्यमिति विधिः। उच्चैः कुर्वन्तीति ‘उच्चैःकरणानि’ ॥

अन्ववसर्गो मार्वमुकृता खस्येति नीचैःकरणानि ॥ १० ॥

‘अन्ववसर्गः’ गात्राणां विस्तृतता<sup>(४)</sup>। ‘मार्वं’ स्वरस्य मृगधता। ‘खस्य उकृता’ कण्ठस्य स्थूलता, इत्येतानि, साधनानि शब्दस्य नीचैःकारणानि, शब्दं नीचमनुदात्तं कुर्वन्तीत्यर्थः। नीचशब्दमुच्चारयता एतत् कर्त्तव्यमिति विधिः। नीचैः कुर्वन्तीति ‘नीचैःकरणानि’ ॥

मन्द्रमध्यमताराणि स्थानानि भवन्ति ॥ ११ ॥

‘मन्द्रं, मध्यमं, तारं’, चेत्येतानि स्थानानि भवन्ति। ‘मन्द्र’ इति प्रथमं। ‘मध्यमं’ इति द्वितीयं। ‘तारम्’ इति तृतीयं।

१ नेत्येष शब्दः प्रतिषेधको भवति इति १ एतानि साधनानि इति ग०, ६० सु० च।  
२ ग० सु०, ग० च। ३ उच्चैःकराणि इति ग०।

२ प्रतिषेधायेति ग०।

५ विततता इति ग०, ६० सु० तच्च।

एषां<sup>(१)</sup> स्थानानां प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यते । एतानि स्थानानि  
केषामित्यपेक्षायामाह परसूत्रं ॥

तत्रैकविंशतिर्यमाः ॥ १२ ॥

तेषु स्थानेषु<sup>(२)</sup> 'एकविंशतिः' 'यमाः' स्वरा भवन्ति । तेषां  
यमानामुत्तरत्र प्रयोजनं वक्ष्यते ॥

ऋग्विरामः पदविरामो विवृत्तिविरामः समान-  
पदविवृत्तिविरामस्त्रिमात्रो द्विमात्र एकमात्रोऽर्द्धमात्र-  
इत्यानुपूर्व्येण ॥ १३ ॥

ऋग्विरामादयस्त्रिमात्रादिकाला यथाक्रमं भवन्ति । यथा,  
उभावाजस्य सातये हुवे वां, इत्यृग्विरामः । इषे, त्वा, जर्जे,  
त्वा, इति पदविरामः । स इधानः, त एनं, ता अस्मान्,  
इति विवृत्तिविरामः । प्रउगमिति समानपदविवृत्तिविरामः ।  
ऋचि विरामो 'ऋग्विरामः' । पदस्य विरामः 'पदविरामः' ।  
पदद्वयविवृत्तौ विरामः 'विवृत्तिविरामः' । शिञ्जायामस्य विशेष  
उक्तः,

पिपीलिकादीर्घसमे च मध्ये सवर्णता पाकवती पदैक्ये ।

दृष्ट्वा च वत्सानुसृजस्वसाम्ये त्वथोचि मुख्यस्तु विरामकालः ॥

स्वरोदये त्वनुस्वारो भवेदध्यणुमात्रिकः ।

विरामश्च तयोर्मध्ये वैशेषिकाच्च दीर्घयोः ॥

ऋस्वादिर्वत्सानुसृतिरन्ते वत्सानुसारिणी ।

पाकवत्युभयङ्गस्वा दीर्घोभया<sup>(१)</sup> पिपीलिका ॥

मात्रिका<sup>(२)</sup> वक्षानुसृतिस्तथा वक्षानुसारिणी ।

पादोना स्यात् पाकवती पादमात्रा पिपीलिका ॥

समानञ्च तत् पदञ्च 'समानपदं' । एकपदमित्यर्थः । समानपदे विवृत्तिः, तस्यां<sup>(३)</sup> विरामः, 'समानपदविवृत्तिविरामः' । तिस्त्रो मात्रा यस्यासौ 'त्रिमात्रः' । द्वे मात्रे यस्यासौ 'द्विमात्रः' । एका मात्रा यस्यासौ 'एकमात्रः' । अर्द्धमात्रा यस्यासौ 'अर्द्धमात्रः' ॥

यञ्जन्तान्तं यदु चापि दीर्घं

संयोगपूर्वञ्च तथानुनासिकं ।

एतानि सर्वाणि गुरुणि विद्यात् शेषाण्यतोऽन्यानि ततो लघूनि ॥ १४ ॥

'व्यञ्जनान्तं' 'यत्' अक्षरं, । व्यञ्जनमन्ते यस्य तद् व्यञ्जनान्तं । 'यदुचापि दीर्घं' अक्षरं, । 'संयोगपूर्वं' च' यदक्षरं, संयोगात् पूर्व 'संयोगपूर्वं' । 'तथा' 'अनुनासिकं' सानुनासिकं यदक्षरं उक्तानि 'एतानि'<sup>(४)</sup> 'सर्वाणि' अक्षराणि 'गुरुणि' 'विद्यात्' जानीयात् । यथा, व्यञ्जनान्तं, मातेव पुत्रं । यथा, दीर्घं । ते तेऽधिपतयः । यथा, संयोगपूर्वं, अश्मा च मे । यथा, अनुनासिकं, विश्वस्यै स्वाहा । 'शेषाण्यतोऽन्यानि' अत एभ्यो गुरुभ्यः शेषाण्यन्यानि अक्षराणि, 'ततः' अनन्तरं, 'लघूनि'

१ उभयदीर्घेति ग० ।

२ मात्रा चेति इ० सु० ।

३ समानपदे विवृत्तिः समानपद-

वृत्तिः, तस्यामिति ग०, सु० इ० च ।

४ उक्तान्येव इति क० ।

विजानीयात् । अव्यञ्जनान्तं यद्वस्वम् । शेषाणि कानीत्याशङ्क्यो-  
त्तरश्लोकेन विवृणोति ॥

अव्यञ्जनान्तं यद्वस्वमसंयोगपरं च यत् ।

अननुस्वारसंयुक्तमेतल्लघु निबोधतै-

तल्लघु निबोधत ॥ १५ ॥

‘अव्यञ्जनान्तं’ ‘यत्’ अक्षरं, ‘यत् च’ ‘अङ्गस्त्वं,’ ‘यत् च’ ‘संयो-  
गपरं’ यत् ‘अनुस्वारसंयुक्तं’ ‘एतत्’ सर्वमक्षरं ‘लघु’ ‘निबोधत’  
जानीध्वं । यथा, मदुदयना इत्यादि<sup>(१)</sup> । व्यञ्जनमन्ते यस्य  
तत् व्यञ्जनान्तं, न व्यञ्जनान्तं ‘अव्यञ्जनान्तं’ । संयोगः परो  
यस्मात् तत् संयोगपरं, न संयोगपरं ‘असंयोगपरं’ । अनु-  
स्वारेण संयुक्तं अनुस्वारसंयुक्तं, न अनुस्वारसंयुक्तम् ‘अननु-  
स्वारसंयुक्तं’ ॥

इति त्रिभाष्यरत्ने प्रातिशाख्य-विवरणे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

## अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

अथ वर्णविशेषोत्पत्तिः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्ययमधिकारः । वर्णानां “विशेषोत्पत्तिः” कथ्यते<sup>(१)</sup>, इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः । वर्णानां विशेषो वर्णविशेषः, तस्य उत्पत्तिः, सा तथोक्ता ॥

अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्ययात् ।

जायते वर्णवैशेष्यं परिमाणाच्च पञ्चमात्, इति ॥ २ ॥

अनुप्रदानादिभिः पञ्चभिः करणैर्वर्णानां ‘वैशेष्य’<sup>(२)</sup> जायते । अकारस्य तावत् ‘अनुप्रदानं’ नादः । ‘संसर्गः’ कण्ठे । ‘स्थानं’ हनू । ‘करणविन्ययः’ ओष्ठौ । ‘विन्ययः’ नाम विन्यासः । ‘परिमाणं’ मात्राकालः । एवं सर्व्ववर्णानां बोध्यं<sup>(३)</sup> । विशेषभावो वैशेष्यं, वर्णानां वैशेष्यं, ‘वर्णवैशेष्य’ ॥

वर्णपृक्तः शब्दो वाच उत्पत्तिः ॥ ३ ॥

‘पृक्तः’ मित्र इत्यर्थः । ‘वर्ण’ मित्रः ‘शब्दः’ ‘वाचः’ वाक्यस्य, ‘उत्पत्तिः’ उपादानकारणं भवति । वर्णपृक्त इति किं । दुन्दुभ्यादि-शब्दानां वाक्यत्व<sup>(४)</sup>मा भूदिति ॥

१ उच्यते इति ग०, ६० मु० च ।

२ बोध्यमिति ६० म० क० च ।

३ वर्णवैशेष्यमिति ग०, ६० म० च ।

४ वाक्यता इति ग०, ६० मु० च ।

सप्त वाच स्थानानि भवन्ति ॥ ४ ॥

‘वाचः सप्त स्थानानि भवन्ति’ । तानि उत्तरसूत्रे वक्ष्यन्ते<sup>(१)</sup> ।  
यैर्वाक्यं युज्यते<sup>(२)</sup> यस्मिंश्च तिष्ठति, तत् स्थानं । तानि यथा-  
क्रममुदाहरिष्यामः ॥

उपांशुध्वाननिमदोपब्लिमन्मन्द्रमध्यमताराणि ॥ ५ ॥

‘उपांशु’ इति प्रथमं वाच स्थानं । ‘ध्वानः’ इति द्वितीयं ।  
‘निमदः’ इति तृतीयं । एवमितराष्ट्रपिनामतः सप्तैतानि स्था-  
नानि जानीयात् । उपरितनं सूत्रमारभ्य प्रत्येकमेषां लक्षणं  
वक्ष्यते ॥

करणवदशब्दममनःप्रयोगमुपांशु ॥ ६ ॥

‘करणवत्’ प्रयत्नवदित्यर्थः । नास्ति शब्दे ध्वनिरित्यस्मिन्<sup>(३)</sup>  
‘अशब्दः’ मनसा प्रयोगः, ‘मनःप्रयोगः’ नास्ति मनःप्रयोगोऽस्मिन्<sup>(४)</sup>  
इति ‘अमनःप्रयोगः’ । वाचस्थानमोदृशम् ‘उपांशु’ इत्युपदिश्यते ।  
तत्र करणवदिति तूष्णीभावनित्वर्थः । शब्दमिति शब्दस्या-  
त्यन्तात्यतार्थम् । अमनःप्रयोगमित्युदात्तादीनां साङ्कल्पिकप्र-  
तिषेधार्थम्<sup>(५)</sup> ॥

अक्षरव्यञ्जनानामनुपलब्धिर्ध्वानः ॥ ७ ॥

‘अक्षराणि’ स्वराः । ‘अक्षराणां व्यञ्जनानां च ‘अनुपलब्धिः’,

१ भण्यन्ते इति ग० ।

४ प्रयोगो यस्मिन्निति ६० मु०, ग० च ।

२ यैर्वाक् प्रयुज्यते इति ग०, ६० मु० च । ५ साङ्कल्पिकप्रयोगप्रतिषेधार्थमिति म०,

३ ध्वनिरस्मिन् इति ६० मु० ।

६० मु० च ।

‘ध्वानः’ नाम द्वितीयं वाच स्थानं । उपांशुलक्षणेऽप्यनुपलब्धो सत्त्वां पुनर्वचनं शब्दः उपलब्धिविधानार्थम् । अक्षरव्यञ्जनानां भेदग्रहण-मभिख्यार्थम्<sup>(१)</sup>, अद्यन्तानुपलब्धिरित्यर्थः । <sup>(१)</sup>अन्ये त्वाहुः, अक्षरव्यञ्जनानां विसर्जनीयादीनामनुपलब्धिरिति ॥

### उपलब्धिर्निमदः ॥ ८ ॥

अक्षरव्यञ्जनानाम् ‘उपलब्धिः’ ‘निमदः’ नाम तृतीयं वाच स्थानं<sup>(२)</sup> ॥

### सशब्दमुपवृद्धिमतः ॥ ९ ॥

अक्षरव्यञ्जनानां ‘सशब्दम्’ उपलब्धिः, ‘उपवृद्धिमतः’ नाम चतुर्थं वाच स्थानं भवति ।

### उरसि मन्द्रं कण्ठे मध्यमं शिरसि तारं ॥ १० ॥

यत्र ‘उरसि’ स्थाने प्रयोग उपलभ्यते, तत् ‘मन्द्रं’ नाम पञ्चमं वाच स्थानं । यत्र ‘कण्ठे’ स्थाने प्रयोग उपलभ्यते, तत् ‘मध्यमं’ नाम षष्ठं वाच स्थानं । यत्र ‘शिरसि’ स्थाने, प्रयोग उपलभ्यते, तत् ‘तारं’ नाम सप्तमं वाच स्थानं । एतेष्वामादितश्चतुर्णां यज्ञादिषु प्रयोगः । मन्द्रं प्रातःसवने प्रयुज्यते<sup>(३)</sup> । मध्यमं माध्यन्दिने । तारं तृतीये<sup>(४)</sup> । शिष्टा चैवं वदन्ति,

प्रातः पठेन् नित्यमुरस्थितेन स्त्रेण शाह् लक्ष्मिपमेन ।

१ भेदग्रहणमाभिव्यक्त्यर्थमिति ग ।

२ स्थानं भवति इति ग०, १० सु० च ।

३ ग्रामण्यस्य प्रशेरारण्यापिसूच्यमिति

४ उपयुज्यते इति ग०, १० सु० च ।

ग, चिह्नितपुस्तकं अधिकः पाठः ।

५ तृतीयसवन इति ग०, १० सु० च ।

मध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव चक्राक्षसङ्कृजितसन्निभेन ॥

तारन्तु विद्यात् सवने तृतीये गिरीगर्तं तच्च सदा प्रयोज्यम् ।

मयूरहंसान्यभृतः खनानां तुल्येन नादेन शिरस्थितेन ॥

मन्द्रादिषु त्रिषु स्थानेषु सप्तसप्त यमाः ॥ ११ ॥

‘त्रिषु मन्द्रादिषु स्थानेषु’ एकैकस्मिन् ‘दास सप्त यमाः’, भवन्ति । ‘यमाः’ स्वरा उदात्तादय इति यावत् । सप्तसप्तेति बोधया एकैकस्मिन्निति लभ्यते । के ते यमा इत्याशङ्क्योत्तरमूत्रेणीत्तरमाह ॥

कृष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिस्वार्थाः ॥ १२ ॥

कृष्टश्च प्रथमश्च द्वितीयश्च तृतीयश्च चतुर्थश्च मन्द्रश्च अतिस्वार्थश्च ‘कृष्ट-प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-मन्द्रातिस्वार्थाः’, ते तथोक्ताः ॥ एते खलु यमा नाम<sup>(१)</sup> ॥

तेषां दीप्तिजोपलब्धिः ॥ १३ ॥

‘तेषां’ खलु सप्तस्वराणां, ‘दीप्तिजा’<sup>(२)</sup> पूर्वपूर्वोपलब्धिः स्यात् । तत्कथम् । अतिस्वार्थदीप्तिजा मन्द्रोपलब्धिः, मन्द्राच्चतुर्थोपलब्धिः । चतुर्थात् तृतीयः, तृतीयात् द्वितीयः, द्वितीयात् प्रथमः, प्रथमात् कृष्ट उपलभ्यते ॥

द्वितीयप्रथमकृष्टास्त्वय आह्वारकस्वराः ॥ १४ ॥

द्वितीयादय<sup>(३)</sup> एते त्रय आह्वारकस्वराः स्युः । एषां तैरेव प्रयोगो वेदितव्यः । आह्वारकाणां स्वरा ‘आह्वारकस्वराः’ ॥

१ कृष्टादयो यमा नामेति क० ।

२ द्वितीयश्च प्रथमश्च कृष्टश्च ते तथोक्ता

३ सप्त यमा नाम उत्तरोत्तरदीप्तिजेति इति ग०, ड० म० च ।

ग०, ड० मु० च ।

मन्द्रादयो द्वितीयान्ताश्चत्वारस्तैत्तिरीयकाः ॥ १५ ॥

‘मन्द्रादयश्चत्वारो द्वितीयान्ताः’ स्वराः मन्द्रचतुर्थतृतीयद्वितीयाः, ‘तैत्तिरीयकाः’ स्युः ॥

द्वितीयान् मन्द्रस्तैत्तिरीयाणां तृतीयचतुर्थावनन्तरं तच्चतुर्यममित्याचक्षते ॥ १६ ॥

‘तैत्तिरीयाणां’ ‘द्वितीयात्’ खलु ‘मन्द्रः’ जायते । तदनन्तरं ‘तृतीयचतुर्थी’ स्यातां । एतदेव द्वितीयादिस्वरमण्डलं ‘चतुर्यम्’ इत्याचक्षते । यो द्वितीयः, स उदात्तः, यो मन्द्रः सोऽनुदात्तः, यो तृतीयचतुर्थी तौ स्वरितप्रचयावित्यर्थः । अनेन सूत्रेण पूर्वोक्तानामेव<sup>(१)</sup> चतुर्णां स्वराणां क्रमनियमः क्रियते । चतुःसङ्ख्या तु पूर्वसूत्रेणैवोक्ता । तस्मादत्र चतुर्यममित्येतत् सञ्ज्ञाविधिपरमिति प्रतीयते ॥

तस्मिन् द्वियमान्तरा वृत्तिः ॥ १७ ॥

द्वौ च तौ यमौ च ‘द्वियमौ, तयोः<sup>(२)</sup>’ ‘अन्तरा वृत्तिः’ मध्यवृत्तिः, तस्मिन्ननुदात्ते भवति, स्वरितत्वं प्रचयत्वञ्चानुदात्ते भवतीत्यर्थः । यथा, स नः पर्षत् । पर्ष्यवदतां । केचिदन्यथा वदन्ति<sup>(३)</sup>, तस्मिंश्चतुर्थेमे स्वरमण्डले द्वियमान्तरा वृत्तिः, स्वरद्वयस्य मध्ये वर्तमानः<sup>(४)</sup> स्यात् । तथाहि,

अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्नि उदात्त उदाहृतः ।

स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वाङ्गे प्रचयः स्मृतः ।

१ पूर्वोक्तमेवेति ग०, ६० मु० च ।

२ कथयन्तीति ग०, ६० मु० च ।

३ द्वियमयोरिति ६० मु० ।

४ वर्तमानमिति ग०, ६० मु० च ।

अयमर्थः<sup>(१)</sup>, उदात्तानुदात्तयोर्मध्ये स्वरितप्रचययोरन्तरावृत्तिर्भवति । तथा कौहलौये<sup>(२)</sup>, हस्तविन्याससमयेपि स्वरितप्रचययोरन्तरावृत्तिरुपदिश्यते ।

उदात्त आख्याति वृषोङ्गुलीनां प्रदेशिनी मूलनिविष्टमूर्धा ।

उपान्तमध्ये<sup>(३)</sup> स्वरितं धृतञ्च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ इति ।  
शिघ्रावचनमपि चैवं वक्ष्यते<sup>(४)</sup>,

कनिष्ठिकानामिका च मध्यमा च प्रदेशिनी ।

नीचस्वरधृतोदात्तानङ्गुष्ठाग्रेण निर्दिशेत् ॥

मुख्यमेव व्याख्यानद्वयमेतत् ।

**तामुपदेक्ष्यामः ॥ १८ ॥**

यदेतदाचार्यैश्चतुर्यममुक्तं<sup>(५)</sup> तस्य चतुर्भेदभिन्ना वृत्तिर्नाम 'तामुपदेक्ष्यामः' इत्युच्यते । तामिति तच्छब्देन पूर्वोक्तं 'हिमात्रममुक्त्यते<sup>(६)</sup> ॥

**तच्च तुर्यममित्युक्तं ॥ १९ ॥**

'इति' अनेन प्रकारेण, 'चतुर्यममित्युक्तं' । यद्यपि सन्त्रादयो द्वितीयान्ता इत्यादिसूत्रद्वयेन यमचतुष्टयं न सिद्धं<sup>(७)</sup> तथाप्युपसंहारमिषेण मतान्तरनिवृत्त्यर्थमिममर्थं दृढयति । यतः कारणादेवमन्ये मन्यन्ते, स्वरत्रयमात्रं ।

१ अस्यायमर्थ इति ६० मु० ।

२ कौहल्लेयेति ग०, ६० मु० च ।

३ यन्ते च मध्ये इति ग० ।

४ वक्ष्यति इति ग० ।

५ चतुर्यममित्युक्तमिति ग०, ६० मु० च ।

६ पूर्वोक्तवृत्तिमायममुक्त्यते इति ग०,

६० मु० च ।

७ यमचतुष्टयं न सिद्धं इति ग० ।

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः ।

ऋस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥

क्रमविक्रमसम्पन्नामद्भुतामविलम्बिताम् ।

नीचोच्चस्वारसम्पन्नां वदेद्भुतवतीं समां

वदेद्भुतवतीं समामिति ॥ २० ॥

तैत्तिरीयाद्वारकमतनिरूपकोयं श्लोकः । 'क्रमविक्रमाभ्यां सम्पन्नां' (१) 'क्रमः' नाम द्वित्वं, 'विक्रमः' तु स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचम्, इत्युक्तलक्षणः । 'अद्भुताम्' अत्वरितां । 'अविलम्बितां' अमन्दां । 'नीचोच्चस्वारसम्पन्नां' (२) अनुदात्तोदात्तस्वरितप्रचयसहितां, 'धृतवतीं' प्रचयवतीं 'समां' उदात्तादिभिर्न्यूनातिरेकादिदीर्घरहितां (३) 'वदेत्' ब्रूयात्, वृत्तिमित्यर्थः । वृत्तिमिति कायं लभ्यते, अस्मिन् द्वितीयान्तरावृत्तिरिति (४) प्रकृतत्वादिति नमः ॥

इति त्रिभाष्ये प्रातिशाख्यविवरणे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ३॥

१ क्रमविक्रमसम्पन्नामिति ग० ।

२ नीचोच्चस्वारसम्पन्नामिति क० ।

३ नीचोच्चस्वारसम्पन्नामिति क० ।

४ तस्मिन् द्वितीयासान्तरादगतीति ग० । अस्मिन् द्वितीयासान्तरावृत्तिरिति क० ।

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथ चतस्रः संहिताः ॥ १ ॥

‘अथ’ इत्यधिकारः<sup>(१)</sup> । चतस्रः संहिता उच्यन्त इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः ॥

पदसंहिताक्षरसंहिता वर्णसंहिताङ्गसंहिता चेति ॥ २ ॥

‘पदाक्षरवर्णाङ्गाश्रयाः चतस्रः<sup>(२)</sup> संहिताः क्रमेण बोद्धव्याः । पञ्चमाध्यायमारभ्य आनवमादेकादशद्वादशी त्रयोदशस्यादौ सूत्रचतुष्टयञ्च पदसंहिता । दशमेऽक्षरसंहिता । त्रयोदशचतुर्दशौ षोडशञ्च वर्णसंहिता । एकविंशोऽङ्गसंहिता<sup>(३)</sup> । एताश्चतस्रः संहिताः । एतेष्वन्यत्र च विहितं निषिद्धञ्च कार्यं सर्वसंहितासु कुर्यात् । यत्रार्थग्रहणादिको<sup>(४)</sup> विशेषो नास्ति ॥

नानापदसम्बन्धनसंयोगः पदसंहितेत्यभिधीयते ॥ ३ ॥

ननाभूतयोः पदयोः सम्बन्धने यः संयोगः स ‘पदसंहिता इति’ ‘अभिधीयते’ उच्यत इत्यर्थः । यथा, अग्ने इदं दुधं गच्छ किंशिलं वन्यं या ते<sup>(५)</sup> । एकार्थयोः सम्बन्धनसंयोगयोः<sup>(६)</sup> प्रयोगः

१ अथेत्यधिकार इति ग०, ३० सु० च ।

४ यत्रार्थग्रहणादिक इति ग० ।

२ पदाक्षरवर्णाङ्गाश्रयाश्चतस्र इति ग० ।

५ वन्यं या ते इति ग० ।

३ व्यङ्ग्यनसंयोगमित्येपाङ्गसंहिता इति

६ सम्बन्धनसंयोगशब्दयोरिति ग०,

ग०, ३० सु० च ।

३० सु० च ।

सन्धानाधिक्यार्थः । तथा च वैयाकरणाः भणन्ति<sup>(१)</sup> । परः  
सन्निकर्षः संहितेति ॥

यथास्वमक्षरसंज्ञितादीनामप्येवम् ॥ ४ ॥

स्वं स्वमनतिक्रम्य वर्त्तत इति 'यथास्व' क्रियाविशेषणमेवैतत् ।  
एवमक्षरसंज्ञितादीनामपि यथास्वं स्वरूपं निरूपणीयं । ना-  
नाक्षरसंयोगोच्चरसंहिता<sup>(२)</sup> । नानावर्णसंयोगो वर्णसंज्ञिता ।  
नानाङ्गसंयोगोङ्गसंहिता । क्रमेणोदाहरणानि भवन्ति<sup>(३)</sup> ।  
यथा, अथाब्रवीत् । अधिषवणमसि । अक्षया व्याघारयति ।  
केवलस्तयोः संयोगोच्चरसंहिता<sup>(४)</sup> । एकपदे स्वरव्यञ्जनसंयोगो  
वर्णसंहिता । एकपदे केवलव्यञ्जनसंयोगोङ्गसंहिता । अन्यत्र  
पदसंहितेत्यवान्तरभेदो विज्ञेयः ॥

गुरुत्वं लघुता साम्यं ह्रस्वदोर्घसूतानिच ।

लोपागमधिकाराय प्रकृतिर्विक्रमःक्रमः ॥

स्वरितोदात्तनोचत्वश्चासौ नादोङ्गमेवच ।

एतत् सर्वन्तु विज्ञेयं कन्दोभाषामधीयता ॥ ५ ॥

यद् गुरुत्वाद्यष्टादशविधं, 'एतत् सर्वं', 'कन्दोभाषां' वेदरूपां  
वाचं, 'अधीयतां' पठता, 'विज्ञेयं' । अथवा 'कन्दोभाषां' वेदलक्षणा-  
मित्यर्थः । 'तु' शब्दोऽप्येतदतिरिक्तनिषेधार्थः । अनेन तु सर्वथा  
विज्ञेयमित्यर्थः । गुरुत्वं यथा, षष्ट् स्वाहा । लघुता यथा, अक्षु-

<sup>१</sup> वैयाकरणाः पठन्तीति ग०, ६०  
मु० च ।

<sup>२</sup> नानाक्षरसंयोगोच्चरसंहितेति क० ।

<sup>३</sup> भणन्ति इति ग०, ६० मु० च ।

<sup>४</sup> केवलस्वरयोः संयोगोच्चरसंहितेति  
ग०, ६० मु० च ।

कृत । साम्यं यथा, स्थानकरणकालादिभिरनयोरस्ति तौल्यमिति ।  
 ऋस्वदीर्घप्लुतानि च यथा, गमयति । वायादेवाख्य अस्तुहीश् ।  
 लोपो यथा, ईमन्द्रा सुप्रयसः । आगमो यथा, तपुयमे । विकारी  
 यथा, समिन्द्रणः<sup>(१)</sup> । प्रकृतिर्यथा, अग्ने दुध्न गह्व किंशिल वन्य  
 या ते । प्रपा असि । मिथुनो अभवन्<sup>(२)</sup> । विक्रमो यथा, वोढवे ।  
 क्रमो नाम द्वित्वं यथा, यद्वै होता । स्वरितोदात्तनोचानां भावः  
 'स्वरितादात्तनोचत्वं' । तद्यथाक्रमं निर्दिश्यते, न्यञ्चम् । गां वाव  
 तौ<sup>(३)</sup> । अवदतां । विवृते श्वास इत्युक्तं । श्वासा यथा, पूते । संवृते  
 कण्ठे नादः<sup>(४)</sup> इत्युक्ता नादः । यथा, भागधे भागधाः । व्यञ्जन-  
 स्वराङ्गमित्युक्तमङ्गं यथा, तं मत्स्यः प्रात्रवीत् । विज्ञेयमिति  
 विधिः<sup>(५)</sup> । विपक्षे बाधाः, मत्तो हीनः स्वरतो वर्णतो वेत्या-  
 दिना<sup>(६)</sup> ॥

पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः ।

स्वराच्चाविभावज्ञो गच्छेदाचार्यसम्सदं  
 गच्छेदाचार्यसम्सदमिति ॥ ६ ॥

पदानां क्रमस्तस्य विशेषः तं जानातीति 'पदक्रमविशेषज्ञः' ।  
 'वर्णानां' 'क्रमः' तस्मिन् 'विचक्षणः' निपुणः । 'स्वराच्च माचाश्चः'

१ समिन्द्रणो मनसा इति ग०, सु० ।

इ० सु० च० ।

२ न मिथुनी अभवन् इति ग०, इ०  
 सु० च० ।

३ मत्तो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मित्या-  
 प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्व्यो यज-  
 मानं चिन्तति यद्येन्द्रशुः स्वरतोपरा-  
 धात् इति ग० ।

४ वाव तौ तदिति ग०, इ० सु० च० ।

५ नादः क्रियते इति ग०, इ० सु० च० ।

६ विज्ञेयमिति नित्यविधिरिति ग०,

‘स्वरमात्राः’ तेषां विभागज्ञः । ‘मात्रा’ शब्देन कालविशेषः कश्चिदु-  
च्यते । सोऽपि चतुरणुरित्यादि । एवंविधः पुनरपि ‘गच्छेदाचा-  
चार्यसंसदं’ स्थानं । आचार्यास्तु व्यासादयः । तेषां ब्रह्मलीको हि  
स्थानं । यथेदं शास्त्रं जानोति सोऽयमाचार्यः, तेषां संदनं ब्रह्मलीकं  
गच्छति । तथा च पौराणिका वदन्ति,

गरुडपुराणे ।

आहुः समस्तविद्यानां वेदविद्यामनुत्तमां ।  
अतस्तद्दातुरस्यैव लाभः स्वर्गापवर्गयोः ॥  
विद्यानाञ्च परा विद्या ब्रह्मविद्या समीरिता ।  
अतस्तद्दानतो राजन् सर्वदानफलं<sup>(१)</sup> लभेत् ॥

देवीपुराणे ।

वेद एव द्विजातीनां साधनं श्रेयसं परम् ।  
ततोऽभ्यास्यनाभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥  
तमेव शीलयेत् प्राज्ञः शिष्येभ्यस्तं प्रदापयेत् ।  
तदभ्यासप्रदानाभ्यासेतत् किन्नाधिगच्छति ॥

तथा याज्ञवल्क्यः ।

यज्ञानां तपसाञ्चैव श्रमानाञ्चैव कर्मणां ।  
वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥  
योनधीत्य द्विजो वेदानन्त्यत्र कुरुते श्रमम् ।  
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥

महाभारतेऽपि ।

यो ब्रूयाच्चापि शिष्याय<sup>(१)</sup> धर्मां ब्राह्मीं सरस्वतीम् ।  
पृथिवीगोप्रदानाभ्यां स दानफलमश्नुते<sup>(२)</sup> ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वेददानादवाप्नोति सर्वयज्ञफलं नरः ।  
उपवेदप्रदानेन गन्धर्वैः सह मोदते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

न तत्कल्पसहस्रेण गदितुं शक्यते फलम् ।  
यद्वेददानादाप्नोति स्वल्पादपि महामते ॥

भविष्यत्पुराणे<sup>(३)</sup> ।

अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् ।  
वेदाध्ययनयुक्तस्तु परे ब्रह्मणि लीयते ॥

वेदस्वरूपमुच्यते ।

यजुर्वेदः पिङ्गलाक्षः कश्मध्यो वृहद्बलः ।  
वृहत्कपीलकृष्णाङ्घ्रिः स्तान्नः काश्यपगोव्रजः ॥

वेदाङ्गान्युच्यन्ते ।

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।

१ शिष्येभ्य इति ३० मु० ।

३ भविष्यत्पुराणेऽपि इति ३० मु० ।

२ स तुल्यफलमश्नुते इति ३० मु० ।

छन्दसां लक्षणश्चेति षडङ्गानि विदुर्बुधाः ॥

अनुपदञ्चानुपदं छन्दो भाषासमन्वितम् ।

मीमांसान्यायतर्कश्च तथा ज्ञानि विदुर्बुधाः ॥

एवं साङ्गोपाङ्गं वेदं गोतस्वरूपादीनि विजानन्नधीयान्  
पूतो भवति<sup>(१)</sup> ।

ग्रन्थान्तरे यथा, तद्वदिदं शास्त्रं यदृच्छया ।

अभूतेषु च स्थानेषु पौरुषेयेषु वर्त्तते ॥

तथाहि । प्र नक्षत्राय देव्याय स इन्द्रादमहि कर्मकर्त्तृवे  
महामनु<sup>१</sup> । महि सप्तदशेनावस्थुवाताः । अपिसीदमिश्रन्वष्टो च  
अस्मिन्स्तनुवस्तहि पिनाकमित्यादौ न वर्त्तते । सिद्धेव्याघ्र<sup>(२)</sup>  
द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि आत्मना परां निःप्रशुक्रशीचिषा ।  
उश्मसोपोषमित्यादौ तु वर्त्तते । गच्छेदाचार्यसत्सदं । वीष्मा  
शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति<sup>(३)</sup> ॥

इति श्रौतिसामयज्ञे प्रातिशाख्यविवरणे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ \* ॥

समाप्तसायं ग्रन्थः ॥ \* ॥

१. साङ्गोपाङ्गोदश लक्षणं सम्पूर्ण-

सु० ।

मिति ३० म० ।

३. वीष्माशास्त्रपरिसमाप्तिज्ञापनार्थं

१. विष्णुस्मृत्या सायणव्याख्यानं २०

भवतीति इति म० ।



00044432





